

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ МІСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

М. М. Покоloodна
Л. Д. Божко

ТУРИСТСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків
ХНУМГ
2013

УДК [908:379.85](477)(075)
ББК 26.891(4Укр)я73-6+75.81(4Укр)я73-6
П48

Автори:

Покоłodна М. М., канд. географ. наук, доцент;
Божко Л. Д., канд. іст. наук.

Рецензенти:

Московкін В. М. – доктор географічних наук, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Проценко О. П. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Харківського державного університету будівництва та архітектури.

*Рекомендовано до друку Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів,
лист №1.4/18-Г-46 від 10.01.09*

Покоłodна М. М.

П48 Туристське краєзнавство: навчальний посібник / М. М. Покоłodна, Л. Д. Божко; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Х. : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – 310 с.

ISBN 978-966-695-301-1

В навчальному посібнику стисло описані основні етапи історичної періодизації туристського краєзнавства на теренах України, його місце в сучасній структурі наук, основний зміст, значення та практична спрямованість. Характеристика складових туристських ресурсів, як основного об'єкту вивчення туристського краєзнавства, подана на основі їх розподілу на три видові категорії: природні, історико-культурні та соціально-економічні. Кожний розділ містить як загальну характеристику зазначених видів ресурсів так і детальніші характеристики найбільш видатних туристських об'єктів і територій.

Посібник рекомендований студентам вищих навчальних закладів які вивчають дисципліну «Туристське краєзнавство» та практичним робітникам, які займаються плануванням та організацією туризму та екскурсійної діяльності в Україні.

**УДК [908:379.85](477)(075)
ББК 26.891(4Укр)я73-6+75.81(4Укр)я73-6**

ISBN 978-966-695-301-1

© М. М. Покоłodна, Л. Д. Божко, 2013
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013

Передмова

Знання щодо історичного розвитку, географічних особливостей, традиційної культури, визначних постатей завжди були ознакою освіченості особистості. Зібрання та систематизація такого роду даних були, як основним науковим напрямом, так і цікавим захопленням для численних науковців та звичайних громадян – справжніх патріотів рідного краю.

На сьогодні в Україні настала вельми сприятлива ситуація для розвитку краєзнавчої освіти. Її зростання можливо спостерігати на різних рівнях: як на професійному так і серед широких верств населення. Це пояснюється піднесенням рівня національної самосвідомості, зростанням інтересу як до загальної історії України в цілому, так і своєї малої Батьківщини - рідного краю, власного коріння. Найкращим засобом отримання таких знань є здійснення туристських подорожей та екскурсій.

Особливо, цінними знання з краєзнавства на сьогодні є для фахівців туристської сфери. Таке положення обумовлене поступовим збільшенням кількості відвідувань України іноземними туристами, а також актуалізацією та переорієнтацією туристських потоків з закордонних подорожей на внутрішній туризм національного споживача, розвитком екскурсійної діяльності. Описана ситуація та розвиток туристської освіти, зокрема включення до навчальних планів підготовки фахівців відповідних дисциплін, активізувала краєзнавчі дослідження та посприяла виданню нових якісних навчальних посібників та підручників з туристського краєзнавства. Особливістю пропонованого посібника є великий масив цікавої краєзнавчої інформації, який до цього часу не був відображений в інших виданнях, зокрема, це детальне видове представлення окремих ресурсів: геологічні пам'ятки, сакральна архітектура та ін.

Даний навчальний посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів, які готуються працювати у сфері туризму та організації екскурсійної діяльності, краєзнавчої освіти. Також даний посібник стане цінним джерелом інформації для вже працюючих фахівців і може бути використаний для створення нових цікавих екскурсійних маршрутів і турів. Посібник також можна рекомендувати викладачам вищих навчальних закладів та учителям, які ведуть підготовку та заняття по дисциплінам історико-краєзнавчого циклу.

Користуючись нагодою, автори посібника висловлюють вдячність всім друзям і колегам, які допомагали у його створенні та бажають усім читачам здійснення їх найзаповітніших туристських мрій.

З повагою,

кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму і готельного господарства Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова Марія Покоłodна

кандидат історичних наук, доцент, докторант Харківської державної академії культури Любов Божко

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СУТНІСТЬ ТУРИСТСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА.....	7
1.1. Історична періодизація туристського краєзнавства: стислий огляд.....	7
1.2. Об'єкт, предмет, задачі та методи туристського краєзнавства.....	20
Контрольні запитання	29
РОЗДІЛ 2 ПРИРОДНІ ТА ПРИРОДНО- АНТРОПОГЕННІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ.....	30
2.1. Геотуристичні аспекти потенціалу бальнеологічних ресурсів України.....	30
2.1.1 Природні мінеральні води.....	30
2.1.2 Лікувальні грязі.....	32
2.2. Бальнеологічні курорти і санаторії України.....	33
2.2.1 Загальна характеристика курортів України.....	33
2.2.2 Бальнеологічні курорти і санаторії, що використовують мінеральні води різного специфічного складу і мінералізації	36
2.2.3 Українські родовища термальних мінеральних вод	38
2.2.4 Бальнеологічні курорти і водолікарні, що використовують радіоактивні води.....	39
2.2.5 Курорти і санаторії України, засновані на використанні вуглекислих вод.....	39
2.3. Ландшафтно-кліматичні ресурси	40
2.4. Туристично-рекреаційний потенціал біотичних ресурсів України....	51
2.5. Туристично-рекреаційний потенціал ресурсів природно-заповідного фонду України.....	58
2.5.1 Природно-заповідний фонд України.....	58
2.5.2 Природні заповідники України.....	61
2.5.3 Національні природні парки України	79
2.6. Туристичний потенціал спелеоресурсів України.....	85
2.6.1 Історія досліджень печер в Україні.....	85
2.6.2 Спелеоресурси Тернопільської області	89
2.6.3 Печери Криму.....	91
2.6.4 Печери Прикарпаття	93
2.7. Туристичний потенціал водних ресурсів України.....	93
2.8. Геологічні пам'ятки природи як туристичний ресурс.....	98

2.8.1 Питання захисту геологічних пам'яток.....	98
2.8.2 Класифікація геологічних пам'яток.....	99
2.8.3 Характеристика та поліфункціональна цінність геологічних, геоморфологічних і гідрологічних (гідролого- гідрогеологічних) пам'яток природи.....	100
2.8.4 Геологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я, Криму та Карпат.....	101
2.9. Перспективи розвитку екологічного туризму на базі природних та природно-антропогенних ресурсів України.....	108
Контрольні запитання	113
РОЗДІЛ 3 ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ.....	115
3.1. Історико-культурні туристські ресурси: сутність, класифікація та методика оцінки.....	115
3.2. Загальна характеристика історико-культурного потенціалу України.....	121
3.3. Стан та перспективи розвитку пам'яткоохоронної справи.....	125
3.3.1 Облік пам'яток архітектури та історичних міст.....	125
3.3.2 Нормативно-правова база формування та збереження історико-культурних ресурсів України.....	129
3.4. Історико-культурні заповідники України.....	132
3.5. Народні промисли України.....	165
3.6. Археологічні пам'ятки.....	174
3.7. Пам'ятки сакральної архітектури України.....	182
3.8. Представлення історико-культурних ресурсів в міжнародних і національних проектах і програмах.....	203
3.8.1 Історико-культурні об'єкти України включені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО	203
3.8.2 Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича».....	211
3.8.3 Конкурс «7 чудес України».....	213
3.8.4 Проект «Туристичні марки».....	217
Контрольні запитання	219
РОЗДІЛ 4 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ ТУРИСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	221
4.1. Соціально-економічні туристські ресурси.....	221
4.2. Сучасний стан розвитку туристської діяльності	245
Контрольні запитання	251

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	253
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ.....	260
Додаток А Найбільші озера й лимани України.....	269
Додаток Б Найвідоміші водоспади України.....	270
Додаток В Природно-заповідний фонд України (карта).....	271
Додаток Д Перелік біосферних заповідників, природних заповідників, національних природних парків України.....	272
Додаток Ж Ботанічні сади України загальнодержавного значення.....	275
Додаток З Історико-культурні ресурси України (карта).....	276
Додаток І Історико-культурні пам'ятки України національного значення (територіальний розподіл).....	277
Додаток К Історико-культурні заповідники України.....	278
Додатки Л Осередки народних промислів.....	283
Додаток М Об'єкти історико-культурної та природної спадщини України.....	293

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СУТНІСТЬ ТУРИСТСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

1.1. Історична періодизація туристського краєзнавства: стислий огляд

Історія розвитку туристичного краєзнавства нерозривно пов'язана з історією розвитку національного краєзнавства. Історії краєзнавства в Україні присвячені численні праці таких українських науковців як П. Тронько, Г. Денисюк, Я. Жупанський, Я. Мартиняк, М. Пістун, О. Шаблій, М. Костриця та ін., в яких, в тому числі, зазначається актуальність питання історичної періодизації розвитку краєзнавства. Як і будь-яка наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло певні етапи, а саме: витoki, зародження, становлення, організація. Зокрема, ці чотири етапи виділяють М. Костриця та М. Пістун і вважають їх відповідними у визначенні періодизації історії краєзнавства в Україні (рис. 1.1).

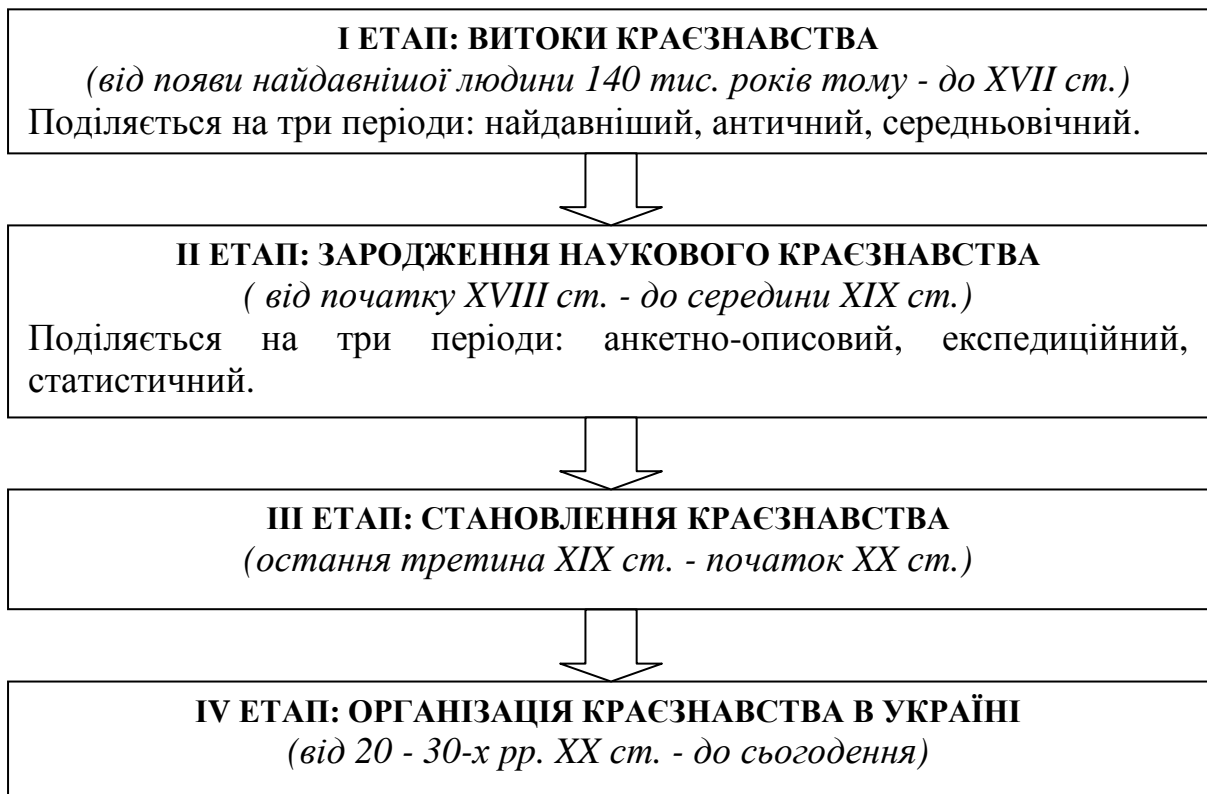

Рис. 1.1 - Періодизація національного краєзнавства

Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали прикладний характер і були пов'язані з їх насущними життєвими потребами - мисливством, рибальством, кочівним скотарством, примітивним

землеробством. Для ведення господарства були необхідні знання про місцеві природні умови та погоду, особливості життя диких тварин, хід риби в річках та озерах, про родючість ґрунтів тощо.

Отже, можна стверджувати, що витoki краєзнавства зародилися разом із пізнанням навколишньої місцевості людиною. Прямих (писемних) доказів про природознавчу діяльність стародавніх людей не збереглося. Але матеріали, виявлені під час проведення археологічних розкопок у Середньому Подніпров'ї, Подільському Придністров'ї та на Волині, свідчать, що територія, яку займали певні роди і племена наших пращурів, вже у ті часи була добре знайома їм, а її окремі ресурси продуктивно використовували для того щоб здобути необхідні засоби для свого існування і безпечного життя. Деякі знахідки кістяних пластівок з піктограмами дають українським археологам підстави стверджувати, що ще 30-20 тис. років тому серед мешканців території сучасної України існувала передача інформації про свій рідний край від покоління до покоління з використанням примітивних кістяних картосхем-піктограм.

Першим географом-краєзнавцем, істориком й етнографом, що описав терени України, по праву можна вважати античного логографа з малоазійського грецького Галікарнаса Геродота (484-425 рр. до н.е.). В одній з книг свого 9-томного трактату "Історії" Геродот, після відвідання причорноморського міста Ольвія, мандрівки до пониззя Дніпра та спілкування з місцевими мешканцями, описав природу, історію, культуру та побут населення Північного Причорномор'я (Великої Скіфії).

У добу Великої Скіфії (VII-III ст. до н.е.) лісостепову частину України населяли праслов'янські племена, їх Геродот називав "скіфи-орачі" (на відміну від пастуших племен - "скіфів-кочівників" і панівної верхівки - "скіфів царських"). Орачі займалися землеробством, вели жваву мінову торгівлю з країнами Егейського та Середземного узбережжя, мали розгалужену мережу селищ і укріплених городищ. Одне з таких городищ - град Гелон (сучасне Більське городище на Ворсклі у Полтавській області) - Геродот описав як величезне місто з дерев'яними стінами-зрубами, храмами й житловими будівлями-теремами.

Велику увагу краєзнавчим дослідженням території України приділяли видатні вчені античності: грецький географ та історик Страбон (66-20 рр. до н. е.), римський астроном, картограф, етнограф Клавдій Птолемей (бл. 90-160 рр.). Зокрема, Клавдій Птолемей першим серед європейських учених відрізняв географію і хорографію - загальну географію і країнознавство (у сучасному розумінні до хорографії віднесено і країнознавство, і краєзнавство).

Інтерес до вивчення території Північного Причорномор'я посилювався після появи тут войовничих сарматів. З території Подніпров'я і Подунав'я вони здійснювали далекі воєнні рейди вглиб Римської імперії. Таким чином, на рубежі віків Східну Європу античні вчені-краєзнавці стали називати

Європейською Сарматією (західна частина "варварської" Європи носила в той час назву "Германія").

Після спустошливої хвилі сарматських навал, з II ст. до н. е. у лісовій смузі Подніпров'я і Східного Поділля зароджується зарубинецька (може зрубна) культура слов'янських племен. Ранні слов'яни займалися землеробством, скотарством, мали добре розвинуті ремесла, торговельно-обмінні відносини із сусідніми племенами, грецькими містами і римськими (візантійськими) провінціями в басейні Дунаю.

Колоритні краєзнавчі картини типово слов'янського хлібосоляного землеробського побуту описані послом імператора Візантії Пріском Паннійським під час його подорожі до столиці гунського царя Атіли у Подунав'ї.

Уже з середини I тис. н. е. південно-західна група східних слов'ян (Прикарпаття, Поділля, Полісся і Наддніпрянщина) стала відомою на всю тогочасну ойкумену під назвою "анти", а згодом "руси /роси".

Чимало краєзнавчих описів ранньодержавних утворень давніх українців (що передували утворенню Київської Русі) донесли до наших днів путівні збірники арабських купців і мандрівників. Вони розповідають про три царства русів (Куяба, Славія, Артанія), про звички і традиції мешканців України, їх ремесла, побут і вірування.

Ось, зокрема, як описує наш край і його люд арабський учений аль-Балхі у "Книзі образів землі": "Руси складаються з трьох племен, одне з яких ближче до Болгара, а їхній володар живе в місті під назвою Куява (Київ. - Авт.), що є більше від Болгара. Друге плем'я, далі від першого, зветься Славія. Ще інше плем'я зветься Артанія, а його володар живе в Арті. Його люди приходять торгувати до Куяви...".

Ще до захоплення Києва (де княжив рід Кия) варязькою династією Рюриковичів й розбудови Київської Русі на давньоукраїнських землях набула широкого поширення писемність. Давньоукраїнські купці (особливо з придніпровського племені уличів – "Артанія" відповідно до арабських джерел) вели жваву морську торгівлю з Візантією, країнами Заходу, Закавказзя й арабського Сходу, що вимагало від них вільного володіння прогресивною системою лічби та письма.

За свідченнями болгарського ченця-літописця Храбра, тогочасні руси використовували оригінальну писемність "черти і рези", якими вони "чертили" на берестяних грамотах чи "вирізали" на липових дощечках свою буквицю на базі адаптації до давньоукраїнської мови грецького алфавіту. Ним, зокрема, написані дощечки найархаїчнішого давньоукраїнського епосу - так звана Велесова книга. Тоді ж, з розвитком просвітництва, поширення набув один з давньоукраїнських тайнописів - глаголиця (після хрещення Русі перейшли на більш зручну систему письма - кирилицю). Розвідки певних українських істориків і краєзнавців (М. Брайчевський, В. Шевчук та ін.)

доводять, що глаголицю використовували в автентичних текстах першого національного київського "Літопису Аскольда", який до наших днів не зберігся, але фрагментарно (з цензурою нової династії Рюриковичів і ченців-християн) був включений у пізніший літопис "Повість врем'яних літ".

Систематичні краєзнавчі пошуки стали проводитися у часи розквіту Київської Русі укладачами літописів держави. Перший збережений український літопис "Повість врем'яних літ" датує початок "руської землі" 860 роком. Є всі підстави вважати цей літопис першим географічно-краєзнавчим описом нашої Батьківщини, а одного з його головних авторів - Нестора Літописця - першим вітчизняним географом і краєзнавцем. У Київському літописі вперше вжито назву "Україна" (1187 р.), подано багато інформації про окремі землі і події, народ, явища природи, рослинний і тваринний світ. Його традиції продовжив Галицько-Волинський літопис (1209-1292 рр.), де міститься ще більша кількість цінної історико-краєзнавчої інформації.

Починаючи з XIII ст., краєзнавча інформація про Україну подавалась у звітах і друкованих творах європейських мандрівників. Адже українські міста й транспортні шляхи тривалий час відігравали (і досі продовжують відігравати) важливу роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом.

Появу генералізованих відомостей про культуру та побут українського народу відносять до XV ст., коли українці остаточно сформувалися як окремий цілісний етнос.

З'явився перший докладний опис географії нашої країни - це була книга (НАЗВА) німецького мандрівника Зигмунда Герберштейна (1549 р.). Першою картою українських земель є карта географа Бітіста Ан'єзе (1548 р.). Французький військовий інженер Г. Л. де Боплан у 1650 р. видав першу спеціальну працю про Україну та її мешканців-козаків "Опис України...". У ній міститься перша цілісна карта регіонів (країв) України з найдетальнішим серед тогочасних географів переліком давніх українських поселень.

Нова (ренесансна) хвиля відродження українського краєзнавства припала на XVI-XVII ст. одночасно з розвитком братських шкіл і поширенням шкільництва серед широких верств українського населення. Книжки того часу були наповнені краєзнавчим матеріалом, цікавими прикладами історико-географічного характеру. Загалом, за рівнем освіченості (у тому числі географічної) український народ у XVI-XVII ст. посідав чи не найперше місце серед усіх європейських народів.

У XVII ст. завершується стихійно-описовий етап витоків краєзнавства в Україні. З XVIII ст. почався другий етап початку (зародження) наукового краєзнавства, який тривав до середини XIX ст.

У XVIII ст. відбулися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім суто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку краєзнавства, тепер усе частіше стали застосовувати анкетний,

опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний та інші методи дослідження. Тогочасні краєзнавчо-географічні описи набувають комплексного характеру і являють собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-географічних і демографічних характеристик певної території.

На початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні впливали ідеї вчених Росії, до складу якої входила більша частина України, зокрема Михайла Ломоносова. Він вперше організував комплексне краєзнавче дослідження окремих регіонів на науковій основі, залучивши до цієї справи не лише вчених, а й місцеве населення. Тоді ж з'явилися перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство.

У 1715 р. вихованцем Києво-Могилянської Академії Г. Новицьким написане дослідження "Краткое описание о народе остяцком", що є однією з найбільш ранніх у світовій літературі етнографічних монографій. Перший опис російської імперії, в тому числі України, належить Івану Кирилову. Він у 1731 р. видав книгу "Цветущее состояние Всероссийского государства". У 1745 р. Академія наук видала "Атлас Российской империи", в якому зібрана цінна інформація і про Україну.

Краєзнавчі ідеї та задуми І. Кирилова розвинув В. М. Татіщев (1686-1750 рр.). Для повного географічного опису Росії в 1737 р. В. М. Татіщев склав програму, яка містила 198 різноманітних питань краєзнавчого характеру з географії, статистики, економіки, етнографії, історії, антропології, медицини тощо. Поєднання в одній програмі питань з історії та географії було новим кроком у розвитку науки. Це дало змогу вченому застосувати комплексний географічний підхід і пов'язати історичні події з природним середовищем. Програма В. М. Татіщева стала першою науковою спробою краєзнавчого, комплексного фізико- та економіко-географічного, історичного й етнографічного дослідження Російської імперії.

У 1765 р. утворилося Вільне економічне товариство з метою "поширення в державі корисних для землеробства і промисловості відомостей". Це було перше наукове товариство в Російській імперії, що займалося вивченням і сприянням розвитку сільського господарства. Члени Товариства розробили спеціалізовану краєзнавчу анкету, яка мала економіко-географічний характер і містила 65 запитань. Більшість тогочасних анкет мали переважно вузькогалузевий, відомчий характер. Тому в країні визрівала ідея проведення загального економіко-географічного опису в межах усієї імперії. Безпосереднім поштовхом для реалізації цього завдання стало проведення Генерального межування Російської імперії, яке у своєму розвитку й конкретній реалізації тісно пов'язане з губернською реформою 1775 р.

Визначення територіальних меж губерній та повітів і складу їх населення призвело до складання серії генеральних атласів губерній і утворення при Академії наук Топографічного комітету (1777 р.), який

розробив "Проект топографічного опису Росії". Наприкінці XVIII ст. - на початку XIX ст. було здійснено комплексний опис більшості територіальних одиниць Російської імперії, зокрема й українських, що стало важливим етапом розвитку краєзнавчих досліджень.

Першу суто наукову експедицію Лівобережжям України (1768-1775 рр.) організував академік А. Гюльденштедт. Зібрані ним матеріали про культуру та побут українців і понині залишаються унікальними. Відомості з різних галузей культури українського народу містилися у працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували Україною. Наприклад, О. Шафонський склав у 1780 р. "Топографічний опис Чернігівського намісництва", а в 1790 р. в Москві видано книгу Я. Маркевича "Записки про Малоросію, її жителів та виробництво".

Після приєднання у 1795 р. частини земель України (Волині, Київщини, Поділля) до складу Російської імперії, у правлячих колах виникла потреба в отриманні різнобічної інформації про соціально-економічний стан території з метою якнайефективнішого використання її багатств. У новоутворених губерніях розпочався збір необхідних статистичних матеріалів краєзнавчого характеру.

1795 р. побачила світ "Генеральна табель по Волинській губернії". Переписи проводилися за спеціальною формою. Пізніше з'явився більш достовірний "Географічний й економічний опис Волинської губернії 1798 р."

У перших десятиріччях XIX ст. в Україні сформувалася низка місцевих культурно-просвітницьких, у тому числі етнографічних, центрів: Полтава, Одеса, Ніжин, Харків, провідним з яких згодом став останній. Початок народознавчим дослідженням поклав Харківський університет, заснований у 1805 р. Університетська друкарня видавала журнали й альманахи, книжки з українського народознавства. Викладачі та студенти розгорнули роботу зі збору пам'яток матеріальної культури та зразків усної народної творчості серед місцевого населення. Професор Г. Успенський опублікував змістовну працю з історичної етнографії "Опыт повествования о древностях русских" (1811 - 1812 рр.).

У стінах Харківського університету обмінювалися поглядами й творили національне наукове краєзнавство такі відомі вчені як І.І. Срезневський (ректор університету) та М. І. Костомаров (1817-1885 рр.) - основоположник народницького напрямку в історіографії України, етнограф, поет і драматург.

М. Костомаров у 1846 р. у Києві разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та ін. заснували Кирило-Мефодіївське Братство. Наукова краєзнавча спадщина Братства величезна, з-під пера його членів вийшли фундаментальні праці з історії України XVI-XVIII ст., працювала низка етнографічних студій, зібрані матеріали етнографо-статистичної експедиції Правобережною Україною.

У 1830-1840-х рр. широко розгортається народознавча і краєзнавча діяльність в Одесі. Тут засновується Одеське товариство історії та старовини. Одеське товариство за період свого існування (1839-1922 рр.) випустило 33 томи наукових записок, більша частина яких має суто краєзнавче спрямування. Цінні пам'ятки старовини, документальні й етнографічні матеріали були зосереджені в археологічному музеї Товариства, який у 1859 р. об'єднали з Одеським міським музеєм старовини.

З кінця першої половини ХІХ ст. центр народознавчої діяльності поступово переміщується до Києва у зв'язку із заснуванням тут університету (1834 р.). Цьому значною мірою сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. О. Максимовича, який разом з М. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України. У 1834 р. у Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зініціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

Значну роль у вивченні та публікації джерел з історії України, консолідації українських істориків й археологів відіграла "Тимчасова комісія для розгляду давніх актів" або "Київська археологічна комісія" (1843-1921 рр.). Наукові дослідження цієї комісії сприяли формуванню в українській історичній науці допоміжних дисциплін, а зібрані нею колекції історичних документів стали базою для заснування першого в Україні державного історичного архіву - Київського центрального архіву давніх актів.

Третій етап - становлення українського краєзнавства - охоплює останню третину ХІХ ст. - початок ХХ ст.

У другій половині ХІХ ст. краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Ця діяльність із залученням великого кола краєзнавців-аматорів велася практично в усіх регіонах країни. Звіти про ці дослідження частково публікувалися у місцевих виданнях статистичних комітетів та губернських архівних комісій, у періодиці.

Третій період розвитку національного краєзнавства розпочався важливою науковою подією - проведенням етнографічно-статистичної експедиції Географічного товариства до Південно-Західного краю, тобто на всій Правобережній Україні. Керував експедицією видатний український етнограф і фольклорист, географ-краєзнавець Павло Чубинський. Під час цієї експедиції П. Чубинський відвідав 36 повітів Правобережної України. Експедиція зібрала величезний краєзнавчий матеріал - 12 томів. Обробка та друкування зібраних матеріалів зайняли шість років і були завершені в 1878 р. Праці вийшли під загальною назвою "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край" 1872- 1878 рр. За цю унікальну працю П. Чубинського нагороджено золотою медаллю Російського Географічного Товариства (1873 р.), премією Російської Академії наук (1879

р.), а також золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.).

13 лютого 1873 р. у Києві відкрито Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства. Головою Південно-Західного відділу обрано Г. Галагана - землевласника, юриста, а керуючим справами - П. Чубинського.

Південно-Західний відділ за три роки свого існування провів масштабну наукову програму з вивчення України. Ним опубліковано ряд етнографічних програм, здійснено одноденний перепис населення Києва, видано два томи "Записок..." (1873, 1876), бібліографічний покажчик, присвячений природі Київщини, низку збірок пам'яток народної творчості. Активна діяльність науковців і громадськості викликала занепокоєння російської влади, і 7 липня 1876 р. Південно-Західний відділ було закрито, а П. Чубинського було заслано під нагляд поліції до Петербургу. З того часу в діяльності Географічного товариства настала велика перерва (відроджене в 1947 р.).

Систематичні краєзнавчі дослідження розпочаті у цей період і церковно-історичними товариствами в усіх регіонах України. Найбільш плідними на оригінальні краєзнавчі студії виявилися церковно-столичне та археологічне товариство Київської духовної академії, Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство та Полтавський церковний історико-археологічний комітет.

Творець народної національної школи в Україні, видатний педагог К. Д. Ушинський (1824-1871 рр.), автор підручників "Рідне слово" і "Дитячий світ", теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Краєзнавство як педагогічне явище К. Д. Ушинський розглядав всебічно, виділяючи в ньому суспільно-економічний, освіто-виховний та методичний аспекти та вбачаючи в ньому могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував увести до навчальних планів початкових шкіл України предмет «вітчизнознавство» під яким малося на увазі вивчення географії в школі безпосередньо на місцевому матеріалі та натурних спостереженнях й постулював таку тезу: "Успішним є навчання, яке здійснюється на базі краєзнавства".

Інший видатний український педагог - Софія Русова (1856-1940 рр.), автор першого українського шкільного підручника "Початкова географія" (1911р.), виданого українською мовою, - нерозривно пов'язувала вивчення географії з краєзнавством. Вона вважала, що прищепити дитині національні риси можна лише орієнтуючись на специфіку природи, географічне розташування, клімат, історію рідного краю і запропонувала створити товариство з організації подорожей - прототип сучасних центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді.

З кінця XIX ст. у розвитку української етнографії і краєзнавства

спостерігається певний застій у зв'язку з репресіями царизму щодо української мови і культури. Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів.

У 1868 р. серед університетської молоді Галичини зароджується ідея створення товариства "Просвіта", яке, за словами його організатора, посла Степана Качали, повинно "спомогати народну просвіту у напрямках моральнім, матеріальнім і політичним через видання практичних книжок і брошур в тій мові, якою нарід говорить". 2 вересня 1868 р. розпорядженням Віденського міністерства освіти за № 3491 прийнято Статут і дозволено заснування Товариства "Просвіта". 8 грудня 1868 р. у Львові в залі польської міщанської "Стрільниці" на Курковій вулиці відбувся Перший загальний збір Товариства "Просвіта", в якому взяло участь 65 членів-засновників, студентів, урядовців, учителів. Головною місією товариства визнано «ширити просвіту українському народові».

Головою "Просвіти" став професор академічної гімназії Анатоль Вахнянин. Основою для організаційного розвитку і діяльності "Просвіти" стали його філії та читальні. Перша з них виникла у 1875 р. у с. Бортники біля Ходорова. Мережа читалень згодом поширилася не лише на всю Галичину, але й, з початком ХХ ст., на Наддніпрянщину, Буковину, Закарпаття та інші регіони України.

Читальні "Просвіти" були не тільки бібліотеками в їх приміщеннях читалися лекції, проводилися курси, вечорниці, вистави та інші культурно-освітні заходи. "Просвіта" займалася не тільки освітою народу, але й економічним його піднесенням при її підрозділах працювали крамниці, позичкові та ощадні каси, громадські сховища, утворювалися господарські спілки та кооперативи.

З "Просвіти" вийшли згодом багато різних наукових, політичних, економічних, освітніх, громадських організацій та установ: "Рідна школа", "Сільський господар", "Союз українок", "Товариство українських лікарів", "Зоря", "Сурма", "Пласт" тощо. 1873 р. було засноване "Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка" (НТШ), яке друкувало наукову літературу, зокрема про українську історію і письменство.

У 1894 р. професором історії Львівського університету став великий український історик, визначний український науковець, політичний і громадський діяч Михайло Грушевський (1866-1934 рр.) - майбутній перший президент незалежної України. Його призначено головою НТШ. М. Грушевський та І. Франко створили у Львові Всеукраїнський культурний центр та заснували "Літературно-науковий вісник", який згуртував кращі літературні сили Галичини.

Головою НТШ М. Грушевський був з 1894 р. до 1914 р. Упродовж цього часу він створив у Львові наукову школу істориків України (зокрема, серед найвидатніших учнів М. Грушевського слід назвати С. Томашівського,

О. Терлецького, М. Кордубу, І. Крип'якевича, В. Герасимчука, І. Дисиджору, І. Кравецького та ін.).

М. Грушевський фактично реорганізував НТШ у справжню українську академію наук: створив фонди, бібліотеки, музеї, об'єднав майже всіх провідних східно- і західноукраїнських учених, літераторів, педагогів. Титанічна діяльність НТШ донині залишається недостатньо вивченою і належним чином оціненою. А це - серія видань під назвою "Українсько-руський архів", 38 томів "Етнографічного збірника", 20 томів "Матеріалів до української етнології", періодичні видання "Життє і слово", "Історичний вісник", "Літературні вісті", "Молодий українець", "Наше минуле", "Наша культура", "Читальня", "Український історик" та ін.; бібліографічні видання, серії книг "Руська писемність", "Просвітні листи", "Господарська бібліотека", "Загальна бібліотека", "Народна бібліотека", "Історична бібліотека", "Науково-популярна бібліотека" тощо; рекламні та книготорговельні каталоги.

М. Грушевський був одним з організаторів Української Видавничої Спілки (1899 р.) і Товариства Прихильників української науки і літератури (1904 р.), заснував публічні університетські курси у Львові. У 1898 р. вийшов перший том його монументальної праці "Історія України-Русі", доведеної в подальшому до 9-ти томів, що вийшли друком у Львові та Києві (1889-1937 рр.), видав "Ілюстровану історію України" (1904 р.), "Історію української літератури" у 5-ти томах. Загальне число опублікованих праць М. Грушевського перевищує 1800.

Велике значення у громадському житті населення Галичини відіграв журнал "Життє і слово" (1894-1897 рр.), редактором якого був видатний громадський діяч, науковець, філософ, етнограф, публіцист Іван Франко. Саме І. Франко був засновником у 1883 р. гуртка "Етнографічно-статистичного", що фактично виконував функції краєзнавчого товариства.

І. Франко був зроблений найбільш системний огляд праць і матеріалів щодо розвитку різних галузей краєзнавства та його методики у своїй праці "Галицьке краєзнавство" (1892 р.). Він першим в Україні обґрунтував існування "краєзнавства" як науки, виклав його суть, значення та місце в житті народу також ним була зроблена перша спроба створення фахової бібліографії, що стосувалася українського краєзнавства. Відтоді термін "краєзнавство" став активно використовуватися у науковій і науково-популярній літературі як у вузькому, так і в широкому розумінні його змісту.

І. Франко активно займався практичною краєзнавчою роботою і був співорганізатором багатьох студентських науково-пізнавальних подорожей та експедицій гірськими шляхами та селами Бойківщини і Гуцульщини. Результатом постійних мандрівок письменника до Карпат були не тільки численні дослідження і публікації фольклорних та етнографічних матеріалів, у свою чергу, знання історії й побуту населення надихали І. Франка на створення багатьох поезій, повістей, оповідань: "Петрії і Довбушуки", "Захар

Беркут", "Перехресні стежки" та ін. Його перу належать понад 100 науково-краєзнавчих праць, у тому числі "Найновіші напрями в народознавстві", "Галицьке краєзнавство", "Із наукових експедицій по краю", кореспонденція в газеті "Діло" тощо.

Найвпливовішим вченим –географом і краєзнавцем України другої половини ХІХ - початку ХХ ст., був Степан Рудницький. Своїми науковими працями С. Рудницький охопив не лише географію, але й проблеми суміжних наук - історії, астрофізики, геології, політології, етнографії тощо.

С. Рудницький - це фундатор української наукової географії та географічного краєзнавства. Освітню і краєзнавчу діяльність С. Рудницького можна охарактеризувати у багатьох аспектах. Він розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів; підготував і видав навчальні посібники з географії, популярні книги з географії України; розробив шкільні географічні карти ("Початкова географія для народних шкіл", 1919 р.; "Україна - наш рідний край", 1921р.; "Коротка географія України" у 2-х томах, 1924 р.; "Основи землезнання України", 1926 р.).

Краєзнавство С. Рудницький розглядав у тісному зв'язку з географічною освітою. В Академії наук він очолював відділ краєзнавства. С. Рудницький відстоював позицію комплексного краєзнавства ("Нинішня географія", 1905 р.), яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів (етнографічного, історичного, природознавчого тощо).

Інший український географ П. А. Тутковський вперше серед українських учених визначив предмет географії, її зміст і методи дослідження у теоретичній праці "Задачи и пределы географии" (1914 р.). Усупереч намаганням окремих учених розчинити географію серед інших наук, П. А. Тутковський доводив, що "географія має свій особливий зміст, свої методи дослідження і свої самостійні завдання". Серед методів досліджень географії вчений відводив чільне місце науковому краєзнавству.

Розвиток історичного краєзнавства на початку ХХ ст. тісно пов'язаний з іменем Івана Крип'якевича, учня М. Грушевського, який з 1905 р. до 1914 р. опублікував понад 20 праць, присвячених історії Галичини. Усього у творчій спадщині І. Крип'якевича близько 200 праць краєзнавчого характеру. Найвідоміші історико-краєзнавчі праці: "Матеріали до історії торгівлі Львова", "Львівська Русь в першій пол. ХVІ ст.", "Історія української культури", "Велика історія України", "Історія українського війська".

Кінець ХІХ ст. - початок ХХ ст. - це період комплектування й оформлення збірок про пам'ятки матеріальної і духовної культури регіонів, створення місцевих музеїв. Вагомий особистий внесок у краєзнавство і музейництво зробили такі провідні вчені того часу як М. Білянівський, Б. Ханенко, Д. Щербаківський, Д. Яворницький. І. Манжурґ та ін.

Наприкінці ХІХ ст. започатковано проведення промислових та сільськогосподарських виставок. 1880 р. у Коломиї була організована

виставка домашнього промислу, яка мала комплексний краєзнавчий характер. Активізації краєзнавчого руху, збиральницької діяльності сприяли Тернопільська етнографічна виставка (1887 р.), Львівська крайова виставка (1896 р.), Стрийська хліборобська виставка (1909 р.).

У Наддніпрянській Україні в цей період особливого розвитку набула етнографічна й антропологічна діяльність Ф. К. Вовка, який видав 455 друкарських праць з найважливіших проблем етнографії, антропології, мистецтвознавства, фольклористики, серед них перший узагальнюючий нарис "Етнографічні особливості українського народу". Учений-краєзнавець світового рівня Ф. К. Вовк був професором Сорбонського, Санкт-Петербурзького і Київського університетів.

1920-ті рр. XX ст. відзначаються бурхливим розвитком краєзнавчого руху та дією таких потужних краєзнавчих товариств як: Київське товариство природознавців, Історичне товариство Нестора Літописця та Українське Наукове товариство. В цілому на той час в Україні налічувалося біля 30 тис. краєзнавців та понад 650 гуртків. Початком систематичної праці в галузі краєзнавства можливо вважати проходження в Харкові в 1925 р. Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції на якій було організовано Український комітет краєзнавства (УКК) який поєднав науково-дослідну роботу академічних комісій з краєзнавчих досліджень з екскурсійно-туристичною діяльністю широких верств населення. Даний період відзначився продуктивною діяльністю таких прогресивних учених як: М. Грушевський, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Слабчеко.

На III Всеросійській краєзнавчій конференції (1927 р.) були визначені суспільні задачі краєзнавства в руслі соціалістичного будівництва, передбачено залучення до краєзнавчої діяльності широких мас трудящих. Проте таке трактування предмету і завдань краєзнавства значно звужувало його наукові і суспільні функції. Водночас на цей період в Україні діяло продовжувалася проводитися розробка спеціальних методик краєзнавчих досліджень, а краєзнавство впроваджувалося у навчальні програми вищих навчальних закладів і шкіл.

На початку 30-х років XX ст. предмет краєзнавства було остаточно підпорядковано ідеологічним інтересам і звужено до вивчення радянського періоду місцевої історії, був закритий журнал «Краєзнавство», розпустили Український комітет краєзнавства. З масового руху воно поступово перейшло до науково-дослідних установ і архівів, а аматорська краєзнавча діяльність спрямовувалась місцевими краєзнавчими музеями і поширювалась здебільшого серед учнівської молоді.

Трагічні історичні події Голодомору та Другої світової війни фактично припинили краєзнавчий рух на Україні. По завершенню Другої світової війни Академія наук України виступила ініціатором відродження краєзнавчого руху.

Повернення краєзнавства в наукове русло припадає на 60-ті роки ХХ ст. і безпосередньо пов'язане з діяльністю Українського географічного товариства, діяльність якого спрямовувалась на сприяння розвитку географічної науки і краєзнавства, проведення географо-краєзнавчих досліджень та пропаганду географічних знань та підвищення рівня географічної культури серед населення в тому числі заобами туристсько-екскурсійної роботи.

На цей період також припадає розвиток етнографічних досліджень та музейного руху, зокрема було створено музеї народної архітектури і побуту просто неба (так звані скансени) в Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях, Києві, створюється мережа громадських історико-краєзнавчих музеїв

Особливою науковою подією є підготовка 26-ти томного видання «Історія міст і сіл Української РСР», яке і на цей час є однією з фундаментальних праць, що вичерпно характеризує всі територіальні одиниці сучасної України.

Починають регулярну роботу обласні краєзнавчі конференції, видається методичний збірник «Краєзнавство в школі» (1953-70 рр.). Краєзнавчі дослідження розвиваються на державному, громадському та вузівсько-шкільному рівні. В АН УРСР було створено новий підрозділ - відділ історико-краєзнавчих досліджень, який очолив академік П. Т. Тронько. Державне краєзнавство перебуває у віданні краєзнавчих музеїв і науково-дослідних установ. На громадських засадах вивчають рідний край відділи Географічного товариства УРСР, товариства охорони природи, товариства охорони пам'яток, туристи. Краєзнавчі дослідження передбачені шкільними програми з географії. В вузівські програми підготовки вводяться курси історичного та географічного краєзнавства.

Координації краєзнавчих досліджень значною мірою сприяло проведення протягом 1980-х рр. чотирьох Всеукраїнських краєзнавчих конференцій. На основі їх рекомендацій були розроблені комплексні плани краєзнавчих досліджень.

Інститутом історії України АН підготовлені дві фундаментальні краєзнавчі наукові праці: "Памятники истории и культуры Украинской УССР" (Київ, 1987) та "Історичне краєзнавство в Українській РСР" (Київ, 1989) в яких проведене ґрунтовне узагальнення напрацьованого теоретико-методологічного та фактологічного матеріалу краєзнавчих досліджень, даного періоду.

Після здобуття країною суверенітету краєзнавча робота в молодій незалежній державі знову активізувалася. Так, в 1990 р. розпочала роботу Всеукраїнська спілка краєзнавців (ВСК), головою якої було обрано П.Т. Тронька. Головним завданням у діяльності Спілки є розвиток краєзнавчого руху в органічному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних

форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, використання досвіду, набутого в цій галузі в Україні та за кордоном. Після першого з'їзду Спілки розпочався активний процес утворення місцевих краєзнавчих організацій. Починаючи з 1990-х рр. регулярно організуються Всеукраїнські і регіональні краєзнавчі конференції у різних містах країни, які сприяють широкій пропаганді краєзнавства, активізації краєзнавчих досліджень та розбудові краєзнавчих осередків на місцях. У 1993 р. відновлено видання журналу «Краєзнавство».

З проголошенням туризму одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки нашої держави (Закон України «Про туризм», 1995 р.), активізувалися дослідження в галузі туристського краєзнавства, яке охоплює дослідження досить різноманітних об'єктів та явищ окремих регіонів нашої держави. Зокрема дуже потужні зв'язки на сьогодні сформувалися між туристським та географічним краєзнавством, яким традиційно опікується Українське географічне товариство. Такий тандем демонструє плідну співпрацю між науковцями і реалізується через проведення спільних наукових та пошукових заходів. Велику роль у становленні географічного та туристського краєзнавства в Україні на сучасному етапі відіграє тижневик "Географія. Краєзнавство. Туризм". Заснований у 1996 р. спільно з Асоціацією вчителів України, це науково-популярне видання залишається на сьогодні головним провідником наукових, методичних, організаційних наробок туристсько-краєзнавчого напрямку досліджень в Україні.

1.2. Об'єкт, предмет, задачі та методи туристського краєзнавства

Питання щодо наукового обґрунтування краєзнавства, його статусу, предмету та завдань були актуальними у всіх описаних вище історичних періодах його розвитку. Досить ретельний аналіз цієї проблеми представлений у вступі до навчального посібника «Туристичне краєзнавство» автора Є.В. Панкової (2007 р.).

Здебільшого краєзнавство на сучасному етапі трактують як комплексне наукове, всебічне вивчення певної території, або комплекс наукових дисциплін, які відрізняються власним предметом і методами дослідження, що вивчають територію під різним кутом зору і відповідно мають власні об'єкти дослідження серед яких виступають: природа, історія, населення, господарство, культура та ін. В зв'язку з цим в самостійні наукові напрями стали виділятися окремі краєзнавчі дисципліни, в тому числі і туристське краєзнавство, яке завдяки своєму змістовному та різноплановому об'єкту дослідження зайняло проміжну позицію між іншими напрямками, як це показано на рис. 1.2.

Рис. 1.2. - Система національного краєзнавства (за Я.Жупанським та В. Круль).

Введення і закріплення в науковому обігу терміну «туристичне краєзнавство» пов'язано з численними працями академіка П. Т. Тронька, який вбачає у краєзнавстві основу для дослідження туристичних природно-рекреаційних та історико-культурних ресурсів окремих регіонів України.

Погоджуючись з думкою авторитетного вченого зазначимо, що **туристське краєзнавство** це наукова дисципліна, яка має за мету всебічне наукове та методично обґрунтоване вивчення різноманітних складових туристсько-ресурсного потенціалу, історію туристського освоєння та сучасний стан розвитку туризму в межах певних територій.

Під поняттям **туристсько-ресурсний потенціал** в даному підручнику розуміється сукупність наявних ресурсів та умов необхідних для організації туристської діяльності на певній території.

Таким чином об'єктом вивчення туристського краєзнавства виступають в основному туристські ресурси конкретних територіальних одиниць. В даному випадку термін рідний край не використаний нами навмисне оскільки на, наш погляд, це поняття не є суто науковим, а є більш збиральним і узагальнюючим. Слід також зауважити, що і розмірність та

підпорядкованість територіальних одиниць краєзнавчих досліджень є дискусійним моментом. Практика краєзнавчих досліджень показує що територіальними одиницями дослідження можуть бути як найменші територіальні утворення, так звані малі території – окремі садиби, вулиці, невеликі селища, райони міст, малі міста так і території достатньо великі за площею - міста, області, регіони, окремі територіальні одиниці туристського районування, етнографічні та історичні області, території об'єктів пориродно-заповідного фонду (наприклад національні природні парки, регіональні ландшафтні парки), історико-культурних заповідників та ін.

Немає єдиного погляду серед науковців і щодо власне визначення поняття та виявлення структури туристських ресурсів, хоча по цьому питанню існує достатньо презентабельний масив наукових досліджень і публікацій. Ретельний аналіз наукових наробок по цьому питанню дозволяє констатувати, що серед численних пропонованих класифікацій туристських ресурсів найбільш вживаною на сьогодні залишається класифікація на основі використання генетичного підходу, тобто яка розподіляє всі наявні ресурси в залежності від походження. Так, в даному навчальному посібнику буде використаний традиційний розподіл ресурсів на три категорії, який схематично зображений на рис. 1.3.

Узагальнюючи вище викладене, можна визначити, що **туристські ресурси** – це об'єкти і явища природного і антропогенного походження, які мають сприятливі якісні і кількісні характеристики і використовуються на даний час або можуть бути використані в майбутньому для організації туристської діяльності.

У структурі туристичних ресурсів можна виділити три основні типи:

- природні;
- історико-культурні;
- інфраструктурні (соціально-економічні).

До природних відносяться об'єкти, а також природні властивості компонентів природного середовища, їх сприятливі поєднання для організації туристської діяльності. До них належать кліматичні, курортні ресурси (бальнеологічні ресурси і лікувальні речовини - лікувальні мінеральні води і грязі, ропа, озокерит), водні (гідрологічні) ресурси (річкові системи, природні і штучні водойми, морські акваторії), пляжні, геоморфологічні (окремі форми рельєфу, типи рельєфу, визначні пам'ятки геології, печери), біологічні (рослинний і тваринний світ), природні пейзажі та краєвиди. Окремий підтип утворюють, так звані, природно-антропогенні туристські ресурси, до яких в першу чергу відносять об'єкти природно-заповідного фонду, штучні водойми і пляжі та ін.

ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ

ПРИРОДНІ

- природні та природно-технічні геосистеми, природні об'єкти явища і процеси, що мають необхідні якісні і кількісні параметри для організації туристської діяльності. До цієї підгрупи належать: кліматичні, курортні (лікувальні), водні (гідрологічні), пляжні, геоморфологічні, біологічні (рослинні і тваринні) ресурси, природні пейзажі та краєвиди; природно-антропогенні - геосистеми, до складу яких входять як природні, так і штучно створені елементи: штучні пляжі, об'єкти природно-заповідного фонду, штучні водойми.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ

- об'єкти і явища, які мають суспільно-виховне значення і можуть бути використані для задоволення духовних і пізнавальних потреб рекреантів.

До них належать архітектурні і археологічні пам'ятники і пам'ятні місцевості, самобутні обряди і традиції національної культури місцевого населення, події біографо-соціальні ресурси установи та заклади культури.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ

- туристська і загальна інфраструктура, яка включає матеріально-технічну базу засобів розміщення, частину матеріального виробництва, яка безпосередньо забезпечує потреби туризму, а також зайняті в туристському господарстві трудові ресурси, сукупність підприємств сфери послуг, підприємств транспорту та зв'язку, профільних наукових та навчальних установ.

Рис. 1.3 - Класифікація туристських ресурсів

Історико-культурні ресурси - це історичні особливості, об'єкти і явища матеріальної і духовної культури, які були створені в процесі історичного розвитку і створюються в сучасних умовах, певної території і можуть бути використані для задоволення духовних, пізнавальних і інтелектуальних потреб туристів. До них належать архітектурні (архітектурні ансамблі і комплекси; історичні центри, квартали, площі, вулиці; залишки древнього планування і забудови; спорудження цивільної, культової промислової, військової, архітектури; фортифікаційні і замкові споруди; пам'ятники садово-паркового мистецтва; пам'ятники монументального мистецтва) і археологічні (городища, кургани, укріплення, стоянки поселення, кам'яні статуї, ділянки історико-культурного шару древніх населених пунктів, наскальні зображення) пам'ятники, пам'ятні місцевості, самобутні обряди і традиції національної культури та побуту місцевого населення (етнографічні ресурси), подієві ресурси (масові заходи культурно - розважального, видовищного характеру: фестивалі, карнавали, свята, конкурси, виставки), біографо-соціальні ресурси (об'єкти і місцевості пов'язані з певним циклом в житті видатних особистостей), численні установи та заклади культури (театри, музеї, галереї, виставкові зали, кіноконцертні зали, філармонії, планетарії, цирки та інші заклади).

Інфраструктурні (соціально-економічні) ресурси представлені туристською і загальною інфраструктурою, яка включає матеріально-технічну базу засобів розміщення, частину матеріального виробництва, яка безпосередньо забезпечує потреби туризму, а також зайняті в туристському господарстві трудові ресурси, сукупність підприємств сфери послуг, підприємств транспорту та зв'язку, профільних наукових та навчальних установ.

Туристські ресурси слугують основою для формування туристичного бізнесу на конкретних територіях. Основою використання туристичних ресурсів для цілей туризму є туристський інтерес і туристські враження.

Туристський інтерес — перспектива одержання туристом об'єктивної інформації, позитивних емоцій або потенційна можливість задовольнити заплановану потребу туриста в конкретній туристичній послугі.

Туристське враження — комплекс емоцій, здебільшого позитивних, духовний і фізичний стан туриста, що сформувалися під впливом споживання туристичних послуг та придбання туристичних товарів.

Предметом вивчення туристського краєзнавства є характеристики та властивості туристських ресурсів конкретних територій, їх облік та оцінка з позицій задоволення туристського інтересу та створення позитивних туристських вражень від відвідування.

Основні **завдання туристського краєзнавства** на сучасному етапі розвитку наступні:

- посилення ролі краєзнавчої освіти як в профільній підготовці фахівців

для сфери туризму, в загальноосвітніх школах та навчальних закладах різних рівнів акредитації;

- активізація краєзнавчого руху;
- всебічне дослідження, збереження та відтворення туристських ресурсів;
- популяризація окремих туристських об'єктів і місцевостей;
- формування привабливого туристичного іміджу конкретних територіальних одиниць;
- розробка та облаштування національної мережі туристських краєзнавчих стежок й маршрутів.

Виділяють три *основні функції краєзнавства*:

1. Перша функція - педагогічна.
2. Друга функція – навчальна.
3. Третя функція – наукова.

Як вже було сказано раніше особливо тісні зв'язки склалися у туристського краєзнавства з науками географічного циклу в зв'язку з чим туристське краєзнавство активно користується як їх сучасними досягненнями так і методами.

В туристсько-краєзнавчій діяльності, як і в краєзнавстві в цілому, найбільш активно застосовують наступні *методи* дослідження: літературний; статистичний; спостереження; картографічний; анкетний; польових досліджень; описовий метод; географічний; моделювання; математичний; економічний; соціологічний.

Літературний метод полягає у відборі й аналізі літературних джерел, що тією чи іншою мірою стосуються об'єкта, явища вивчення. Усі літературні джерела умовно можна згрупувати так: 1. Архівні матеріали. 2. Книжки різних років видання (науково-популярні, наукові монографії, енциклопедії, довідники тощо). 3. Статті періодичної преси. 4. Праці наукових конференцій. 5. Останнім часом зі зростанням інформатизації все більшою популярністю користуються інтерактивні джерела інформації, які містяться у мережі Інтернет.

Статистичний метод дослідження полягає у вивченні кількісних показників та відповідній характеристиці об'єктів і явищ.

Картографічний метод є одним із найбільш поширених методів дослідження в туристському краєзнавстві. Карта це логічна образно-знакова модель території, яка цілеспрямовано відображає об'єкти, явища, зв'язки і взаємозалежності, що належать до цієї території. Карта виконує подвійну роль: вона виступає і результатом досягнутого рівня знань про територію, об'єкти та явища, які на ній зображені, і інструментом пізнання, який дає змогу шляхом умовиводів піднятися на більш високий ступінь знань.

Візуальний метод полягає в узагальненні власних спостережень під час

досліджень будь-якого туристично-краєзнавчого об'єкта. У процесі роботи проводяться бесіди з місцевими жителями, працівниками органів державної влади, спеціалістами господарства, культури й освіти, свідками подій, науковими працівниками та іншими. Візуальний метод спостережень бажано доповнювати фіксацією отриманої інформації у вигляді фото та відеоматеріалів.

Анкетний метод - це письмове, усне або інтерактивне опитування відповідного контингенту осіб (респондентів, наприклад місцевих краєзнавців чи звичайних мешканців населеного пункту, або осіб певної вікової категорії) за конкретною попередньо розробленою анкетною для збирання масового матеріалу, з метою встановлення певних закономірностей, виявлення тенденцій, переваг чи ін. Цілей поставлених при проведенні анкетування. Може застосовуватись як під час польових, так і під час стаціонарних форм краєзнавчої роботи.

Експедиційний метод це найбільш точний, науковий, і такий, що дає однозначні результати метод краєзнавчих досліджень, який передбачає безпосередню присутність дослідників у конкретних місцевостях.

Описовий метод - це один з найдавніших, та розповсюдженіших методів інтерпретації отриманих краєзнавчих матеріалів особливо статистичного чи історичного характеру.

Географічний метод - це базовий краєзнавчий метод, який використовується практично в усіх регіональних дослідженнях. Цей метод є специфічним і формується як "триєдиний" підхід у дослідженні, що зумовлює дотримання територіальності, комплексності, конкретності. Застосування цього методу не можливе без одночасного використання картографічного методу.

Моделювання - це ще один загальнонауковий метод, який використовується у туристичному краєзнавстві. Застосування цього методу дає змогу вивчати об'єкт не безпосередньо, а за допомогою посередника - ідеальної (уявної) чи матеріальної моделі. Прикладом можуть бути карти, картосхеми.

Математичні методи - це група наукових методів, які дають змогу вивчати досліджуваний об'єкт з використанням математичного апарату.

Економічний метод - це метод комплексного вивчення економічних явищ і процесів у межах обраної території; виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності між економічними показниками, що характеризують стан розвитку туристичної галузі на конкретній території у динаміці.

Соціологічний метод - це метод комплексного вивчення суспільних явищ і процесів у межах обраної території, споживчо-туристичних уподобань і рекреаційних потреб населення, його вікової і соціальної структури тощо.

З кінця ХХ ст. у національних краєзнавчих дослідженнях дедалі більше зростає роль і значення комп'ютерних технологій. Ці технології відіграють вагомую роль у вивченні сучасної територіальної організації продуктивних сил

краю. Завдяки їм виникла можливість створення, підтримки і збагачення банків даних, необхідних для пошукових робіт у царині аналізу окремих складових рекреаційно-туристичного потенціалу території. Комп'ютерні технології дають змогу обробляти величезні масиви даних у короткі терміни і з малими затратами. Завдяки їм можна широко застосовувати на цілком новій основі такі методи, як моделювання, математичний, картографічний тощо.

До основних **джерел туристського краєзнавства** прийнято відносити:

1. Краєзнавчу бібліографію;
2. Картографічні джерела;
3. Архівні джерела;
4. Усні джерела (усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я і приказки тощо);
5. Статистичні джерела;
6. Натурні спостереження за об'єктами і процесами;
7. Друковані джерела (підручники, довідники, енциклопедії, путівники, карти, журнали, газети тощо);
8. Пам'ятки історії та культури.
9. Експозиції та колекції музеїв.

Залежно від завдань та масштабу досліджень розрізняють три **рівні туристсько-краєзнавчих досліджень**:

1. Державне краєзнавство (наукове);
2. Шкільне краєзнавство;
3. Громадське краєзнавство.

1. Державне краєзнавство - це комплексні наукові краєзнавчі дослідження територій країни державними науковими установами (музеями, науково-дослідними закладами, державними органами влади тощо).

2. Шкільне краєзнавство - це система краєзнавчої освіти в навчально-виховній роботі школи, позашкільних установ, яка проводиться за різними напрямками: літературне, історичне, географічне, природознавче, етнографічне, фольклорне. Усі ці напрямки є частинами цілого, основними структурними елементами загальношкільного краєзнавства, тісно пов'язані між собою. Суть шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями з навчально-виховною метою території свого краю за різними джерелами, переважно на основі попередніх спостережень під керівництвом учителя. Шкільне краєзнавство поділяється на дві форми: 1. Навчальне (програмне) краєзнавство - завдання і зміст визначаються навчальною програмою школи. Є обов'язковим для всіх учнів школи. Має два напрямки роботи: урочний та позаурочний. 2. Позакласне краєзнавство - зміст і завдання визначаються навчально-виховним планом школи. Розрізняють два основні напрямки позакласної краєзнавчої

роботи: шкільний туризм та організація і проведення різноманітних експедицій. Велику роль в розвитку туристського краєзнавства на сьогодні в Україні відіграють позашкільні заклади освіти серед яких виділяються Центри дитячої та юнацької творчості, при яких діють профільні гуртки та Станції туристів, які охоплюють практичні всі напрями сучасного краєзнавства, ведуть активну пошукову, експедиційну, науково-дослідну, просвітницьку роботу. Слід також відзначити і високий інтерес з боку держави до активізації краєзнавчої роботи серед учнівської молоді та студентства шляхом впровадження спеціалізованих програм, профільних олімпіад, конкурсів наукових робіт. Так, наприклад, наказ Міністерства освіти і науки України від 06.04.2007 № 286 «Про поліпшення туристсько-краєзнавчої роботи у навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України» затверджує перелік рекомендованих для відвідування комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю під загальною назвою “Моя країна – Україна” (106 екскурсій) та перелік з 104 визначних краєзнавчих, географічних, етнографічних та історичних об’єктів з різних куточків України, які мають цінні природні та історико-культурні ресурси.

В учнівсько-студентській туристично-краєзнавчій роботі виділяють стаціонарні і похідні форми.

Стаціонарні форми: робота на географічному майданчику, фенологічні спостереження, зустрічі із славетними земляками, уявні подорожі краєм, краєзнавчі олімпіади, конференції, лекторії, шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини, випуск краєзнавчого журналу, стінна газета, листування та обмін краєзнавчою літературою, видання альманахів та інші заходи, що проводяться на місці, в умовах школи, ВНЗ, населеного пункту.

Похідні форми: прогулянки, екскурсії, туристські походи, експедиції, туристські зльоти тощо.

Основні етапи туристично-краєзнавчої роботи: підготовчий, польовий і заключний.

Підготовчий етап - упродовж цього періоду учні (студенти) ознайомлюються з програмою і методикою проведення того чи іншого виду краєзнавчих досліджень, вивчають територію маршруту за літературними і картографічними джерелами, складають картосхему району і план маршруту, готують усе необхідне для спостережень.

Польовий етап - це безпосереднє проведення краєзнавчих досліджень під час походів чи експедицій за складеним у підготовчий період планом. Польові дослідження - це збирання відомостей про природу, історію й економіку краю, а також топонімічного, археологічного, етнографічного та інших матеріалів.

Заклучний етап - у цей період проводиться оформлення та облік

результатів проведення туристично-краєзнавчої роботи, створення нових і поповнення існуючих краєзнавчих музеїв новими експонатами і матеріалами.

3. *Громадське краєзнавство* - це діяльність різноманітних громадських (недержавних) товариств, спілок, клубів, об'єднань щодо організації краєзнавчих досліджень, конференцій, виставок тощо. З метою популяризації кращих доробків місцевих краєзнавців, традицій і звичаїв українського народу, історії і мистецтва рідного краю в Україні надається всебічна підтримка ентузіастам і прихильникам громадського краєзнавчого руху.

Контрольні запитання

1. Назвіть чотири етапи в історичній періодизації туристського краєзнавства України.
2. Дайте стислу характеристику першому історичному етапу розвитку туристського краєзнавства в державі.
3. Охарактеризуйте другий етап історичного розвитку краєзнавства – зародження наукового краєзнавства.
4. Проаналізуйте етап становлення в історичному розвитку туристського краєзнавства.
5. Опишіть організацію краєзнавчих, зокрема, туристсько-краєзнавчих досліджень на сучасному етапі розвитку.
6. Дайте визначення туристського краєзнавства, вкажіть його об'єкт і предмет дослідження.
7. Поясніть позицію туристського краєзнавства в системі національного краєзнавства.
8. Дайте визначення поняттю «туристські ресурси».
9. На скільки класифікаційних груп поділяються туристські ресурси? Назвіть їх.
10. Назвіть складові які входять в кожну з класифікаційних груп туристських ресурсів.
11. Сформулюйте завдання туристського краєзнавства на сучасному етапі розвитку.
12. Назвіть основні функції туристського краєзнавства.
13. Назвіть методи дослідження які використовуються при проведенні туристсько-краєзнавчих досліджень.
14. Визначить основні джерела туристського краєзнавства.
15. Опишіть рівні організації туристсько-краєзнавчих досліджень.

РОЗДІЛ 2

ПРИРОДНІ ТА ПРИРОДНО-АНТРОПОГЕННІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ

2.1. Геотуристичні аспекти потенціалу бальнеологічних ресурсів України

2.1.1 Природні мінеральні води

Одним з найважливіших факторів лікувальної рекреації є наявність природних мінеральних вод.

Мінеральні води (рос. минеральные воды, англ. mineral water, нім. Mineralwasser) — підземні (іноді поверхневі) води з підвищеним вмістом деяких хімічних елементів і сполук, а також газів, зі специфічними фізико-хімічними властивостями (температура, радіоактивність та ін.), що справляють цілющий вплив на організм людини. Межею прісних і мінеральних вод вважають солоність в 1 г/л. Мінеральні води часто мають цілющі властивості. Зловживання мінеральною водою може призвести до важких наслідків для здоров'я, тому вживати її рекомендується тільки за порадою лікаря та в рекомендованій ним кількості.

За мінералізацією розрізняють: слабомінералізовані (1—2 ‰), малої (2—5 ‰), середньої (5—15 ‰), високої (15—30 ‰) мінералізації, розсолні мінеральні води (35—150 ‰) міцнорозсолні (150 ‰ і більше).

За іонним складом мінеральні води розподіляються на: хлоридні (Cl^-), гідрокарбонатні (HCO_3^-), сульфатні (SO_4^{2-}), натрієві (Na^+), кальцієві (Ca^{2+}), магнієві (Mg^{2+}) тощо.

За газовим складом та специфічними елементами розрізняють: вуглекислі, сульфідні (сірководневі), азотні, бромисті, йодисті, залізисті, арсенисті, кремнієві, радонові та ін.

За температурою мінеральні води розподіляють на: холодні (до 20 °C), теплі або субтермальні й термальні води; залежно від наявності газів і специфічних елементів та за бальнеологічним значенням — на вуглекислі, сульфідні, залізисті, стибійісті, радонові, бромисті, йодисті, мінеральні без специфічних компонентів та ін., а також за рН та радіоактивністю.

За існуючою класифікацією їх поділяють на 8 основних бальнеологічних груп:

Група А: мінеральні води без специфічних компонентів та властивостей. Їхня лікувальна дія зумовлена іонним складом та загальною мінералізацією, азот і метан містяться у них у розчиненому стані в умовах атмосферного тиску тільки у незначних кількостях (курорти Миргорода (Полтавська область), Куяльника (Одеська область), Трускавця (Львівська область), Феодосії (Крим), Очакова (Миколаївська область) та ін.)

Група Б: вуглекислі. Їхня лікувальна дія зумовлена наявністю у великих

кількостях розчиненого вуглекислого газу, який становить 95-100% газів, а також іонним складом та загальною мінералізацією. Вони мають дуже цінні лікувальні властивості. Найбільше відомих джерел цих вод зосереджено в Карпатському регіоні, зокрема в Закарпатті (курорти «Поляна», «Квітка полонини» (Закарпатська область)).

Група В: сірководневі або сульфідні. Фізіологічна та лікувальна дія зумовлена наявністю сульфідів (вільного сірководню та гідросульфідного іону). Сірководневі води пов'язані з нафтогазовими відкладами. Такими водами володіють Прикарпаття і Крим.

Найбільше курортне значення мають дуже поширені хлоридно - натрієві води. На базі цінних питних лікувальних і лікувально-столових залізистих вод діє Шаянський санаторний комплекс у Закарпатті. Води цієї групи також вивчені та використовуються на курортах Любень-Великого (Львівська область), Синяка (Закарпатська область), Черчого (Івано-Франківська область).

Група Г: залізисті, миш'яковисті або миш'якові з високим вмістом марганцю, міді, алюмінію. Лікувальна дія зумовлена одним чи декількома з перелічених фармакологічно активних компонентів. В Україні ці рідкісні води вивчені та використовуються у санаторіях Закарпаття.

Група Д: бромні, йодні та 2 типи мінеральних вод з високим вмістом органічних речовин. Такі води виявлені на Прикарпатті. Це два родовища типу «Нафтуся» – у Трускавці, Східниці (Львівська область) та Березівські мінеральні води (Харківська область). Бромні підземні води виявлені в Карпатах, Криму, де вони використовуються як для ванн, так і для внутрішнього вживання. Терапевтичні властивості цих вод визначаються іонним складом або іншими біологічно активними компонентами.

Група Е: радонові (радіоактивні) води. Основна їх маса – це хлоридні киснево-азотні слабомінералізовані води неглибокої циркуляції атмосферного походження, що формуються у зонах порід тектонічного походження (Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Хмельницька, Київська області). На їх базі функціонують 10 лікувальних установ, зокрема курорт Хмільник (Вінницька область).

На території України діють близько 500 джерел різних мінеральних вод. У межах Українських Карпат (Нафтуся, Свалява, Поляна Квасова та ін.), Українського щита (Хмільник, Миронівка та ін.), Дніпровсько-Донецької западини (Миргород). Головні родовища мінеральної води в Україні: Степанське, Данишівське, Полонське, Березівське, Миргородське, Новопсковське, Білоцерківське, Миронівське, Хмільницьке, Лиманське, Старобільське, Моршинське, Збручанське, Трускавецьке, Конопківське, Новозбручанське, Слов'яногорське, Плосківське, Новополяньське, венигородське, Полянське, Сойминське, Знам'янське, Луганське, Синяцьке, Голубинське, Брусницьке, Гірськотисенське, Лазурне, Куяльник, Кирилівське, Одеське, Сергіївське, Колодязне, Феодосійське, Євпаторійське.

Мінеральні води використовують у медицині (бальнеологія, бальнеотерапія), деякі — в теплоенергетиці. До мінеральних вод відносять також природні промислові води, з яких видобувають йод, бром, бор та інші компоненти, і термальні води, які використовують в енергетиці. Порогом між прісними і мінеральними водами звичайно вважають мінералізацію 1г/дм³. Понад 80 джерел мінеральних вод України використовуються для 50 курортів, 20 бальнеолікарень, 40 заводів лікувально-столових вод. Найбільш поширені мінеральні води: вуглекислі, сірководневі, залізисті, йодобромні, бромні, радонові (радіоактивні).

Кладязем мінеральних вод можна вважати Закарпаття, на території якого розташовані майже всі мінеральні води з існуючих груп. З більш ніж 250 мінеральних лікувально-столових вод, що зареєстровані ДСТУ 878 – 34 із Закарпаття. Найбільше бальнеологічних курортів зосереджено на Прикарпатті, у межах якого знаходиться такий відомий курорт-мегаполіс як Трускавець із всесвітньовідомою водою «Нафтуса». В Україні славляться своїми питними лікувальними водами курорти Карпат, Криму, курорти Північно-Західного Причорномор'я – Одеська і Скадовська курортні зони, курорти Азовського узбережжя – Кирилівка та Бердянськ, Слов'яногорський курорт.

Нині використання мінеральних вод в Україні практично зосереджено у двох галузях народного господарства: промислового розливу та санаторно-курортних закладах.

2.1.2 Лікувальні грязі

В Україні є також значні запаси лікувальних грязей. Вони тут відомі з давніх часів. До них відносяться різні за походженням природні утворення (відклади боліт, озер та морських заток), які складаються з води, мінеральних та органічних речовин і являють собою однорідну дрібнодисперсну пластичну масу з певними тепловими та іншими фізико-хімічними властивостями. Згідно з прийнятою класифікацією, лікувальні грязі поділяються на:

- торфові (прісноводні, мінеральні);
- мулисті (сапропелі, сульфідні, мінеральні, глинисті);
- псевдовулканічні (соночні та гідротермальні).

Їх застосовують для загальних і місцевих аплікацій, грязеводяних ванн, а також у поєднанні з електропроцедурами.

Зосереджені лікувальні грязі переважно у південних та північно-західних областях.

На базі грязьових покладів функціонують найстаріші в Україні грязьові курорти – Бердянськ, Євпаторія, Куяльник, Саки, Хаджибейський тощо. У північно-західних областях поширені торфові грязі. Їх використовують на курортах Миргород, Моршин, Немирів, Черче тощо. В Україні діє 7 торф'яних, 10 сульфідних родовищ. Особливе місце займають унікальні

ресурси озокериту Бориславського родовища на Львівщині.

Великі поклади лікувальних торф'яних грязей є у Львівській, Івано-Франківській та інших областях. Серед намульно-сульфідних грязей, що експлуатуються, значними запасами лікувальної сировини вирізняються Куяльницьке, Шабалайське в Одеській області, Чокракське родовище в Криму. Високі лікувальні властивості цих грязей формуються за рахунок сульфідів морської води і тому вони дуже популярні в Одеській групі курортів, на курорті Саки.

2.2. Бальнеологічні курорти і санаторії України

2.2.1 Загальна характеристика курортів України

Природно-рекреаційні ресурси є основою розбудови спеціалізованих закладів короткочасного та тривалого розміщення людей з метою задоволення їхніх рекреаційних потреб: лікувально-оздоровчих, культурно-освітніх, спортивних. Найбільша територіальна концентрація рекреаційної діяльності характерна для Криму, Карпатського регіону та приморських територій Одеської, Миколаївської, Донецької областей.

У 2000 р. прийнято Закон України «Про курорти», який визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади розвитку курортів в Україні. Для організації діяльності курортів потрібно використовувати спеціально визначені природні території, які мають природні оздоровчі та лікувальні ресурси.

Сучасна курортологія - це медична наукова дисципліна, що вивчає лікувальні властивості природних фізичних факторів, їх дію на організм людини, можливість їх застосування з лікувальною та профілактичною метою на курортах і в позакурортних закладах, розробляє показання і протипоказання для санаторно-курортного лікування й методи застосування курортних факторів при різних захворюваннях.

Розділами курортології є: бальнеологія, бальнеотерапія, бальнеотехніка; грязелікування; медична кліматологія, кліматотерапія.

За характером природних лікувальних ресурсів курорти України поділяють на:

- а) курорти державного значення;
- б) курорти місцевого значення.

До курортів державного значення належать природні території, що мають особливо цінні або унікальні природні лікувальні ресурси і використовуються для лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань.

До курортів місцевого значення належать природні території, що мають загальнопоширені природні лікувальні ресурси і використовуються з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань.

За своєю медичною спеціалізацією курорти України поділяють на:

- а) курорти загального призначення;
- б) спеціалізовані курорти для лікування конкретних захворювань.

Медичний профіль (спеціалізація курортів) визначають з урахуванням властивостей природних лікувальних ресурсів (ст. 5 Закону України «Про курорти»).

За характером природних лікувальних факторів курорти України поділяють на кілька типів (або профілів):

- бальнеологічні курорти;
- грязеві курорти;
- кліматичні курорти;
- курорти з кількома лікувальними факторами.

Бальнеологічні курорти: основний лікувальний чинник – мінеральні води, що застосовують у вигляді ванн, душів, для пиття, інгаляцій, зрошування, промивання тощо. До них відносять: Поляна, Сонячне Закарпаття, Немирів, Біла Церква, Миронівка, Хмільник, Моршин, Трускавець, Верховина, Карпати, Квітка Полонини, Миргород, Шкло, Синяк, Любінь Великий, Гірська Тиса, Шаян, Свалява, Усть-Чорна, Солоний Лиман, Горинь, Черче, Березівські мінеральні води, Рай-Оленівка, Старобільськ.

Грязеві курорти: основний лікувальний фактор - грязь, яку застосовують у вигляді ванн, аплікацій, тампонів, компресів тощо. На грязевих курортах використовують мулову грязь солоних озер і лиманів, сапропелеву (мулова грязь прісних озер), торфову (прісна та мінералізована), а також гідротермальну й сопкову (вулканічного походження). До цих курортів належать: Бердянськ, Гопри, Євпаторія, Маріуполь, Куяльницький, Слов'янськ, Феодосія, Саки.

Кліматичні курорти: основні види лікування – повітряні та сонячні ванни, а також купання. Крім основних видів курортного лікування, для посилення дії лікувальних факторів у лікувальний комплекс включають фізіотерапевтичні процедури, лікувальне харчування, лікувальну фізкультуру. До них належать: Ірпінь, Буча, Ворзель, Конча-Заспа, Пуща-Водиця, Соснівка, Одеський курортний район, Південний берег Криму, Закарпатська група курортів, Яремче, Бердянськ, Кирилівка.

Більшість курортів, що мають кілька лікувальних факторів, відносять до курортів змішаного типу – бальнеогрязевих, бальнеокліматичних, кліматогрязевих, кліматобальнеогрязевих. Виділяють також курорти з особливими, унікальними природними факторами.

До курортів з кількома лікувальними чинниками в Україні належать:

- бальнеокліматичні: Верховина, Звенигородська курортна зона, Конча-Заспа;
- бальнеогрязеві: Великий Любінь, Миргород, Моршин, Трускавець,

Черче, Шкло;

- кліматогрязеві: Аркадія, Бердянськ, Маріуполь, Кирилівка, Куяльницький;

- кліматобальнеогрязеві: Євпаторія, Кирилівка, Феодосія.

Природні курортні фактори - клімат, мінеральні води, лікувальні грязі - скрізь використовують і поза курортами: у місцевих санаторіях, санаторіях-профілакторіях, будинках відпочинку, а також у лікарнях та інших лікувально-профілактичних закладах.

За часів незалежності України до курортів входило 260 населених пунктів.

В Україні діє 45 курортів загальнодержавного (Березівські мінеральні води Харківської області; Верховина, Синяк Закарпатської області; Ворзель, Конча-Заспа Київської області; Кирилівка Запорізької області; Любінь Великий, Немирів Львівської області; Миргород Полтавської області; Слов'янськ, Святогорськ Донецької області; Сатанів Хмельницької області; Хмільник Вінницької області) та міжнародного значення (Євпаторія, Саки, Трускавець, Моршин, Бердянськ, Куяльник, Одеська група курортів, курорти південного берега Криму, Феодосія, Планерське, Курортне), та 13 курортів місцевого значення. У нашій країні понад 400 санаторіїв, що можуть прийняти на лікування понад 600 тис. відпочивальників. Існує перелік та межі 265 територій, які зарезервовані для організації зон лікування, відпочинку й туризму. За областями вони поділяються таким чином: у Волинській — 2, Вінницькій — 17, Луганській — 13, Дніпропетровській — 14, Донецькій — 9, Житомирській — 10, Закарпатській — 12, Запорізькій — 12, Івано-Франківській — 7, Київській — 38, Кіровоградській — 4, Автономній Республіці Крим — 2, Львівській — 4, Миколаївській — 3, Одеській — 2, Полтавській — 15, Тернопільській — 5, Рівненській — 5, Сумській — 13, Харківській — 7, Херсонській — 11, Хмельницькій — 3, Черкаській — 17, Чернігівській — 33, Чернівецькій — 7. Найбільшою популярністю серед населення користуються райони Південного берега, включно з Гірським Кримом, узбережжя Чорного й Азовського морів та Карпати. Основні курорти України наведено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1 – Основні курорти України

№ п/п	Назва курорту	Призначення курорту
1	2	3
<i>Курорти Криму</i>		
1	Алушта	кліматичний курорт, сприятливий для лікування захворювань органів дихання нетуберкульозного характеру, серцево-судинної та нервової систем
2	Євпаторія	приморський кліматичний бальнеогрязевий, переважно дитячий один з кращих профільних курортів не тільки на Україні, але й у Європі

Продовження табл.2.1

1	2	3
3	Саки	Бальнеогрязевий кліматичний курорт у північно-західній частині Кримського півострова
4	Ялта	курорт для лікування хворих з неспецифічними захворюваннями дихальної та нервової систем
<i>Курорти Азовського моря</i>		
5	Бердянськ	Грязьовий кліматичний приморський рівнинний курорт степової зони
6	Кирилівка	приморський кліматичний курорт
<i>Курорти Карпат</i>		
7	Трускавець	один з найбільших бальнеологічних курортів України, що прославився різноманіттям мінеральних вод
8	Моршин	відомий курорт мінеральних вод
9	Солотвино	курорт для лікування різноманітних алергій, зокрема, астматичного характеру
10	Шаян	курорт, де для лікування використовуються вуглекислі мінеральні води
11	Поляна	бальнеологічний курорт
12	Черче	бальнеогрязевий курорт місцевого значення на базі сульфідних вод, торфових вод і грязей.
<i>Курорти інших регіонів України</i>		
13	Хмільник	бальнеологічний курорт у Вінницькій області
14	Миргород	бальнеогрязевий курорт в Полтавській області
15	Слов'янськ	бальнеогрязевий курорт в Донецькій області
16	Слов'яногірськ	кліматичний курорт в Донецькій області
17	Березовські мінеральні води	бальнеологічний курорт у Дергачівському районі Харківської області
18	Гопри	бальнеогрязевий курорт у Голопристанському районі Херсонської області
19	Скадовськ	курорт, де морська вода насичена йодом, що сприяє лікування опорно-рухового апарату, органів дихання, щитовидної залози, нервової системи та інші

2.2.2 Бальнеологічні курорти і санаторії, що використовують мінеральні води різного специфічного складу і мінералізації

Курорт «Моршин» Стрийського району Львівської області знаходиться на відстані 48 км від Львова й 12 км від Стрию. Курорт розташований на східному схилі Карпат, на висоті 325 м над рівнем моря в долині, покритою хвойно-листяним лісом, за яким відкривається вид на Карпатські гори.

Нині з лікувальною метою на бальнеогрязьовому питному курорті «Моршин» використовують торфогрязь, а також води з чотирьох мінеральних джерел, що відрізняються ступенем мінералізації та фізико-хімічними властивостями.

При виразковій хворобі шлунка, дванадцятипалої кишки, гастритах

призначають воду «Моршинська» Б-1 і Б-2 джерела №1 розведеної до 0,7 і 1,4%. Приймати води при підвищеній кислотності рекомендується за півтоа-дві години до прийому їжі по 0,5-1 склянки три рази на день; при зниженій кислотності - за 15-20 хв. до їжі.

Лікування хвороб печінки та жовчних шляхів мінеральною водою «Моршинська» полягає в тому, що вода, надходячи до дванадцятипалої кишки, сприяє усуненню застою в жовчному міхурі та жовчних протоках, вимиванню жовчі, слизу, піску, мікроорганізмів, гною, що створює умови для каменеутворення в жовчному міхурі; вода викликає посилене жовчовиділення і виділення.

Основні показання для лікування на цих курортах: захворювання шлунка (виразка, гастрити); захворювання кишечника (виразка 12-палої кишки, ентерити, коліти, ентероколіти); захворювання печінки і жовчних шляхів (гепатити, холецистити, жовчнокам'яна хвороба, ангіохоліти); при захворюваннях органів жіночої статеві системи, порушеннях жирового обміну.

Курорт «Трускавець» Львівської області знаходиться на відстані 120 км від м. Львів і 9 км від районного центра – м. Дрогобича.

Особливу цінність цьому курорту додає джерело «Нафтуса», вода якого успішно застосовується при різноманітних захворюваннях сечовивідних органів, у тому числі і нирковокам'яній хворобі.

Мінеральні джерела курорту дуже різноманітні за своїми фізико-хімічними і цілющими якостями. Найбільш цінним є джерело «Нафтуса».

З 13 наявних на курорті мінеральних джерел використовуються води джерел № 1 («Марія»), 2 («Софія»), 3 («Броніслава»), 4 («Барбара»), 5 («Емма»), «Нафтуса» №1.

Вода джерела «Нафтуса» характеризується специфічними діуретичними властивостями. Вона призначається як питне лікування при захворюваннях нирок, сечоводів, що супроводжуються утворенням піску, каменів чи запальним процесом.

Курорт «Миргород», що займає територію близько 117 га, розташований у зеленій долині р. Хорол на відстані 100 км від обласного центра - Полтави.

Зимовий та літній бювети мінеральних вод джерел №1 і №2 сприяють проведенню питного лікування шляхом внутрішнього застосування мінеральних вод. Вода цих джерел слабомінералізована (2,8-2,9 мг/дм³), хлоридно-натрієва, субтермальна (21,5°C). Основні показання: захворювання шлунка та кишечника (хронічні гастрити, переважно зі зниженою або нормальною секрецією і кислотністю; хронічні ентерити, коліти різного походження, за винятком виразкової чи хронічної дизентерії; функціональні розлади кишечника внаслідок запальних процесів органів черевної порожнини - перивісцерити); захворювання печінки і жовчних шляхів (гепатити, холецистити, ангіохоліти, функціональні холецистопатії); при запаленнях жіночих статевих органів, захворювань органів

опорно-рухової системи нетуберкульозного характеру.

«Березівські мінеральні води» - це бальнеологічний питний курорт. Знаходиться він у с. Березівське в 25 км від Харкова.

Основні показання: захворювання шлунка і кишечника (виразкова хвороба шлунка і дванадцятипалої кишки, хронічні гастрити і коліти); захворювання печінки і жовчних шляхів (гепатити, холецистити, ангіохоліти); супутні захворювання - сечокам'яна хвороба, сечокислий діатез, хронічні запальні захворювання сечових шляхів, анемії вторинного походження.

Санаторій «Рай-Оленівка» розташований в однойменному селищі Харківської області. Основний лікувальний засіб курорту - вода двох мінеральних джерел «Рай-Оленівка». За своїми фізико-хімічними властивостями ця вода наближається до води курорту «Березівські мінеральні води». Застосовується вона для питного лікування, полоскань, інгаляцій, промивань, субаквальних ванн у комбінації з штучними газовими і хвойними ваннами, душами, вологими вкнутуваннями.

Курорт «Куяльник» знаходиться на відстані 9 км від м. Одеси і займає досить велику територію на березі лиману. Основним лікувальним фактором курорту є мулова грязь Куяльницького лиману, що слугує для лікування з давніх часів. Однак, крім грязі, курорт має й інші лікувальні засоби - хлоридно-натрієві води трьох мінеральних джерел з мінералізацією від 2,2 до 14,6 г/дм³. Воду одного з джерел (№4) використовують як питне лікування при супутніх захворюваннях органів травлення не тільки в санаторіях курорту «Куяльник». Основні показання: захворювання органів опорно-рухового апарата; захворювання чи травми центральної та периферійної нервової системи; запалення жіночих статевих органів; супутні захворювання шлунка та кишечника (гастрити, ентерити, коліти), печінки і жовчних шляхів (гепатити, холецистити).

2.2.3 Українські родовища термальних мінеральних вод

Курорт «Євпаторія». Основа євпаторійського курорту - це морське узбережжя з піщаними пляжами, які широко використовують для таласотерапії, і лиман з муловою гряззю, на базі якої створена славетна Майнаканська бальнеогрязе - лікарня.

Свердловина, закладена в північній частині озера Майнаки, глибиною 848-897 м, утворила фонтан термальної мінеральної води з температурою 39,1°C. За своїм хімічним складом вода євпаторійського курорту відрізняється від води курорту «Саки». Вміст солей в євпаторійській термальній воді досягає 9,8 г/дм³. На смак ця вода солонка, за хімічним складом - хлоридно-натрієва.

Курорт «Саки». Родовище термальних мінеральних вод у районі курорту «Саки» розкрито глибоким бурінням у 1956 р. Буровий колодязь загальною глибиною 885 м утворив гігантський фонтан гарячої мінеральної води з температурою 38,2°C. Щодоби фонтан викидає на поверхню до 2,5 млн.

дм³ води.

У районі курорту розташовано кілька бурових колодязів з могутніми фонтанами термальної мінеральної води з температурою від 39 до 43°C. Вміст мінеральних солей в бурових колодязях досягає 1,8-2,1 г/дм³.

2.2.4 Бальнеологічні курорти і водолікарні, що використовують радіоактивні води

Курорт «Хмільник» розташований в околицях м.Хмільника - районного центра Вінницької області.

Родонові мінеральні води на курорті використовуються для зовнішніх процедур, прийнятих у вигляді ванн. Показання для їхнього лікувального використання: захворювання серцево-судинної системи; захворювання периферичної нервової системи; захворювання органів опору і руху (нетуберкульозного походження); захворювання шкіри.

2.2. 5 Курорти і санаторії України, засновані на використанні вуглекислих вод

Санаторій «Поляна» розташований у с. Свалява на висоті 340 м над рівнем моря у Свалявській улоговині.

Для лікувальних цілей використовується вода насичена вуглекислотою, що відноситься до класу гідрокарбонатних хлоридно-натрієвих (содових) вод і використовується для внутрішнього застосування, а також для ванн при захворюваннях органів травлення і, у якості супутніх, при захворюваннях серцево-судинної і нервової систем.

Санаторій «Карпати» розташований на висоті 350 м над рівнем моря в 17 км від районного центра Мукачеве й у 60 км від м. Ужгорода.

Для лікування використовується мінеральна вода джерела «Пасика», що знаходиться в 3 км від санаторію. Ця вода застосовується при захворюваннях шлунково-кишкового тракту. Основні показання: захворювання серцево-судинної системи з недостатністю кровообігу 1 ступеня (міокардиодистрофія різної етіології; вади серця, не раніше ніж через 8 міс. після гострого чи підгострого ендокардиту); гіпертонічна хвороба 1 і 2 ступеню без вираженого склерозу судин мозку, серця і нирок; гіпотонія не на ґрунті захворювань серця й Адисонової хвороби; захворювання і наслідки травм периферичної нервової системи (радикуліти, плексити, неврити).

Санаторій «Шаян» знаходиться в с. Вишково Хустського району у підніжжя гори Великий Шаян на лівому березі р. Тиса.

Головне багатство курорту - мінеральні вуглекислі джерела типу «Єсентуки» №4 і «Боржомі». Води п'яти мінеральних джерел курорту дуже ефективно застосовують у якості питва, зрошень, промивань шлунково-кишкового тракту, субаквальних і загальних ванн для лікування шлунково-кишкових захворювань.

2.3. Ландшафтно-кліматичні ресурси

Україна характеризується різноманітним поєднанням природних умов і ландшафтів, які мають великі потенційні можливості для широкого розвитку лікувального і оздоровчого відпочинку.

Клімат, як багаторічний режим погоди, формується внаслідок взаємодії основних кліматичних чинників: сонячної радіації, циркуляції повітря і впливу земної поверхні. До основних характеристик погоди відносять температуру та вологість повітря, атмосферний тиск, швидкість і напрям вітру, хмарність, атмосферні опади, видимість.

Кліматичні умови території України характеризуються зональністю, чіткими сезонними контрастами в ході метеорологічних елементів, зростанням континентальності з північного заходу на південний схід, формуванням кліматичних відмінностей у гірських районах та на узбережжях морів.

Територія України розташована у двох кліматичних зонах – помірній і субтропічній. Кліматична зона помірних широт включає всю рівнинну частину території країни, українські Карпати та Кримські гори, а субтропічна – Південний берег Криму. У кліматичній зоні помірних широт в Україні виділяють дві кліматичні області: атлантико-континентальну, яка охоплює зону мішаних лісів та лісостепу, і континентальну, яка охоплює зону степу.

Континентальний клімат степів. Теплий сухий клімат степів в літній час характеризується високою температурою повітря (до 30-35° C) і стійким інтенсивним сонячним випромінюванням (до 0,9 кВт/м²). Завдяки наявності трав'яного покриву збільшується відносна вологість повітря (до 10-25%) і зменшується його запилення. Низька вологість полегшує тепловіддачу шляхом випаровування поту зі шкіри і слизових оболонок, завдяки чому хворі добре переносять спеку. Інтенсивне сонячне випромінювання викликає стійку гіперемію шкірних покривів і розширення судин нирок. Дозована дегідратація організму призводить до зниження підвищеного артеріального тиску, виділення еритроцитів з депо і гемокоагуляції. Летючі речовини квітів і трав, що створюють запашний аромат степів, порушують нюховий аналізатор і викликають виражені реакції серцево-судинної системи (брадикардія, пониження артеріального тиску), порушення вищої нервової діяльності.

Континентальний клімат лісів. Характерними особливостями прохолодного і сухого клімату мішаних лісів помірного поясу є невисока температура повітря (влітку – до 25-30°C) і його відносна вологість (до 60%), а також мала швидкість вітру. У чистому повітрі лісів підвищений вміст кисню, легких аероіонів і озону, понижена концентрація діоксиду вуглецю. Підвищений фітогенез лісів (особливо в період брунькування і цвітіння) обумовлює високий вміст в повітрі летючих ароматичних речовин, що мають седативну, бактерицидну, фунгіцидну дію. Ефіри і органічні кислоти, що

виділяються деревами і чагарниками в теплу пору року, розріджують секрет дихальних шляхів людини і підсилюють дренажну функцію розширених бронхів. Уповільнення і поглиблення дихання, що виникає під час перебування в лісі, призводить до покращення легеневої вентиляції і утилізації кисню, посилення тканинного дихання. Лісовий клімат стимулює гальмування в корі головного мозку, підвищує тонус підкіркових структур і центрів (вегетативної нервової системи терморегуляції).

Приморський клімат Чорного та Азовського морів визначається географічним розташуванням місцевості, береговим ландшафтом і розою вітрів. Довколишнє водне середовище знижує добові коливання температури повітря, забезпечує його чистоту і прозорість. Висока інтенсивність сонячного випромінювання влітку разом з прибоєм викликають розпилювання та випаровування крапельок морської води у повітряний простір. Морське повітря, що містить мікрокристали солей (хлорид, сульфат, бромід і йодид натрію, кальцію, магнію), викликає гіперемію шкіри й слизових оболонок дихальних шляхів, відновлює їх трофіку, секреторну та видільну функції, стимулює репаративну регенерацію в різних органах. Ритмічний шум прибою, вид спокійного моря, насичене бромідами та йодидами морське повітря відновлюють співвідношення гальмівно-збудливих процесів в корі головного мозку.

Через різницю температур поверхні морських берегів, прибережне повітря постійно переміщується (берегові бризи), підвищуючи питому вагу конвекції в механізмах тепловіддачі. Подразнюючи механорецептори організму, воно активує нейро-ендокринні механізми регуляції функцій, направлені на підтримку термічної рівноваги і стійкості організму до чинників зовнішнього середовища. Нейротрофічний вплив на різні запальні, дистрофічні процеси, функціональні порушення посилюється морськими купаннями.

Середньо- (400-1000 м) і високогірний (1000-2500 м) клімат характеризується зниженим атмосферним тиском (знижується на 1 мм. рт. ст. при підйомі на кожних 11 м), температурою повітря (знижується на 0,5-0,6°C при підйомі на кожних 100 м), низькою запиленістю повітря та його прозрістю для сонячного випромінювання. У горах зростає спектральна щільність довго- і середньо хвильового ультрафіолетового випромінювання, знижується щільність повітря (на чверть) і парціальний тиск кисню.

Стосовно кліматичних умов, регіони України умовно поділяються на зони відповідно до рівня сприятливості.

Відносно сприятлива зона охоплює зону мішаних лісів, середньогірні та високогірні гірські пояси Карпат і Криму і характеризується значною лісистістю порівняно з іншими зонами. Відрізняється значною мінливістю кліматичних умов і класів погод у холодний і перехідні періоди року. Літо тепле і помірно тепле у гірських районах. Зима характеризується значними контрастами у світловому і динамічному режимі основних метеорологічних

елементів. Зона достатньо зволожена. Теплий період року характеризується більш стійким режимом погоди. Сприятливі для кліматолікування погоди в цій зоні становлять 50-65% днів на рік. Проте в зв'язку із значною повторюваністю хмарних і дощових погод у літній період метеоумови для аеротерапії характеризуються як прохолодні та холодні в природних умовах, і лише в південній частині комфортні умови повітряних ванн спостерігаються в липні у 50% днів. Розширення комфортних умов до 85% можливе шляхом використання коригуючих пристроїв. Контрастна мінливість погодного режиму з малосприятливою для організму людини погодою нерідко перевищує 35% днів на рік.

Клімат зони мішаних лісів є найбільш сприятливим для відпочинку і лікування людей із захворюваннями органів дихання, нервової та серцево-судинної систем, з обмінними порушеннями та ін. Клімат зони можна використовувати для розширення адаптаційних можливостей людей, які через обставини змушені працювати на територіях з екстремальними метеорологічними умовами. Найбільш сприятливим для відпочинку є теплий період з травня по жовтень і несприятливим – з листопада по квітень з піками в грудні, лютому – березні. Період серпень – початок вересня в межах зони є досить стабільним, без особливих екстремальних перепадів основних метеорологічних елементів, що є особливо сприятливо для відпочинку ослаблених хворих.

Сприятлива зона охоплює зону лісостепу і степу та низькогірні гірські пояси Карпат і Криму. Період оптимальної геліотерапії збільшується до 5 місяців (квітень-вересень). Літо тепле і дуже тепле в південній частині. Літній період характеризується великою стійкістю погоди, невеликою міждобовою мінливістю та добовою амплітудою. Найбільшу повторюваність мають сонячні помірно вологі та вологі погоди (до 90% в окремі місяці). Проте високі температури в липні-серпні нерідко створюють умови перегрівання організму (5-10%). У прибережних районах денна спека менш відчутна внаслідок охолоджуючого впливу морських бризів. Типовими для зимового періоду є підвищена хмарність, низька температура і сильний вітер. Метеоумови при аеротерапії в літній період характеризуються як прохолодні та комфортні. У південній частині можливе широке використання таласотерапії.

Для зони лісостепу характерні помірна сонячна радіація, переважання рівнинної поверхні і наявність лісових насаджень. В умовах лісових масивів істотно змінюється хімічний склад повітря, що залежить, перш за все, від структури порід дерев. Клімат лісостепової зони є найбільш сприятливим для відпочинку та лікування людей із захворюваннями органів дихання, травлення, нервової, серцево-судинної систем, з порушеннями обміну речовин та ін. Найкращим для відпочинку та лікування вважається теплий період з

травня по жовтень.

Зона степів характеризується рівнинами, розташованими на висоті 150-250 м над рівнем моря, річковими долинами. Значна кількість годин сонячного сяяння і переважання антициклонів забезпечують тут можливість проведення кліматолікування в найбільш оптимальних умовах протягом усього року. Літо – сонячне, тепле і сухе, триває з середини травня до середини вересня. Для степової зони характерна сонячна погода, переважано спекотна і суха. За таких умов існує небезпека перегрівання організму, тому найбільш вдалий час для проведення аеротерапії – ранок. Восени режим погоди близький до літа і також підходить для лікування. Лише наприкінці жовтня починається період дощів. Варіації погодного режиму в осінній період є більш вираженими, ніж улітку.

Клімат степової зони є багатим для використання всіх видів кліматолікування. Відпочивати та лікуватися рекомендується з травня по жовтень. У цей період на півдні зони можна широко застосовувати таласотерапію як основний метод кліматолікування. Метеоумови для повітряних ванн степової зони в теплий період року характеризуються як прохолодні та комфортні в природних умовах. У літні місяці звичним явищем є спекотний дискомфорт на південному сході зони, що може викликати метеопатичні реакції, особливо у хворих на серцево-судинні захворювання.

Достатньо сприятлива зона охоплює Південне узбережжя Криму. Літо – дуже тепле, зима – м'яка. Протягом року переважають погодні умови, сприятливі для метеочутливих людей. Контрастна мінливість погодних умов становить 18-32%. Найбільша мінливість метеоумов – в листопаді-грудні та лютому-квітні, а мінімальна – у серпні-вересні. Оптимальним для таласотерапії вважається період з кінця квітня по жовтень. Сприятливий морський клімат без різких коливань створює досить комфортні умови для лікування протягом усього року хворих різних вікових категорій, особливо дітей.

Кримський півострів славиться м'яким кліматом. Незважаючи на невеликі розміри території, клімат тут різноманітний, зумовлений своєрідною будовою рельєфу та впливом морів, що його омивають.

Кримські гори на півдні півострова сформували субтропічний м'який клімат. Ця територія в середньому на 1,5-3°C тепліша від інших місцевостей півострова. Характерною особливістю клімату є збільшення з висотою кількості годин сонячного сяяння (Ялта – 2220 годин, Карабі-Яйла – 2505 годин за рік). Річна сума сонячної радіації коливається в межах 5321-5928 МДж/м², 60% якої припадає на пряму радіацію. Річний радіаційний баланс становить 2640 МДж/м². В річному ході радіаційний баланс достатній на протягом року.

Влітку і восени, внаслідок проникнення тропічних повітряних мас, у Криму переважає сонячна погода. Взимку та навесні, в зв'язку з циклонічною

діяльністю, формується хмарна погода, випадає основна кількість опадів. Річна кількість опадів у горах становить 900-1100 мм, у передгір'ях – 500-600 мм. У формуванні місцевих особливостей клімату велику роль відіграє бризова циркуляція, зумовлена термічними контрастами суші та моря в теплий період року. Клімат Південного берега Криму – субтропічний, середземноморський, який формується під впливом тропічних повітряних мас атлантичного походження влітку – восени та повітряних мас морського і континентального походження взимку – навесні.

Кліматогеографічні особливості України, зважаючи на її віддаленість від океанів, континентальної Євразії і переважно рівнинний характер території, визначають клімат країни як помірно – континентальний (в т.ч. – степів, лісів, гір), що поступово змінюється із заходу на схід. Лише вузька прибережна смуга Південного берега Криму характеризується субтропічним приморським кліматом середземноморського типу. В межах України існують чотири кліматичні регіони, кожен з яких має досить значні відмінності показників атмосферного тиску, температури повітря, кількості й періодичності опадів – Північна, Південна, Середземноморська та Гірська області.

Північна кліматична область співпадає із зонами Полісся і Лісостепу, значною мірою перебуває під впливом вологих циклонів. Абсолютні висоти цієї території коливаються в межах 135-500 м. Середні температури січня – від $-6,5^{\circ}$ до -8°C , липня – від $+15,5^{\circ}$ до $+20,5^{\circ}\text{C}$, а кількість опадів – від 480 мм до 690 мм.

Південна кліматична область характеризується найвищим рівнем інсоляції, більшою посушливістю і знаходиться переважно під впливом дії антициклонів. Абсолютні середні висоти її території незначні (10-150 м), середні температури січня коливаються від -2° до -7°C , липня – від $+21,5^{\circ}$ до $+30^{\circ}\text{C}$, щорічна кількість опадів – від 370 мм до 465 мм.

Середземноморська кліматична область (Південне узбережжя Криму) з півночі захищена від впливу холодних повітряних мас Кримськими горами. Клімат тут середземноморського типу – середня температура повітря в зимові місяці вища $+1^{\circ}\text{C}$, а влітку впродовж 3-4 місяців перевищує $+20^{\circ}\text{C}$. Весна тривала, тепла, літо триває близько півроку, осінь також тепла і ясна. Середня температура року – від $+12,5$ до $+14^{\circ}\text{C}$, а середньорічна сума опадів – 540-690 мм.

Гірська кліматична область охоплює Українські Карпати і Кримські гори, а її характерною особливістю є наявність поясів, це проявляється в зміні температури та ландшафтів залежно від висоти місцевості. У горах випадає велика кількість опадів (745-1450 мм). Середньорічна температура невисока: у Карпатах – $+4,5^{\circ}\text{C}$, у Криму – майже $+6^{\circ}\text{C}$. Зими в Карпатах багатосніжні, сніговий покрив лежить з жовтня до травня. На висоті 1600 м ростуть ліси, а

вище – луки (полонини – в Карпатах, яйли – в Криму).

До провідних кліматичних курортів України належать відповідні лікувальні місцевості степової зони – Бердянськ, Одеська група курортів, приморської зони Криму (Ялта, Алушта та ін.), гірської зони – Яремче, Ворохта в Карпатах. Для кожної групи кліматичних курортів описані їх характерні лікувально-оздоровчі можливості та очікуваний від перебування в даних умовах ефект, розроблені медичні показання і протипоказання для направлення у відповідні місцевості.

На Південному березі Криму зима м'яка, помірно хмарна, переважає безморозна погода з переходом температури через 0°C. Безморозний період починається наприкінці березня і триває 250-300 днів. У квітні формується стійкий погодний режим із переважанням сонячної помірно вологої погоди і стає можливим проведення активних видів кліматолікування. Літо дуже тепле, сонячне, помірно сухе, середня місячна температура липня 22-24°C. Достатня кількість сонячного тепла, стабільність погоди, помірні температури і вологість повітря дозволяють широко застосовувати усі види кліматолікування. Купальний сезон триває 110-120 днів.

Середземноморський тип клімату поширюється й на південно-східне узбережжя Кримського півострова (район Феодосії). Близькість моря, кримських передгір'їв і південного степу визначають особливості клімату. Літо – спекотне, проте переноситься легко завдяки освіжаючій дії бризів. Зима – коротка, м'яка, середня температура лютого 0°C, часто вища.

Перебуваючи на курортах приморської зони треба враховувати, що при вітрах з моря може змінюватися вміст в повітрі хлористих солей. На ділянках, розташованих за 1 км від моря, він зростає у 7 разів відносно вмісту хлористих солей при вітрах із суходолу. Найвища концентрація солей – при східному вітрі, найменша – при північному вітрі. На території пляжу концентрація хлористих солей приблизно в 20 разів більша, ніж на відстані 1 км від моря. При хвилюванні моря вміст солей у повітрі підвищується.

Клімат приморської зони, що межує з південноукраїнськими степами (курорти Одеської групи, Євпаторія, Бердянськ, Скадовськ, Очаків та ін.) – помірно – континентальний, поєднує особливості морського і степового клімату. Близькість моря послаблює зимові морози і літню спеку. Безморозний період – 230 днів. Ясних сонячних днів у році понад 290. Річна кількість опадів – 200-400 мм. Літо тут тривале, тепле. Зима характеризується переходом температури через 0°C. Морське повітря в прибережній смузі насичене аерозолями морських солей бром, хлору, йоду. Ця зона сприятлива для кліматолікування протягом усього року, особливо для хворих на гіпертонічну хворобу, ішемічну хворобу серця, атеросклероз, неврози. Відмінною рисою гірського клімату є менша міждобова мінливість основних метеорологічних

чинників. Гірське повітря чистіше, насичене негативними іонами.

Існує класифікація кліматів з погляду рекреаційної діяльності:

- найкращий - сприятливі кліматичні умови протягом 9,5-10,5 місяців, тепле літо та нехолодна зима зі стійким сніговим покривом або жарке тривале літо та коротка зима без стійкого снігового покриву;

- гарний - сприятливі кліматичні умови протягом 7-9 місяців;

- задовільний - сприятливі кліматичні умови протягом 3-6,5 місяців, прохолодне дощове літо і м'яка зима з нестійким сніговим покривом або жарке посушливе літо і сувора зима;

- поганий - сприятливі умови протягом 1 -1,5 місяця.

Клімат усієї території України дозволяє широко використовувати кліматотерапію як один з основних методів лікування та профілактики хвороб, специфічних для індустріальної цивілізації.

Вплив свіжого повітря на організм людини (аеротерапію) і сонячне опромінювання (геліотерапію) можна застосовувати в усі пори року і в усіх кліматичних зонах України. У зв'язку з тим, що південь нашої країни омивають Чорне й Азовське моря, таласотерапію призначають як один з основних методів кліматичного лікування, пов'язаного з перебуванням біля моря (морська терапія).

За особливостями кліматичних умов території, відповідно до організації курортної справи в Україні, можна виділити окремі рекреаційні райони.

На Півночі та Північному Сході (Волинська, Чернігівська, Сумська області, північна частина Рівненської, Житомирської, Київської та Харківської областей) клімат характеризується значними контрастами мінімальних зимових і максимальних літніх температур.

Клімат Центральної України (Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська, Луганська, південна частина Рівненської, Житомирської, Київської, Харківської, північна частина Донецької областей) м'який, з менш виявленими сезонними температурними контрастами.

Південь України (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області та південна частина Донецької області, Крим) вирізняється дуже теплим кліматом, короткою зимою, невеликою кількістю опадів - 300-500 мм на рік, великою кількістю сонячних днів.

Особливо сприятливі кліматичні умови на Південному березі Криму, де середня температура січня +4 °С, липня - +24 °С, а кількість сонячних днів досягає 230 на рік.

На заході України в районах Українських Карпат зима більш-менш м'яка, літо - тепле. Опадів - 700-800 мм на рік, у горах - до 1600 мм. Характерна висока відносна вологість повітря (близько 80 %). У межах цієї кліматичної

зони виділяють Прикарпатський і Закарпатський курортні регіони.

Сприятливий у терапевтичному плані клімат південної (Чорноморське і, насамперед, Південне узбережжя Криму з субтропічним кліматом середземноморського типу) та західної (Українські Карпати) частини України - важлива передумова для організації приморських і гірських курортів, на яких широко використовують кліматотерапію як основну або одну з основних лікувальних методик.

Серед *ландшафтних рекреаційних ресурсів* особливе місце займають гори. Різноманітність природних ландшафтів, наявність екстремальних, сприятливих і комфортних умов створюють базу для розвитку різних видів рекреаційної діяльності, від спортивних і оздоровчих до санаторно-лікувальних.

Карпати – це середньовисотні гори з вологим теплим кліматом, вертикальною зональністю, значною лісистістю (40%), наявністю сприятливих перепадів висот для організації гірськолижних спусків, лижних полів. Гірські долини, захищені верховинськими хребтами, часто характеризуються благодатним мікрокліматом для розвитку кліматичних курортів. Карпати оцінюються як найперспективніший регіон для відпочинку та лікування упродовж всього року. У гірських долинах зі сприятливим мікрокліматом функціонують такі кліматичні курорти, як Яремче, Ворохта, Космач та ін.

Кримські гори за своєю екзотичністю не поступаються Карпатам, хоча тут менше сприятливих умов для розвитку зимових видів відпочинку. Зате невисока лісистість (10%), наявність крутих оголених схилів є зручним місцем для вправ скалолазів та любителів гострих відчуттів.

В табл. 2.2 представлена характеристика основних гірськолижних курортів України.

Таблиця 2.2 – Гірськолижні курорти України

Назва курорту	Загальна характеристика
1	2
Буковель	Гірськолижний курорт Буковель знаходиться поруч з селом Паляниця, що за 30 км від Яремче і за 100 км від Івано-Франківська. Курорт розміщений на висоті 900 м над рівнем моря, найвища точка г. Довга (1400 м). Інфраструктура Буковелю найкраща з усіх українських гірськолижних курортів, згідно даних на 2007 рік працює 14 підйомників, 50 км трас, всі траси обладнані сніговими гарматами.
Верхній Студений (Бескид)	Село Верхній Студений знаходиться у Міжгірському районі. Гірськолижні траси знаходяться зліва у самому кінці села. Тут є два бугелі довжиною приблизно 1 км, довжина траси - 1200 м, схил досить пологий, поряд знаходиться ще один підйомник довжиною 400 м.

Продовження табл. 2.2

1	2
Драгобрат	Урочище Драгобрат знаходиться на відстані 18 км від села Ясеня Закарпатської області, від Івано-Франківська до Ясені 120 км. З Ясені до бази можна доїхати лише на транспорті підвищеної прохідності. Драгобрат найгарніший гірськолижний курорт України, з гори Стіг (1701 м) відкривається чудовий краєвид на Чорногірський хребет на Петрос і Говерлу. Сезон відкривається в листопаді, закривається в травні, товщина снігового покриву близько 3 метрів; навіть у теплі зими, коли в Карпатах немає снігу на Драгобраті він є. Нижня точка підйомників 1400 м, верхня до 1700 м.
Жденієво (ЛОК Форель)	Жденієво знаходиться у Воловецькому районі Закарпатської області на висоті 542 м, недалеко від г. Пікуй (1405 м). Тут функціонує гірськолижний підйомник ВЛ-1000, траса довжиною близько 800 м, перепад висот біля 150 м.
Затишок (Пилипець)	Гірськолижний спуск бази Затишок розташований в межах селища Пилипець, за 13 км від м.Воловець. Траса обладнана витягом ВЛ-600, довжина спуску становить 700 м при перепаді висот 150 м, ширина спуску 100 - 200 м.
Захар Беркут (Високий Верх)	Гірськолижний комплекс Захар Беркут знаходиться на схилі гори Зворець поруч з Високим Верхом на висоті 670 м, між Славським і Волосянкою. Є два бугелі. Довжина підйомача становить близько 2800 м, перепад висот 552 м.
Ізки (Магура)	Гірськолижний комплекс знаходиться в селі Ізки по дорозі з Воловця до Міжгір'я одразу за Пилипцем. Для відпочивальників тут є двокрісельний і бугельний підйомники довжиною 950 м. Гірськолижні траси знаходяться на схилах гори Магура, з якої можна переїхати на Гимбу до трас гірськолижного комплексу Боржавські полонини (Пилипець).
Красія (с.Костріно)	Гірськолижний комплекс Красія знаходиться на одноіменній горі висотою 1036 м, недалеко від села Костріно, що лежить уздовж траси Львів-Самбір-Ужгород.
Крим Ангарський перевал (Чатир-Даг)	Через Ангарський перевал проходить шосе Сімферополь-Ялта, це за 30 км від Сімферополя на висоті 752 м над рівнем моря. Підйомник складається з трьох послідовно розміщених бугелів загальною довжиною 1550 м (650, 600, 300) з перепадом висот 750 м. Траса біля першого бугеля нескладна з малим нахилом і великими чергами; другий бугель і траса біля нього повністю проходять через ліс; траса біля третього бугеля проходить через центральний кулуар Чатир-Дага, тут багато скель та велика ймовірність сходження лавин.
Менчіл (Варшава-Грабовець, Менчул, Менчелик)	Гора Менчелик знаходиться поблизу Славського за схилом Політеху, доїхати до неї можна повернувши біля «Перлини Карпат» круто вгору через урочище Варшава або зі сторони села Грабовець. На горі є кілька підйомників, працюють - один тарілочний в урочищі Варшава (1175 м, при максимальній довжині спуску більше 2 км) і старенький бугель у Грабовці (850 м); будується ще один підйомник, але поки невідомо коли він запрацює. Траси дуже горбисті, не призначені для новачків.

Продовження табл. 2.2

1	2
Мигово (Мигове)	Село Мигове знаходиться у Вижницькому районі Чернівецької області. Гірськолижна траса довжиною 1200 м, перепад висот 250 м, є бeбiлiфт.
Міжгір'я	В міжгір'ї на горі Маковиця (750 м) працює трикрісельний підйомник, є кілька трас довжиною до 2 км, перепад висот 300 м. Гірськолижний комплекс ще не дуже розкручений, тому людей там поки небагато.
Орявчик (Звенів)	Орявчик - мальовниче селище на відстані 15 км від райцентру Сколе і 130 км від Львова. Одразу за селом розташований гірськолижний комплекс «Звенів», який складається з бугельного підйомника завдовжки 1000 м і мультиліфта 300 м. У кількох кілометрах від селища знаходиться туристичний комплекс Тисовець з трьома трасами 700 - 800 м.
Пилипець (Гимба, Боржавські полонини)	Село Пилипець розташоване на висоті 700-750 м по дорозі з Воловця (15 км) до Міжгір'я. Найвідоміші гірськолижні схили на г. Гимба (довжина траси 1500 м) та горі Жид Магура (довжина траси 900 м). Підйомник Боржавські полонини функціонує на північному схилі гори Гимба (1497 м) біля її підніжжя. Його довжина 1500 м, перепад висот між нижньою та верхньою станціями складає 402 м. За 7,5 хв підйомник доставляє гірськолижників до верхньої станції, розміщеної на висоті 1163 м. Пилипець є відомим місцем зимового та літнього відпочинку, тут проходять туристичні маршрути до водопаду Шипіт, на хребет Боржави, вершини Великий Верх (1599 м), Стій (1679 м), Гимба (1497 м), Жид Магура (1517 м).
Плай	Гірськолижний комплекс Плай знаходиться біля траси Київ-Чоп, поблизу села Плав'є. Довжина траси близько 1 км; є багато варіантів спуску, верхня точка 1060 м, нижня – 792 м.
Погар	Гора Погар знаходиться у відомому гірськолижному центрі Славське. Гору можна побачити зліва, відразу біля в'їзду до Славського, навпроти турбази «Перлина Карпат». На схилі розміщені два підйомники - один Doppelmauer, інший ВЛ-1000; довжина обох спусків до 900 м при перепаді висот 157 м, найвища точка – 659 м. Обидва схили являють собою прямі ділянки, шириною 30...80 м. Є ратрак, снігові гармати і освітлення.
Подобовець	Подобовець знаходиться у Закарпатській області, на відстані близько 10 км від Воловця в сторону Міжгір'я. Тут працює підйомник довжиною біля 1 км, є кілька трас до 1300 м, перепад висот 230 м, на лижах можна переїхати до траси Пилипця.
Політех (ФМІ, Кремінь)	Відома серед початківців гірськолижна траса Політех (Політехнік) розташована на горі Кремінь одразу праворуч при в'їзді до Славського. Тут працюють два бугелі: короткий - Політехнік (НУ «Львівська Політехніка») і довгий - ФМІ (Фізико-Механічний Інститут). Довжина бугелів близько 600 і 1000 м, також на гору возять газони і уази. Схил досить пологий і добре підходить для початківців.
Селище Ворохта	Селище Ворохта розташоване на південному заході Івано-Франківської області на висоті 800-850 м. Відпочинок у Ворохті скоріше екскурсійний ніж гірськолижний.
Синяк	Санаторій «Синяк» розташований в передгір'ї Вулканічного хребта Карпат у районі гори Синяк у лійкоподібній котловині на висоті 450 м. 2 витяги бугельного типу: один довжиною близько 1 км, другий - 450 м.

Продовження табл. 2.2

1	2
Тисовець	Траса Київ -Чоп, в селі Козьова (Козеве) поворот направо, є вказівник. Гірськолижна база розміщена на висоті понад 1000 м над рівнем моря, за 2 км від с.Орявчик. Поруч з базою, при в'їзді праворуч від дороги є короткий схил, де влаштовують змагання з могулу. До інших спусків (де основна зона катання) треба добиратися на кріселці або автомобілем, якщо є повний привід. Два бугелі довжиною 700-800 м.
Тростян	Тростян-гора висотою 1230 м знаходиться у селищі Славське, Сколівського району, за 140 км від Львова. Відома, насамперед, різноманіттям трас як для професіоналів (центр, північ), так і для початківців (нижній захід). Тут знайдеться і цілина, і горби, і стежки в лісі, і навіть відратрачений схил. Сервіс та інфраструктура не на найвищому рівні, але завдяки кількості трас та залізниці, що проходить через Славське, Тростян досить популярний серед лижників України.
Яблуниця	Яблуниця знаходиться на відстані 35 км від Яремче по дорозі на Рахів, на висоті 960 м. На схилах працює 5 парно-бугельних підйомників. Траси червоного та синього рівнів складності. Схили пологі, горби не утворюються. Схил 1 - довжина 900 м, перепад висот 250 м; схил 2 - довжина 860 м, перепад висот 230 м; схил 3 - довжина 500 м, перепад висот 180 м; схил 4 - довжина 900 м, перепад висот 280 м; схил 5 - довжина 500 м, перепад висот 105 м.
Яремче	Яремче, один з найвідоміших кліматичних курортів в Україні, розташоване на південному-заході Івано-Франківської області, у центральній частині Українських Карпат у районі хребтів Чоргори і Горган. В урочищі Багрівець є малі підйомники для початківців довжиною 300 м.
Ясеня	Селище Ясеня лежить уздовж траси Івано-Франківськ - Рахів одразу за яблунецьким перевалом. Для любителів гірськолижного відпочинку Ясеня зручна тим, що тут можна без проблем знайти недороге житло і звідси недалеко до Буковелю і Драгобрату, де з житлом значно складніше. Для початківців в Ясені є гірськолижна траса з 500-метровим підйомником на горі Костирівка, два підйомники по 550 м на горі Щурева Буковина і підйомник довжиною 800 м в урочищі Млаки за 2,5 км від Ясені.

Загальна площа земель, придатних для рекреаційного користування, в Україні становить 15,6 % території, в тому числі рівнинних рекреаційних ландшафтів – 7,1, гірських – 2,3 (у Карпатах – 1,9, в Криму – 0,4). Близько 7,8 млн га відносять до умовно придатних для рекреації земель (мають обмежене рекреаційне значення).

Морські рекреаційні ресурси. Пляжні ресурси зосереджені у приморських територіях Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької і Донецької областей та в Криму. Рекреаційна цінність морського узбережжя визначається поєднанням сприятливих кліматично-бальнеологічних та ландшафтних ресурсів.

Для рекреації можна використовувати близько 1500 км морського узбережжя різного типу. Найвищу рекреаційну цінність має невелика територія Південного узбережжя Криму, захищена з півночі Кримськими горами.

Азовське узбережжя є також важливим у курортно-рекреаційному плані. Багато рекреаційних закладів на Арабатській стрілці, Білосарайській косі, в районах Бердянська, Генічеська та ін. Розвиток рекреації на Азовському узбережжі та його курортна забудова потребує посиленої уваги до заходів з профілактики забрудненості моря, збереження приморських ландшафтів в оптимальному екологічному стані. Основною проблемою є надзвичайна навантаженість прибережної зони.

2.4. Туристично-рекреаційний потенціал біотичних ресурсів України

Біота — це історично сформована сукупність представників флори та фауни, об'єднаних спільною областю поширення. Отже, рекреаційні біотичні ресурси — це ресурси живої природи, сприятливі як для лікування та оздоровлення, так і задоволення духовних потреб людини, організації окремих видів туризму (мисливські тури, фіш-тури тощо). Серед таких ресурсів можна виділити:

1. Рекреаційні ліси;
2. Складові природно-заповідного фонду (ботанічні, лісові, ентомологічні, іхтіологічні, орнітологічні, загальнозоологічні заказники; ботанічні та зоологічні пам'ятки природи; ботанічні сади, зоопарки);
3. Фауну мисливських господарств.

Ліс є не просто складовою біосфери, а «найскладнішим і найпотужнішим рослинним угрупованням», яке впливає на кліматичний, гідрологічний режим місцевості, продукування кисню, процес ґрунтоутворення, захист ґрунтів від ерозії, поширення представників флори та фауни тощо. Рекреаційні ліси як компонент природних рекреаційних ресурсів — це лише незначна (за площею) складова лісових екосистем, що забезпечує потреби населення у лікуванні, відпочинку, туризмі. Для позначення ареалу їх поширення за основу беруть саме рекреаційну функцію. Здійснення рекреаційної функції вимагає певного облаштування лісу: створення відповідної мережі доріг і стежок, наявності малих архітектурних форм та спеціально обладнаних майданчиків.

Важливою проблемою є правове регулювання щодо використання біотичних рекреаційних ресурсів, визначення їх статусу. Рекреаційна діяльність у лісах може бути різноманітною за змістом, рівнем організації, тривалістю тощо. Вид рекреації та її тривалість є визначальними при благоустрою лісів (див. табл.2.3). Головною якісною ознакою рекреаційних

лісів є переваги індивідуального відпочинку та максимальний комфорт.

Таблиця 2.3 – Форми організації відпочинку в лісі

Рекреаційне використання лісів	Види рекреації	Рівень організації	Матеріально-технічна база організації відпочинку
постійне, довготривале	лікування, оздоровлення, відпочинок	організована	санаторії, пансіонати, готелі, будинки відпочинку, дитячі табори
постійна, короткотермінова	відпочинок	організована	рекреаційні зони та пункти
сезонна	відпочинок	організована	турбази, мотелі
сезонна	туризм	організована	наметові містечка
тимчасова, короткотривала	пікнік, прогулянка, любительські промисли	неорганізована	лісові масиви

Україна належить до країн з невисокою забезпеченістю лісом. Площа її лісового фонду становить 10,8 млн. га, в тому числі вкрита лісом — 9,4 млн. га. Лісистість території становить всього 15,6%, причому її рівень територіально досить диференційований: від 43,2% в Івано-Франківській до 1,8% в Запорізькій. Наближеним до оптимального вважається показник на рівні 21—22%, який дає змогу досягти збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання й екологічними вимогами.

Площа українських лісів державного значення становить 6,9 мільйони гектарів, а тих, що можна використовувати для рекреаційної діяльності, - 4 мільйони гектарів. Комплексна оцінка лісів дала змогу виділити 265 зручних для рекреаційного освоєння територій та окремих місцевостей загальною площею, яка перевищує 1 млн. га.

Лісові ресурси відіграють важливу роль у збереженні навколишнього середовища та господарській діяльності людей, слугують важливим сировинним фактором для розвитку галузей народного господарства.

Рекреаційні ліси становлять близько 10 відсотків усіх лісів державного лісового фонду. Фітолікувальні ресурси обмежуються параметрами рекреаційного використання лісів, їхніми водоохоронно-захисними властивостями, цілющим впливом на організм людини і сприятливим санітарно-гігієнічним фоном для лікування, відпочинку, туризму.

Загальні запаси деревини в Україні становлять 1,74 млрд. куб. м. Близько 51% лісів належать до захисних, водоохоронних та інших цінних в екологічному плані, решту становлять експлуатаційні ліси. За останні роки намітилася тенденція до скорочення обсягів лісокористування.

Ліси України за екологічним і господарським значенням поділяються на першу і другу групи. До першої входять ліси, що виконують переважно природоохоронні функції. Залежно від переваг щодо виконуваних ними функцій, ліси першої групи належать до таких категорій захисту:

- водоохоронні (смуги лісів уздовж берегів річок, навколо озер, водоймищ та інших водних об'єктів, смуги лісів, що захищають нерестовища цінних промислових риб, а також захисні лісові насадження на смугах відводу каналів);

- захисні (ліси протиерозійні, приполонинні, захисні смуги лісів уздовж залізниць, автомобільних доріг міжнародного, державного та обласного значення, особливо цінні лісові масиви, державні захисні лісові смуги, байрачні ліси, степові переліски та інші ліси степових, лісостепових, гірських районів, які відіграють важливу роль у захисті навколишнього природного середовища). До цієї категорії належать також полезахисні лісові смуги, захисні лісові насадження на смугах відводу залізниць, автомобільних доріг;

- санітарно-гігієнічні та оздоровчі (ліси населених пунктів, ліси зелених зон навколо населених пунктів і промислових підприємств, ліси першого та другого поясів зон санітарної охорони джерел водопостачання, ліси зон округів санітарної охорони лікувально-оздоровчих територій).

До першої групи належать також ліси на територіях природно-заповідного фонду (заповідники, національні природні парки, пам'ятки природи, заповідні урочища, регіональні ландшафтні парки, ліси, що мають наукове або історичне значення (включаючи генетичні резервати), лісоплодові насадження і субальпійські деревні та чагарникові угруповання.

Основними, найбільш актуальними проблемами щодо формування і раціонального використання лісових ресурсів України є: порушення збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання та екологічними вимогами; значне виснаження лісосировинної бази, погіршення природних комплексів, деградація рослинного покриву; обмеженість інвестицій для лісгосподарського виробництва; скорочення обсягів лісокористування та низький рівень задоволення потреб у деревині за рахунок місцевих ресурсів. (табл.2.4)

Таблиця 2.4 — Розміщення лісових територій, придатних для рекреаційного освоєння

Природні зони	Кількість місць	Загальна площа, тис. га	Площа лісу, тис. га
Полісся	30	138	126
Лісостеп	145	646	596
Степ	62	149	85
Карпати	28	397	292
Усього	265	1330	1099

До рекреаційних лісів належать: зелені зони міст та приміських територій (сквери, сади, парки, лісопарки, дендропарки), ліси лікувально-оздоровчих закладів (так звані курортні ліси). Рекреаційні функції також виконують спеціальні зони природоохоронних об'єктів, ліси вздовж туристських маршрутів, автомобільних шляхів, водоохоронні, ґрунтозахисні, експлуатаційні ліси державного лісфонду тощо.

Лісовий кодекс вважає зеленою зоною лише територію навколо міст. Саме цим можна пояснити, що площа рекреаційних лісів у більшості джерел оцінюється в 1,1 млн. га, за іншими — перевищує 10 млн. га. На території України передбачено створення 256 зелених зон, з них на Поліссі — 30 (11,4% від площі рекреаційних лісів зеленої зони), у лісостепу — 145 (54,2%), степу — 62 (7,7%), Карпатах — 28 (26,7%). Серед областей трійка лідерів така: Харківська (площа лісів) — 157,3 тис. га; АР Крим — 165,2 тис. га, Луганська — 155,8 тис. га.

Важливою проблемою використання біотичних ресурсів є визначення їх рекреаційної цінності, що складається з лісистості, породного складу та бонітету деревостану; естетичності та частоти зміни пейзажів, ландшафтів; заболоченості території; наявності грибних та ягідних місць, водойм; доступності, з точки зору рекреантів та рекреаційного господарства; географії нозоареалів та інших медико-географічних особливостей території.

Від видового стану та вікової структури лісів залежить їх вплив на процес лікування (оздоровлення) та ефективність виконання санітарно-гігієнічної функції. Лікувально-оздоровча функція значною мірою залежить від фітонцидності лісу, тобто його здатності здійснювати бактерицидну, фунгіцидну та протистотичну дію. Ступінь фітонцидності досягає максимуму у весняно-літній період (цвітіння та активний ріст рослин), знижується восени і залежить від породи.

Важливий прояв фітонцидів — їх стерилізуюча дія на мікрофлору повітря. В 1 м³ міського повітря «живе» 30–40 тис. бактерій та інших мікроорганізмів, а в лісовому — від 30 до 400. Фітонциди сосни звичайної,

дуба червоного, ялиці білої, модрина європейської, крушини ламкої вбивають збудників туберкульозу, кишкової палички; ялиці — коклюшну паличку, збудників дизентерії та черевного тифу; берези і тополі — зменшують кількість мікробів золотистого стафілококу.

Іонізація повітря — одна з причин сприятливого впливу лісів на організм людини, зокрема на нервову систему (безсоння, перевтома тощо). Лікувальні властивості іонізованого повітря використовують при гіпертонічній хворобі, атеросклерозі, бронхіальній астмі, легеневому туберкульозі. Значною мірою саме цим зумовлений територіальний розподіл відповідних курортів Українських Карпат, лісостепової зони, Полісся. Найбільший іонізуючий ефект властивий сосні звичайній, ялині звичайній і дубу.

Щодо пейзажного різноманіття, то найбільший вплив на емоційний стан створюють лісові ландшафти Українських Карпат і Кримських гір (включно з Південним берегом Криму), окремі ділянки Волино-Подільської височини (Товтри, Медобори, Кременецькі гори), окремі регіони Донецького кряжу (так звана Українська Швейцарія в районі Слов'яногорська), Словечансько-Овруцький кряж на Житомирщині тощо. Оскільки емоційне світосприйняття є цілком індивідуальним, то і рівнинні частини степу та лісостепу, заболочені ділянки Полісся та Дунайських плавнів дають комусь не лише спокій, а й натхнення.

Із загальної площі зелених насаджень в населених пунктах 64% припадає на ліси. У контексті використання рекреаційних лісів існує ще одна проблема: необлаштованість місць для відпочинку. Більш-менш упорядковані вони в міських парках, скверах та садах, частина яких водночас є складовою природно-заповідного фонду (ПЗФ) і візцем організації міського середовища.

Серед найкращих парків-пам'яток садово-паркового мистецтва можна назвати: Немирівський (м. Немирів, Вінницька обл.), Трощанський (Чуднівський р-н, Житомирська обл.), Партизанської слави (смт. Делятин, Івано-Франківської обл.), Згурівський (Київська обл.). Хутір Надія та Онуфріївський (Кіровоградська обл.), Гостра могила (м. Луганськ), Стрийський (м. Львів), Кардамичівський (Одеська обл.), Хомутецький та Полтавський міський (Полтавська обл.), Гоцанський (Рівненська обл.), Тростянецький (Сумська обл.), Більче-Золотецький та Скала-Подільський (Тернопільська обл.), Краснокутський, Наталіївський, Шарівський (Харківська обл.), Сатанівська перлина, Самчиківський, Полонський (Хмельницька обл.), Корсунь-Шевченківський, Тальнівський, Черкаський «Соснівка» (Черкаська обл.), Сокиринський (Чернігівська обл.), парки Південного берега Криму (особливо Алупкінський, Лівадія, Масандрівський), Володимирська гірка, Маріїнський, Феофанія, Голосіївський ім. М.Рильського, Сирецький (м.Київ).

Оздоровчу й естетичну цінність мають паркові зони санаторіїв та будинків відпочинку. Зокрема, значно підвищується ефективність лікування та оздоровлення внаслідок іонізуючої, фітонцидної та мікрокліматичної дії

чудових паркових зон у санаторіях «Карпати» (Чинадієве); «Сокіл», «Морський прибій», «Дюльбер», «Гірський», «Ай-Даніль» (ПБК); м. Саки; «Гопри» (Херсонська область); «Аркадія», «Ім. Чкалова» (Одеса); курортів Немирів, Шкло, Моршин, Трускавець, Великий Любінь та Новий Розділ (Львівська область); Хмільник (Вінницька область), Пуща-Водиця (м. Київ) та ін., які також є складовими ПЗФ України.

Важливу пізнавальну та рекреаційну роль виконують заказники та пам'ятки природи, адже вони є місцем зосередження унікальних, в т.ч. ендемічних, реліктових представників флори і фауни, аттрактивних ландшафтів, досить часто пов'язані з життям видатних людей та овіяні народними легендами.

Поряд із природними та біосферними заповідниками заказники покликані зберігати видове різноманіття, охороняти рідкісні та зникаючі види флори і фауни, в першу чергу ті, що занесені до Червоної книги України. Нині вона включає 382 види тваринного та 541 вид рослинного світу.

Серед занесених до Червоної книги України рідкісних або зникаючих представників флори та фауни багато ендемічних і реліктових видів, хоч вони і не всі занесені до неї.

Найбільше ендемічних видів рослин та тварин у Кримських горах, Українських Карпатах та на Подільській височині. Зокрема, лісові ендеміки рослинного світу розподілені за регіонами України таким чином: Крим — 10 видів, Карпати та Поділля — по 8, Західне Полісся — 6, Причорномор'я — 5, Київське та Промислове Подніпров'я — по 2, Лівобережне Придніпров'я та Донбас — по 1. У рослинному світі найбільше ендеміків зустрічається серед судинних рослин (родини ясноткових, трояндових, гвоздикових, айстрових, бобових, злаків), лишайників та мохоподібних; тваринному — комах, молюсків, земноводних, риб та ссавців. Загалом, серед лісових ендеміків тваринного світу 6 видів збереглося у Криму та 2 в Українських Карпатах.

До Червоної книги України занесено 199 реліктів тваринного й рослинного світу. Лісових реліктів найбільше в Українських Карпатах — 39 видів флори та 8 видів фауни, Криму — відповідно 38 та 9, багато їх на Поліссі та Поділлі.

Ендеміки та релікти є цікавим об'єктом пізнавальної рекреації, однак варто пам'ятати, що рекреаційне навантаження — це одна з найбільших антропогенних загроз зникнення представників флори та фауни. Саме рекреація є причиною зникання 48 видів лісових рослин та 21 виду тварин України. Для порівняння: в результаті суцільного вирубування лісів під загрозою зникнення знаходяться 96 видів рослин та 60 видів тварин. Звідси впливає ще одна проблема: розробка методики залучення до рекреаційного господарства біотичних ресурсів, які є складовими ПЗФ, їх збереження та відновлення біорізноманіття.

Саме в цьому полягає головна мета дендропарків — збереження, вивчення, збагачення у спеціально створених умовах різних видів дерев і чагарників. Відповідно до цього вони проводять інтродукцію та акліматизацію рослин, їх селекцію, приділяючи особливу увагу збереженню рідкісних та зникаючих видів. Все це поєднується з високими вимогами до ландшафтної архітектури. Більшість дендропарків є також важливим об'єктом екскурсій та туризму, місцем відпочинку в експозиційній зоні. В Україні функціонує 35 дендропарків загальною площею 1466,9 га, з них 20 — державного значення, з яких залучені до рекреації 5–6 (Софіївка, Олександрія, Тростянецький, Оброшинський, Асканія-Нова), а решта, які беззаперечно також є шедеврами садово-паркової архітектури, мають унікальні колекції екзотичних дерев і чагарників, залишаються осторонь туристичних маршрутів, значною мірою через відсутність популярно-пізнавальної інформації та реклами.

Вагомим біотичним ресурсом можуть виступати ботанічні сади. В Україні функціонує нині 18 ботанічних садів державного значення в різних ландшафтно-кліматичних зонах. Більшість з них підпорядкована вищим навчальним закладам

Крім зазначених, ботанічні сади місцевого значення є у Кривому Розі, Львові, Сумах, Почаєві, Тернополі та Києві.

Як засвідчує досвід, значну роботу зі збереження генофонду рідкісних та зникаючих видів тварин виконують не лише заповідники та заказники, а й зоопарки, акваріуми та океанарії. Саме це робить їх цікавими об'єктами відпочинкової та пізнавальної рекреації.

Кількість зоопарків в Україні, як і їх видовий склад, постійно збільшується. Нині функціонує 12 зоопарків, у т. ч. 7 державного значення: у Миколаєві, Одесі, Рівному, Харкові, Черкасах, Києві та Мені (Чернігівська область). У 2-й половині 90-х років ХХ ст. створено зоопарки у Новомиколаївському районі Запорізької області (зоопарк «Таврія» є найбільшим на сьогодні за площею зоопарком України — 290 га), Пустомитівському районі Львівської області, Підмихайлівський у Рогатинському районі Івано-Франківської області, Лановецький зооботсад у Тернопільській області, Кам'янець-Подільському.

В якості рекреаційного ресурсу виступають заповідно-мисливські угіддя, особливо у світлі зростання популярності мисливських та фіш-турів. Площа мисливських угідь лісомисливських господарств Держкомлісгоспу становить 1,1 млн. га. До того ж, значні площі мисливських угідь знаходяться під порукою Українського товариства мисливців та рибалок, Товариства військових мисливців та рибалок тощо. Зокрема, поблизу Києва функціонує два заповідних лісомисливських господарства: Дніпровсько-Тетерівське (Вишгородський та Поліський райони) і Заліське (Броварський район Київської та Козелецький Чернігівської областей). У Карпатах діють чотири державні лісомисливські господарства: «Майдан» у Львівській, «Осмолода»

та «Карпати» в Закарпатській, «Буковинське» в Чернівецькій областях. Щільність мисливських видів у 2–5 разів вища, ніж на сусідніх територіях.

Загалом, мисливська фауна України досить різноманітна. Найпоширенішими серед мисливських видів ссавців є: бобер; бабак; заєць сірий; білка звичайна; тхір світлий; лисиця звичайна; вовк; козуля; кабан та ін.

Значну частину мисливської фауни становлять птахи: понад 50 видів. У великій кількості зустрічаються крижень, чирок-тріскунок, чирок-свистунок, чернь червоноголова, шилохвіст, курочка водяна, бекас, куріпка сіра, гуси, кулики та ін.

Через неконтрольований відстріл ареали основних видів тварин значно скоротилися. Популяція мисливських тварин зменшилася за останні 30 років утричі. Зокрема, таких цінних, як олень благородний, косуля європейська, лось благородний, ведмідь, лісова і кам'яна куниця. Деякі з видів занесено до Червоної книги і полювання на них заборонено (борсук, видра річкова, норка європейська, тхір степовий, рись, горностай, глухар, тетерук, рябчик, дрохва, кроншнеп великий, огар тощо). Поряд з тим, проводиться успішна акліматизація єнотовидної собаки, ондатри, білки-телеутки, дикого кроля, зубра, оленя плямистого, косулі сибірської, кабана середньоазіатського тощо, яких можна віднести до перспективних мисливських видів. Звірогосподарства розводять норку американську, песця, сріблясто-чорну лисицю, нутрію.

У внутрішніх та прибережних водах України нараховують близько 270 видів риби. Знову ж таки, значною проблемою залишається різке скорочення продуктивності українських водойм: за останні 20 років вилов риби скоротився у 2,5 рази.

2.5. Туристично-рекреаційний потенціал ресурсів природно-заповідного фонду України

2.5.1 Природно-заповідний фонд України

З 1990 року розпочалася розробка стратегій заповідної справи в незалежній Україні. Природно-заповідний фонд України (ПЗФ) станом на 1 січня 2011 року мав у своєму складі 7739 територій та об'єктів загальною площею 3458,9 тис. га в межах території України та 402,5 тис. га в межах акваторії Чорного моря (ботанічний заказник «Філофорне поле Зернова»). Відношення площі ПЗФ до площі держави («показник заповідності») становив 5,7%. Кількість і фактична площа ПЗФ загальнодержавного значення становили 640 одиниць і 2 004 591,8 га (без морського заказника «Філофорне поле Зернова»), місцевого значення - 7099 одиниць і 1 454 328,0 га (42%).

Частка площі ПЗФ від площі адміністративних одиниць («показник заповідності») значно різниться. Найменшою (1,5-1,9%) ця частка є у Вінницькій, Дніпропетровській та Кіровоградській областях, найбільшою (11,0-15,6%) - у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Хмельницькій, Чернівецькій областях та м. Києві. У м. Севастополі частка площі ПЗФ становила 30,3% .

Структура ПЗФ України включає в себе 11 категорій територій і об'єктів загальнодержавного та місцевого значення. З них за кількістю найбільшу частку мають пам'ятки природи, заказники та заповідні урочища -разом близько 90% кількості всіх об'єктів. За площею понад 80% природно-заповідного фонду припадає на заказники та національні природні й регіональні ландшафтні парки.

Частка площ територій та об'єктів окремих категорій у природно-заповідному фонді становила: природних заповідників - 5,5%, біосферних заповідників - 6,7, національних природних парків - 32,5, заказників - 34,2, пам'яток природи - 0,7, регіональних ландшафтних парків - 17,3, заповідних урочищ 2,6, ботанічних садів - 0,05, зоологічних парків - 0,01, дендрологічних парків 0,04, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва 0,4% (рис. 2.1).

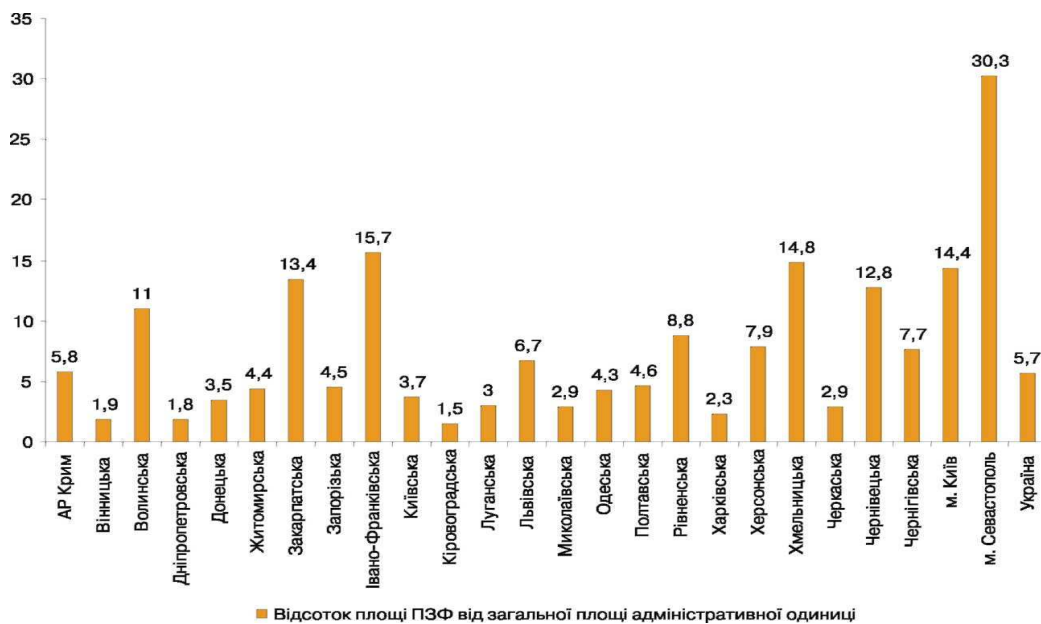

Рис. 2.1 - Площа природно-заповідного фонду України (у розрізі адміністративних одиниць)

Станом на 1 січня 2011 р. до складу ПЗФ входили 641 територія та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення: 19 природних і 4 біосферні заповідники, 47 національних природних парків, 307 заказників, 132 пам'ятки природи, 18 ботанічних садів, 7 зоологічних парків, 19 дендрологічних парків, 88 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва (рис. 2.2).

Інформацію про об'єкти природно-заповідного фонду ПЗФ наведено в додатках.

У Законі України «Про природно-заповідний фонд України» подано класифікацію територій та об'єктів ПЗФ України (стаття 3) і форм власності на території щодо об'єктів природно-заповідного фонду (стаття 4).

До складу природно-заповідного фонду України входять як природні, так і штучно створені території та об'єкти. Державний природно-заповідний

фонд - це складна система, яка містить у собі чотири підсистеми:

- природоохоронну та науково-дослідну (біосферні заповідники, заповідники і пам'ятки природи);
- природоохоронну та рекреаційну (національні парки і пам'ятки садово-паркового мистецтва);
- природоохоронну та ресурсновідновну (заказники природи);
- науково-дослідну та природоохоронну (ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки).

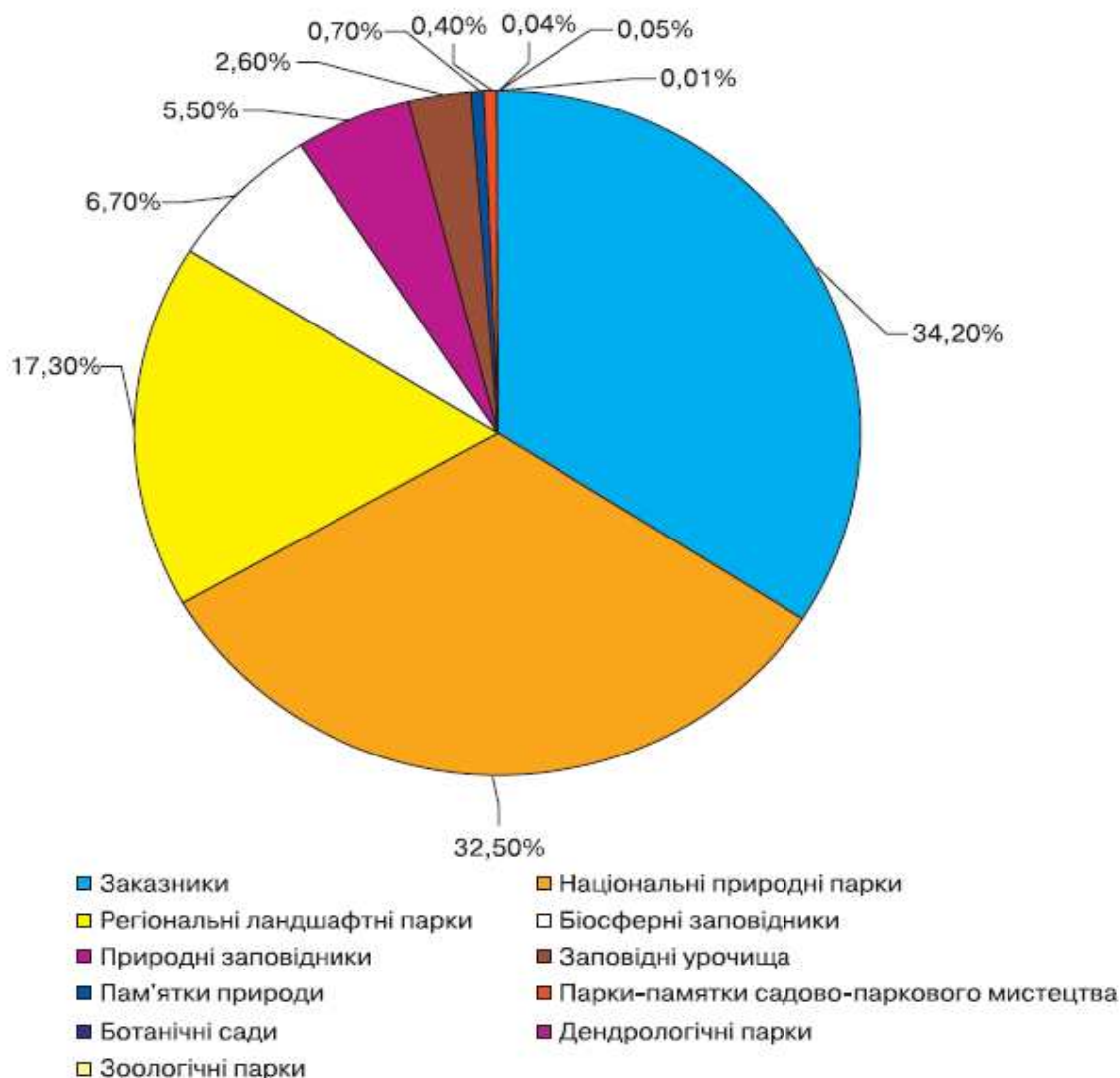

Рис.2.2 - Частка площ територій та об'єктів окремих категорій у природно-заповідного фонду

Залежно від рівня наукової і природоохоронної цінності заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва отримують статус державного

або місцевого значення.

Відповідно до походження чи інших особливостей природних комплексів та об'єктів, що оголошуються заказниками чи пам'ятками природи, заказники поділяються на: ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, геологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні; пам'ятки природи поділяються на: комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні.

У 2006 році вийшло перше видання «Державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду» в рамках реалізації Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки.

За даними державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ України, більшість об'єктів має площу до 50 га (70 %), багато природних заповідників (60 %) – в інтервалі від 1 до 10 тис. га, більшість національних природних парків (60 %) і всі біосферні заповідники – понад 25 тис. га. Серед регіональних ландшафтних парків переважають такі, що мають площу від 1 до 10 тис. га та 10–25 тис. га (78 %). Серед заказників переважають об'єкти площею 100–1000 га (36 %) та 10–50 га (26 %). Найменші площі мають пам'ятки природи: 60 % з них – до 1 га, 28 % – від 1 до 10 га. Середні площі об'єктів ПЗФ за категоріями становлять приблизно: природних заповідників – 10 тис. га, біосферних заповідників – 56 тис. га, національних природних парків – 42 тис. га, регіональних ландшафтних парків – 14 тис. га, заказників – 400 га, пам'яток природи – 8 га, заповідних урочищ – 100 га, ботанічних садів – 50 га, дендрологічних парків – 40 га, зоологічних парків – 13 га, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва – 25 га.

Природні заказники й заповідники, яких в Україні найбільше і які займають найбільшу площу охоронних зон, обмежені як територіально, так і функціонально. Як правило, вони займають невеликі території, де відсутні буферні зони.

Обмеження будь-якої діяльності на суміжних територіях зводиться лише до рекомендацій не розміщувати поблизу об'єктів природно-заповідного фонду екологічно небезпечне виробництво. Це веде до незахищеності периферійних ділянок зі статусом заповідника від впливу сільськогосподарської, лісгосподарської, рекреаційної діяльності та промислового виробництва

2.5.2 Природні заповідники України

В цьому підрозділі будуть охарактеризовані основні природні заповідники України

Біосферний заповідник «Асканія Нова»

Розташування: Херсонська область, Чаплинський район, площа: 33307,6 га. Підпорядкування: Українська академія аграрних наук.

Серед заповідних об'єктів України біосферний заповідник «Асканія-Нова» посідає особливе місце, так як історія заповідника і його території нарахує близько 110 років.

З кінця XIX ст. Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн в економії «Асканія-Нова» серед пасовищ почав створювати захисні ділянки. Перші його спроби (1883, 1888 роки) виявилися невдалими, оскільки відведені під заповідники землі потрапляли у смугу доріг Чумацького шляху, які тоді проходили через Асканію-Нова. У 1898 році Ф. Фальц-Фейн закладає нову заповідну ділянку площею 520 десятин. Саме вона стала праядром нинішнього біосферного заповідника, столітній ювілей якого святкували в 1998 році.

1 квітня 1919 року Декретом Ради Народних Комісарів УРСР «Асканія-Нова» була проголошена Народним заповідним парком, у лютому 1921 р. на цих землях створено перший державний степовий заповідник «Чаплі». У грудні 1984 р. заповідник на VIII сесії Бюро Міжнародної координаційної ради з програми ЮНЕСКО «Людина та біосфера» увійшов до міжнародної мережі біосферних резерватів (Сертифікат ЮНЕСКО від 15 лютого 1985 р.). Указом Президента України від 26 листопада 1993 р. № 563 йому надано статус біосферного заповідника, а постановою Кабінету Міністрів України від 2 квітня 1994 р. № 213 визначено сучасну назву – «Біосферний заповідник «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна».

На сьогодні «Асканія-Нова» — це природоохоронна науково-дослідна установа загальнодержавного і міжнародного значення, перед якою стоять завдання зі збереження генофонду та природних біотопів типчаково-ковилового степу, вивчення динаміки природної та трансформованої степових екосистем; збереження, вивчення, відтворення і поповнення в штучних умовах колекцій видів дерев, чагарників та квітково-декоративних рослин, особливо рідкісних чи зникаючих; збереження, збагачення та вивчення генофонду тварин з колекції зоологічного парку, розробка технологій їх утримання чи розведення, ренатуралізації аборигенних видів.

Загальна площа заповідника становить 33307,6 га. До його землекористування входять: цілинний степ (11054,0 га), дендрологічний парк (196,6 га) та зоопарк (61,6 га). Решта території - суходільні та поливні землі господарств Інституту тваринництва степових районів «Асканія-Нова», фермерські господарства і населені пункти.

Клімат території помірно-континентальний із жарким посушливим літом та м'якою нестійкою зимою. Середньорічна температура повітря становить +9,5°C (мінімум – 32°C, максимум - +40,3°C). Середньорічна кількість опадів - майже 400 мм з мінімумом 164 мм (1943 рік) та максимумом 703 мм (1997 рік). Рівнинний рельєф сприяє швидкому поширенню як холодних, так і теплих повітряних мас.

Заповідник сприяє збереженню єдиної в Європі ділянки типчаково-

ковилового степу з переважаючою рослинністю дернових злаків. Ценотична різноманітність представлена: степами, у яких відмічено 152 асоціації, що входять до 11 формацій, солончаками - відповідно 15 асоціацій і 14 формацій, луками - 40 і 12, прибережно-водною та водною рослинністю - 4 і 4, болотами - 2 і 2, чагарниками - 2 і 2. Структуру рослинності складають справжні, лучні і чагарникові степи, справжні, остепнені і болотисті луки. До Зеленої книги України занесено 1 чагарникову, 3 степові асоціації. Флора заповідника нараховує 1316 видів судинних рослин (із них у заповідному степу - 515 видів), мохоподібних - 57, лишайників - 55, водоростей - 285, а грибів - 388 видів.

Загальна кількість видів природної фауни заповідника становить 1873 види, з них 67 видів ссавців, 272 - птахів, 5 - плазунів, 4 - земноводних, 8 - риб, 14 - молюсків, 1109 - комах, 9 - багатоніжок, 186 - павукоподібних, 10 - ракоподібних.

До Червоної книги України занесено 30 видів флори, з них 4 види лишайників, 4 - мікобіоти та 73 види фауни; до Європейського Червоного списку - 12 видів флори, 16 - фауни; до списків видів, що охороняються Бернською конвенцією - 203 види фауни і 3 - флори.

Особливо велике значення має територія заповідника для збереження мігруючих видів птахів. Щорічно тут збираються величезні зграї сірих журавлів (9-15 тис. особин), сірих (5-10 тис.) і білолобих гусей (20-500 тис.), десятки тисяч крижнів та ін.

Сучасний дендрологічний парк складається з двох частин: старої, закладеної у 1885-1902 роках та нової - з насадженнями 20-30-річного віку. Колекційний фонд дендропарку становить 1647 видів, форм і сортів деревних та квітково-декоративних рослин з 56 родин (з них 1087 інтродукованих видів). Тут культивується майже 90 видів реліктових, рідкісних та зникаючих рослин, з них 68 занесено до Червоної книги України, 3 - перебувають під міжнародною охороною.

Зоопарк «Асканія-Нова» (акліматизаційний зоопарк тут було засновано ще у 1874 році) за масштабами утримання тварин у напіввільних умовах, технологіями акліматизації, реакліматизації немає рівних собі серед країн СНД і є одним з найкращих у світі. Його спеціалізація - розведення та вивчення біології копитних тварин степів, саван, пустель, гірських районів, навколоводних птахів та рідкісних птахів степової зони. У зоопарку утримують 114 видів тварин, у тому числі 15 аборигенних, 99 екзотичних, серед яких багато рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення. Деякі з цих видів - журавель степовий та сірий, орел степовий та огар розмножуються в умовах зоопарку.

Біосферний заповідник «Асканія-Нова» - найбільший еколого-освітній центр на півдні України. Щорічно його відвідують близько 68 тис. осіб. Крім відвідання дендропарку і зоопарку відвідувачам пропонуються екскурсії по

спеціальних маршрутах та екологічних стежках, які прокладені на території біосферного заповідника.

Відвідувачі можуть зупинитися у готелі «Канна» (40 місць), кемпінгу «Фортуна» (45 місць), готелі агрофірми «Асканія-Нова» (50 місць), а також у приватному секторі.

Чорноморський біосферний заповідник

Розташування: Херсонська область, Голопристанський район та Миколаївська область, Очаківський район. Площа: 89129 га.

Підпорядкування: Національна академія наук України.

Заповідник засновано 14 липня 1927 року Декретом Ради Народних Комісарів УРСР № 172 як складова частина Надморського заповідника, у 1933 році став самостійною природоохоронною і науково-дослідною установою. Як біосферний заповідник затверджений Указом Президента України від 26 листопада 1993 р. № 563. Сесією Координаційної Ради з програми ЮНЕСКО «Людина та біосфера» заповідник входить до міжнародної мережі біосферних резерватів, відповідний сертифікат видано у 1998 році.

До території заповідника належать Тендрівська та Ягорлицька затоки Чорного моря, острови, розташовані в цих затоках, а також 6 материкових ділянок: Волижин ліс, Солоноозерна, Івано-Рибальчанська, Ягорлицький Кут, Потіївська та Потіївська Стрілка.

Заповідник створений для охорони гніздових і перелітних птахів, а також ландшафтів типчаково-полинових причорноморських степів та солончаків.

Чорноморський біосферний заповідник - найбільший в Україні, його територія складається з кількох ділянок, що репрезентують різні ландшафти приморського півдня України: азонльний лісостеповий, азонльний піщано-степовий, зонльний пустельно-степовий, приморський солончаковий.

Рельєф заповідника рівнинний, з численними зниженнями уздовж моря. Незначні підвищення слабохвилясті. Для морського узбережжя є характерним літоральний вал з піску та черепашок. Піщані арени являють собою чергування бугрів 3-5 м заввишки із западинами. Піски підстеляються вапняками. Арени та приморські піски - відносно молоді й дуже динамічні структури. Різноманітність їх тваринного і рослинного світу, високий ендемізм, геоморфологічна та ландшафтна унікальність висувають їх у раритети європейського рівня.

Клімат заповідника помірно-континентальний, з жарким і посушливим літом та м'якою, з відлигами та нестійким сніговим покривом, зимою. Узимку й особливо рано навесні дують сильні вітри. Середня температура січня становить -2°C, липня - +24°C, середня кількість опадів - близько 320 мм на рік.

Заповідник являє собою цілісну систему, яка поєднує надзвичайно

різноманітні приморські, прирічкові, аренні та материкові природні комплекси із лісовою, лучною, болотною, водною, степовою, галофітною рослинністю, відповідним різноманіттям комплексів тварин. Ценотична різноманітність представлена: лісами, у яких відмічено 22 асоціації, що входять до 4-х формацій; чагарниками - відповідно 5 асоціацій та 2 формації, степами - 29 і 8, луками - 28 і 7, прибережно-водною та водною рослинністю - 11 і 1, солончаками - 23 і 8. До Зеленої книги України занесено 11 степових та лісових асоціацій, які відносяться до 3-х формацій.

На лісостепових ділянках - Івано-Рибальчанській (3104 га), Соленоозерній (2293 га) і Волижин ліс (203 га) - охороняються рідкісні природні комплекси нижньодніпровських пісків, представлені мозаїкою піщаних степів, лук та невеликих гаїв дуба звичайного, ендемічної берези дніпровської, груші звичайної, заростей степових чагарників, а також болотної та солончакової рослинності навколо озер і заток.

Реліктові лісові гаї є залишками давньої Гілеї - лісового краю пониззя Дніпра, описаної у V ст. до н. е. Геродотом. Справжньою перлиною заповідника є Тендрівська коса, яка вузькою смугою пісків простягнулася на 80 км. Давні греки називали її Ахіллесовим шляхом. У ті часи на ній стояв храм, присвячений Ахіллесу. На косі зростають багато ендемічних видів, у тому числі видів з вузьким ареалом. Вони ніде більше у світі не зустрічаються і тому занесені до Червоної книги України та Європейського Червоного списку видів, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі. До таких видів відносять: люцерни тендрівська і морська, перлівка золотолускова та ін.

Територія заповідника репрезентує різноманіття природних умов степового півдня України. Нині Чорноморський біосферний заповідник практично став головним центром, де охороняються найбільш багаті природні комплекси рослинного світу крайнього півдня, які зараз збереглися тільки на заповідних територіях.

На його території вже виявлено 926 видів природної флори, серед них - понад 700 видів судинних рослин, 90 - лишайників, 61 вид мохів, 87 видів шапкових грибів та 91 вид фітотрофних грибів-паразитів. І це далеко не всі види, оскільки водорості та гриби тут повністю ще не досліджені.

На території заповідника зустрічається близько 60 видів ендемічних рослин, як вузьколокальних ендемів (береза дніпровська, ковила дніпровська, жовтозілля дніпровське, козельці дніпровські, чебрець дніпровський, астрагал дніпровський тощо), так і більш широкоареальних ендемів - представників самофітно-степових, галофітних та лучних комплексів (ковила Лессінга, тюльпан Шренка, волошка короткоголова, піщанка Зоза, сон чорніючий, холодок прибережний, зозулинець болотний та ін.). Тут зберігаються 16 видів рослин, занесених до Європейського Червоного списку та 24 види, занесені до Червоної книги України.

Багатою є також фауна заповідника, чому сприяє різноманіття його ландшафтів та географічне положення. У своєму поширенні представники тваринного світу значною мірою пов'язані із вищезгаданими піщано-лісостеповим, приморським, пустельно-степовим та прибережно-острівним природними комплексами. На сьогодні в заповіднику відомо близько 3500 видів природної фауни. З них найбільшим різноманіттям вирізняються комахи, яких відомо близько 2200 видів, павукоподібні - 168 видів та молюски - 65 видів. Хребетні тварин представлені 462 видами, з яких птахів - 309 видів. Фауна плазунів налічує 9 видів і є однією з найрізноманітніших серед заповідників України. За всі роки спостережень у морських водах заповідника виявлено 83 види риб або близько 50 % видового складу риб Чорного моря. Наземна фауна ссавців складається з 50, а морська - із 3 видів.

Заповідник відіграє особливу роль у збереженні рідкісних видів птахів. У його межах відбувається гніздування таких рідкісних видів: кулик-сорока, морський зуйок, гага звичайна, ходуличник, крохаль довгоногий, реготун чорноголовий, орлан-білохвіст, дрохва, пелікан рожевий, баклан великий, біла чапля мала та інші.

Загалом на території заповідника гніздяться 110 видів птахів, решту можна побачити під час зимівлі та перельотів. Загальна кількість птахів, що зимують у Тендрівській та Ягорлицькій затоках становить більше 120 тис. особин. У зв'язку з великою природоохоронною та науковою цінністю, акваторії цих заток мають статус водно-болотних угідь міжнародного значення, головним чином, як місця оселення водоплавних птахів. Найважливішим для птахів є прибережно-острівний комплекс, де зареєстровані 125 видів водно-болотних птахів і зосереджено до 60-70 % загальної кількості морських птахів півдня України. Заповідник є базовим місцем гніздування мартина чорноголового у Європі. Орнітокомплекс лісостепових ділянок налічує 100-120 видів, з яких гніздяться 40, ще 60 використовують ці місця в якості кормових біотопів і для відпочинку. У приморському степу водиться близько 180 видів птахів.

На території заповідника мешкають 29 видів тварин, занесених до Європейського Червоного списку, та 124 види, занесених до Червоної книги України. Слід відзначити, що в межах заповідних акваторій зустрічаються рідкісні нині морські ссавці: афаліна чорноморська, білобочка чорноморська та тюлень-монах середземноморський.

Чорноморський біосферний заповідник - найбільший морський заповідник держави, один з найстаріших та найцінніших в Україні.

Значна кількість рідкісних та ендемічних видів визначає важливість гено- та ценофонду екосистем, що охороняються. Заповідник займає ключове положення, перш за все для охорони місць гніздування, міграцій та зимівлі навколоводних птахів Причорномор'я, має світове та європейське і світове

значення для збереження і відтворення їх популяцій.

Чорноморський біосферний заповідник сприяв збереженню до сьогодні унікальних еталонних фрагментів причорноморського степу, піщаного лісостепу, прибережних екосистем. Заповідник - науково-дослідна установа та центр екологічної освіти в регіоні. Рекреаційна діяльність в межах заповідника забороняється.

Карпатський біосферний заповідник

Розташування: Закарпатська область, Рахівський, Тячівський, Хустський, Виноградівський райони. Площа: 53630 га. Підпорядкування: Міністерство охорони навколишнього природного середовища України.

Основою Карпатського біосферного заповідника став Карпатський державний заповідник, створений Постановою Ради Міністрів УРСР від 12 листопада 1968 р. № 568 площею 12672 га на території Івано-Франківської та Закарпатської (Рахівський і Тячівський р-ни) областей. Площа і територіальний склад цього заповідника неодноразово змінювалися. В 1979 р. до нього приєднано Широколужанський масив (Тячівський р-н) та «Долину нарцисів» (Хустський р-н), а масиви на території Івано-Франківської області вилучаються. 1990 р., завдяки включенню до його складу Кузійського масиву (Рахівський р-н), площа заповідника досягає 19899 га. У 1992 році Карпатський заповідник отримав від ЮНЕСКО сертифікат про внесення його до світової мережі біосферних резерватів. Згідно з Указом Президента України від 26 листопада 1993 року № 563 він набув статусу біосферного заповідника, до складу якого увійшли Стужицький (Великобerezнянський р-н) та Мармароський (Рахівський р-н) масиви. У 1997 р. територія заповідника знову була розширена за рахунок заказників загальнодержавного значення – «Чорна гора», «Юлівська гора» (Виноградівський р-н), «Кевелівський», «Рогнеска», «Свидовецький» (Рахівський р-н). У межах Стужицького масиву у вересні 1999 р. створено окрему природоохоронну установу - Ужанський національний природний парк.

Загальна площа Карпатського біосферного заповідника становить 53630 га. Територія його складається із семи відокремлених ділянок: Луж-Угольська, Свидовецько-Чорногорська, Рахівсько-Кузійська, Мармароська, «Долина нарцисів», а також «Чорна Гора» і «Юлівська Гора», які є ботанічними заказниками загальнодержавного значення.

Згідно з функціональним зонуванням території біосферного заповідника, площа заповідної зони становить 16505 га, зони регульованого заповідного режиму - 3268 га, буферної зони - 15047 га, зони антропогенних ландшафтів - 18810 га.

В установі працюють 294 людини, з них у науковому підрозділі - 26, у службі охорони - 120 осіб.

Карпатський біосферний заповідник призначений для збереження унікальних гірських ландшафтів Українських Карпат. Статус біосферного резервату визначає такі його важливі завдання: сприяння сталому розвитку

Карпатського регіону, збереження його культурного та історичного спадку. Особливе значення територія заповідника має для збереження культури українських горян - гуцулів, бойків та лемків. Окремі елементи місцевого природокористування, наприклад, високогірне молочне вівчарство, пов'язані з ним промисли й традиції мають на сьогодні унікальний для Європи характер.

Клімат території Карпатського біосферного заповідника змінюється від помірно теплого в «Долині нарцисів» (середня температура січня $-1,7^{\circ}\text{C}$, червня $+19^{\circ}\text{C}$, кількість опадів 650 мм на рік) до холодного на вершинах гір (середня температура січня становить $-7-8,5^{\circ}\text{C}$, червня $+11-15^{\circ}\text{C}$, кількість опадів 980-1500 мм на рік).

На території заповідника розвинута густа річкова мережа: ріки М. Уголька, В. Уголька, Лужанка, Кісва, Богдан, Хустець; є незначна кількість малих стоячих водойм, розташованих у високогірній частині заповідника.

У Карпатському біосферному заповіднику представлений весь комплекс висотної поясності Українських Карпат - від елементів передгірних лук і дібров до альпійського поясу з лучними, скельно-лишайниковими ландшафтами. Територія заповідника вкрита переважно лісовою рослинністю, яка займає більше 90 % його загальної площі. Лучні ценози займають лише близько 5% заповідної території і розміщені на низинних заплавних луках масиву «Долина нарцисів», у високогір'ї та на лісових галявинах. Решту території займають скелясті виходи, кам'янисті розсипи та водотоки.

Серед інших біотопів слід відзначити підземні порожнини як штучного, так і природного походження (загалом близько 50). Вони містять унікальні ендемічні троглобіотні комплекси, а також чи не найбільші у Європі зимові колонії кажанів.

В заповіднику охороняють понад 1300 видів рослин, загальна кількість видів природної флори становить 2864 види. У флорі заповідника виявлено 65 ендемічних видів та 131 рідкісний вид, занесений до Червоної книги України, і 8 видів, занесених до Європейського Червоного списку.

Основне флористичне різноманіття Карпатського біосферного заповідника спостерігається в лучних ценозах, які представлені на низинних заплавних луках, високогір'ї та лісових галявинах. Лише в масиві «Долина нарцисів» росте понад 400 видів рослин. Унікальна особливість цієї заповідної ділянки - наявність однієї з найбільших популяцій рідкісного високогірного виду нарциса вузьколистого.

Загальна кількість зареєстрованих видів фауни Карпатського біосферного заповідника на сьогодні становить 4383 види. Безхребетних тварин тут зосереджено 4078 видів (за приблизними підрахунками тут мешкає понад 15000 видів безхребетних). В заповіднику знаходяться під охороною 66 видів ссавців, 191 вид птахів, 9 видів плазунів, 13 видів земноводних, 25 видів риб, 1 вид круглоротих. Його фауна налічує понад 100

ендемiчних видiв тварин, з яких щонайменше два мешкають винятково у межах цiєї заповiдної територiї. Загалом тут знаходяться пiд охороною 75 видiв тварин, занесених до Червоної книги України та 20 видiв, занесених до Європейського Червоного списку.

Фауна букових пралiсiв Карпатського заповiдника дуже своєрiдна. Тут зустрічаються як суто «тайгові» види - рись, довгохвоста сова, жовна, снігур, так i характерні для широколистяних лiсiв - чорний дрізд, середній, бiлоспинний i сивий дятли, мухоловка, костогриз, голуб-синяк, лiщиновий вовчок, лiсовий кiт, кабан, саламандра плямиста. Типовими представниками цiєї територiї є благородний олень, лiсова куниця, руда нориця, канюк, повзик, трав'яна жаба - види, якi поширенi на всій лiсовій смузi Карпат. До рiдкiсних тварин, що занесенi до Червоної книги України, тут належать кутора мала, горностай, видра, пугач, чорний лелека, лiсовий полоз, тритон карпатський тощо.

У заповiдних холодних гiрських рiках водиться форель струмкова, бабець-головач, щипавка, голян та угорська мiнога. У притоках Тиси нерестяться дунайський лосось i харіус.

Фауна рукокрилих налічує 21 вид кажанiв, з них 10 є рiдкiсними i занесенi до Червоної книги України та Європейського Червоного списку. Iснування бiльшості рукокрилих тiсно пов'язане з пiдземними порожнинами. В карстових печерах Угольки виявлено унікальну фауну безхребетних-троглобiонтiв, серед яких є вузькоендемiчні види, вiдомі тiльки на цій заповiдній територiї. Це, зокрема, сліпі види турунiв та ногохвiсток.

Карпатський бiосферний заповiдник - один з найбільших наукових та еколого-освітніх центрiв Карпатського рiгiону. Тут працюють науковi лабораторії, створена мережа монiторингових дiлянок, фенологiчних пунктiв, гiдрологiчних та метеорологiчних постiв. Заповiдник слугує природною лабораторією для багатьох вiтчизняних та зарубіжних науково-дослiдних установ. На його територiї функціонує мережа еколого-освітніх, науково-пiзнавальних маршрутiв та iнформаційних центрiв. Заповiдник вiдвiдують щорічно майже 30 тис. чоловiк. З-помiж 18 науково-пiзнавальних маршрутiв особливою популярністю користується маршрут, що веде на найвищу точку України - г. Говерлу. В бiосферному заповiднику працює єдиний в Україні музей екології гiр та iсторії природокористування Карпат, є власна вiдеостудія, видається Всеукраїнський екологiчний науково-популярний журнал «Зелені Карпати».

За визначні здобутки у збереженні природної, культурної та iсторичної спадщини Карпатський бiосферний заповiдник першим в Україні нагороджений Європейським дипломом - найвищою нагородою Ради Європи для природоохоронних установ європейського континенту.

Дунайський бiосферний заповiдник

Розташування: Одеська область, Кілійський та Татарбунарський

райони. Площа: 50252,9 га. Підпорядкування: Національна академія наук України.

У 1973 р. у складі Чорноморського державного заповідника створена філія "Дунайські плавні", яку постановою Ради Міністрів УРСР від 23 квітня 1981 р. № 203 було реорганізовано у самостійний державний заповідник. Указом Президента України від 10 серпня 1998 р. № 861 засновано Дунайський біосферний заповідник. Його створенню сприяла фінансова підтримка Світового банку на підставі відповідної угоди з Урядом України в рамках проекту «Збереження біологічного різноманіття в українській частині дельти Дунаю» (1995-1998 рр.). Названий проект від імені України демонструвався на всесвітній виставці у Ганновері 2000 р. серед найбільш успішних екологічних проектів.

Рішенням Міжнародного координаційного комітету програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» від 9 грудня 1998 р. заповідник входить до світової мережі біосферних резерватів у складі білатерального румунсько-українського біосферного резервату «Дельта Дунаю». Наступного року ЮНЕСКО прийняв рішення від 2 лютого 1999 р. про видачу заповіднику відповідного диплому.

Заповідник створений з метою збереження типових та унікальних природних комплексів у дельті Дунаю, наукових досліджень та моніторингу довкілля, організації раціонального використання природних ресурсів, розвитку міжнародного співробітництва. Тому охорона цих природних комплексів, моніторинг стану рідкісних чи зникаючих видів та екосистем заповідника, навколишнього природного середовища, їх змін під дією антропогенних чинників, розробка рекомендацій щодо раціонального використання ресурсів дельти та екологічна освітньо-виховна робота - в числі головних завдань Дунайського біосферного заповідника.

Дельта Дунаю за походженням ділиться на дві частини: стародавню річкову і молоду морську. Межею між ними є береговий вал із морського піску з черепашками - Жебриянівське пасмо. У північній частині між Жебриянівським пасмом і Летю (Румунія) вал розірваний Кілійським рукавом. Далі в морі формується вторинна дельта Кілійського рукава.

Дельта Кілійського рукава, що розташована нижче м. Вилкове, є наймолодшою частиною величезної дунайської дельти та новим природним суходолом в Європі. Її вік складає близько 300 років, а вік приморської смуги значно менший, не більше 150 років. Окремі ж острови і коси сформувалися в останні десятиліття. Процес дельтоутворення продовжується і зараз, проте він менш інтенсивний в зв'язку з виносом мулу на більші глибини Чорного моря.

Клімат у пониззі Дунаю помірно - континентальний, з короткою і теплою зимою, тривалою спекою влітку. Він формується під впливом циркуляції повітряних мас, утворених у віддалених один від одного регіонах

- Атлантичному океані, Середземному морі та Євразійському материку. За кліматичними показниками територія характеризується як жаркий південний агрокліматичний район.

Середньомісячна температура січня коливається від -2 до -1,5°C, а червня + 22,3-23,0°C. Загальна кількість опадів становить - 350-400 мм/рік при випаровуванні 750-900 мм/рік.

Дунайський біосферний заповідник сприяє збереженню біорізноманіття дельти, проведенню спостережень і досліджень за програмою «Літопис природи» за природними процесами. В структурі установи діють відділи: науковий, охорони заповідника та екологічної освіти і туризму. При заповіднику працює інформаційно-туристичний центр.

Флора заповідника нараховує 1505 видів рослин. Рідкісними та зникаючими є 134 види рослин (14,1% флори заповідника), з них 60 видів - ендеміки. До Червоної книги України занесені 18 видів, до Європейського Червоного списку – 10.

Фауна заповідника представлена 1492 видами безхребетних та 417 видами хребетних тварин. З-поміж хребетних тварин заповідника птахи відзначаються найбільшим видовим багатством відносно фауни України. Їх тут зареєстровано 263 види. Це становить приблизно 79% всіх відомих для дельти Дунаю та майже 64% всього видового складу орнітофауни України. На території заповідника зафіксовано перебування 42 видів птахів, що підлягають особливій охороні. Це, зокрема, занесені до Червоної книги Міжнародного союзу охорони природи (МСОП) кучерявий пелікан, малий баклан, червоновола казарка, орлан-білохвіст та ін.

Плавні заповідника є осередком гніздування малого баклана. Його колонії тут найбільші в Україні. Важливе значення заповідні плавні мають для жовтої чаплі, великої та малої білих чапель, сірої та рудої чапель, квакви. Чисельність цих птахів у заповіднику сягає десятків та сотень пар. Численні мілководдя Кілійської авандельти Дунаю відіграють особливу роль у житті водоплавних і навколоводних птахів, їх скупчення в цих місцях сягають до 45 тис. особин. Зважаючи на це, територію заповідника, згідно з критеріями Рамсарської конвенції (1971), віднесено до водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення головним чином як місця оселень водоплавних і навколоводних птахів.

На території ДБЗ за останні десятиріччя відмічено перебування 40 видів ссавців (без урахування кажанів). З них 14 занесено до Червоної книги України.

Іхтіофауна заповідника багата і різноманітна, вона налічує 99 видів, які належать до 30 родин. В акваторії Дунайського біосферного заповідника зустрічаються всі види риб, занесені до Європейського Червоного списку: шип, атлантичний осетер, чорноморський та дунайський лосось, умбра, чоп великий та малий. З 32 видів риб, занесених до Червоної книги України, тут

водиться 15 видів. Крім вже згаданих, це білуга, стерлядь, вирезуб, пічкур дунайський довговусий, шемай дунайська, йорж смугастий та ін. З промислових видів найціннішими є осетрові та дунайський оселедець.

Загалом на території заповідника зареєстровано 40 видів тварин, занесених до Європейського Червоного списку, 104 видів, занесених до Червоної книги України, 205 видів, що підлягають особливій охороні згідно з Бернською конвенцією.

Основну частину території заповідника, майже 70 %, займають плавневі екосистеми, представлені, головним чином, слабомозаїчними угіддями. Тут на великих просторах домінують угруповання, утворені очеретом звичайним, рогозом вузьколистим, осокою гострокінцевою та ін. Серед них окремими «плямами» виділяються зарості верби попелястої. Плавні виконують найважливішу функцію - біофільтраційну на шляху надходження каламутної та насиченої різними сполуками дунайської води до Чорного моря.

Дунайський біосферний заповідник вперше в Україні розробив і реалізує План-управління заповідною територією (менеджмент-план). Згідно з цим Планом, заповідник здійснює комплекс заходів щодо збереження біорізноманіття в поєднанні з раціональним використанням природних ресурсів. Це, насамперед, використання очерету і рибних ресурсів. Заготівля очерету, який іде на виготовлення дахів, перетворилась у серйозний природоохоронний (вилучення очерету сприяє очищенню екосистеми) і соціально-економічний фактор у Придунав'ї, який знижує гостроту проблеми безробіття.

Адміністрація заповідника значну увагу приділяє розвитку екологічного туризму як важливого засобу еколого-освітньої роботи і самофінансування. З 1998 року при заповіднику працює інформаційно-туристичний центр, який щорічно відвідують більше 5 тисяч чоловік. За цей період у ньому побували представники 44 країн світу.

Естетична і культурна цінність природних ландшафтів дунайської дельти піднімається не лише до рівня національного надбання. Серед найважливіших еколого-естетичних показників дельтових угідь є їх природність. Вона тут є однією із найвищих у Європі. До того ж, саме тут відбувається формування наземних екосистем природнім шляхом, без втручання людини в ці процеси. Тільки тут на невеликій ділянці є можливість спостерігати майже весь спектр природних ландшафтів: від водного морського та прісноводного річкового й озерного - до напівпустельного. Саме у цій природній лабораторії відбувається ландшафто - та видоутворення, що забезпечує її фауністичне багатство.

Культурна цінність території Дунайського біосферного заповідника визначається історією природокористування та історичних подій, що

відбувалися в дельті. Цікавим історико-культурним об'єктом є своєрідна столиця дельти - місто Вилкове. Більше двох з половиною століть нараховує його багата і самобутня культура. Місцеве населення не лише зберегло традиції та звичаї, своєрідний діалект і релігійні погляди, але й стало невід'ємною частиною природного середовища.

На території заповідника прокладено туристичний маршрут, що дозволяє ознайомитись з цим унікальним краєм.

Природний заповідник «Горгани». Івано-Франківська обл., Надвірнянський р-н. Площа 5344,2 га. Створений за Указом Президента України від 12 вересня 1996 р. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. Науковим куратором є Український державний лісотехнічний університет ім. П.С. Погребняка. Майже половину території заповідника займають вікові ліси, в яких відмічено 10 субформацій. Переважають буково-ялицево-смерекові, ялицево-смерекові, смерекові та, особливо, кедрово-смерекові праліси. До Зеленої книги України занесено 7 синтаксонів, в тому числі 3 лісові асоціації. До Червоної книги України занесено 20 видів флори та 22 види фауни, до Європейського Червоного списку – 3 види фауни.

Дніпровсько-Орільський природний заповідник. Дніпропетровська обл., Царичанський і Дніпропетровський р-ни. Площа 3766,2 га. Створений 15 вересня 1990 р. згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР. Підпорядкований Державному комітету лісового господарства України. На акваторії Дніпра встановлена охоронна зона шириною 50 м, а всього площа охоронної зони становить 3153 га. Науковим куратором заповідника є Дніпропетровський державний університет. Для заповідника характерні осокові, вербові заплавні, соснові ліси, лучна, водна та прибережно-водна рослинність. До Зеленої книги України занесено рослинні угруповання однієї лісової групи асоціацій, однієї степової та чотирьох водних формацій. До Червоної книги України -10 видів флори, 53 види фауни. До Міжнародних Червоних списків увійшли 15 видів фауни та 3 види флори.

Природний заповідник «Єланецький степ». Миколаївська обл., Єланецький і Новоодеський р-ни. Площа 1675,7 га. Заснований 17 липня 1996 р. за Указом Президента України. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. Науковим куратором є Інститут ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України. У заповіднику зростають цілинні типчакові, типчаково-ковилові, чагарникові степи та петрофітні-степові угруповання. Деякі асоціації степових формацій занесено до Зеленої книги України. До Червоної книги України внесено 17 видів флори і 77 видів фауни, до Європейського Червоного списку – 7 видів флори та 2 види фауни.

Казантипський природний заповідник. АР Крим, Ленінський р-н. Площа 405,1 га. Створений 12 травня 1998 р. відповідно до Указу Президента України. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України.

Науковим куратором є Державний Нікітський ботанічний сад УААН. В заповіднику охороняються ділянки цілинних ковилових петрофітних і лучних степів, чагарникові гідрофільні угруповання, галофіти фітоценози прибережної смуги та зарості морських водоростей. Ценотична різноманітність представлена, здебільшого, асоціаціями степових формацій, низку яких занесено до Зеленої книги України. Флора нараховує 389 видів судинних рослин. До Червоної книги України занесено 18 видів флори та 17 видів фауни. До Міжнародних Червоних списків увійшли 5 видів флори та 16 фауни.

Канівський природний заповідник. Черкаська обл., Канівський р-н. Площа 2027 га. Утворений згідно з Постановою Наркомзему УРСР від 30 липня 1923 р. Підпорядкований Київському національному університету ім. Т.Г. Шевченка, що водночас є науковим куратором заповідника. З 1951 р. до 1968 р. слугував учбово-дослідним лісовим господарством Київського університету. Постанова Ради Міністрів УРСР від 12 листопада 1968 р. підтвердила його статус заповідника. У 1986 р. за Постановою уряду його площа збільшилася на 1014,3 га і досягла сучасних розмірів. В заповіднику зростають грабові, дубово-грабові, дубові, вербово-тополеві ліси, чагарникова, псамофітна та лучна рослинність. До Зеленої книги України занесено 2 лісові асоціації та фітоценози однієї степової формації. До Червоної книги України - 29 видів флори, 4 – мікобіоти та 74 – фауни. До Міжнародних Червоних списків видів, що особливо охороняються, увійшли 5 видів флори та 13 видів фауни.

Карадазький природний заповідник. АР Крим, Феодосійський р-н. Площа 2874,2 га. Створений 9 серпня 1979 р. згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР. Підпорядкований НАН України. Науковим куратором є Інститут біології південних морів НАН України. За фізико-географічним районуванням територія заповідника належить до Кримського гірсько-лісового краю Кримської гірської ландшафтної країни, а рослинність, згідно геоботанічного районування, - до Гірськокримського округу Гірськокримської підпровінції Євксинської провінції Середземноморської лісової області. У заповіднику охороняється єдиний в Європі масив юрського періоду з типовими рисами вулканічної діяльності, мінералогічною спадщиною кришталю, аметисту, сердоліку, агату, яшми, опалу. Серед рослинності переважають східнограбово-пухнастодубові, пухнасто-дубові, фісташкові, скельно-дубові, скельнодубово-ясеневі ліси та різнотравно-ковилово-злакові степи. До Зеленої книги України занесено 3 асоціації 3-х лісових формацій, 15 асоціацій 5-и степових формацій, 2 асоціації томілярів. До Червоної книги України входить 73 види флори та 127 видів фауни. До Європейського Червоного списку занесено 28 видів флори та 22 види фауни.

Кримський природний заповідник. АР Крим, Алуштинський р-н. Площа 44175 га. Підпорядкований Державному комітету лісового господарства

України. В 1923 р. Раднарком Російської федерації прийняв декрет про створення на базі окремого заказника Кримського державного заповідника (Бахчисарайський р-н, землі міст Ялта і Алушта). З 1929 р. до 1935 р. заповідник перебував у різному відомчому підпорядкуванні, що негативно вплинуло на його розвиток. В 1949 р. до нього приєднано філіал «Лебедині острови» (Роздольненський і Красноперекопський р-ни), а через 4 роки межі заповідника було знову змінено. В 1957 р. його реорганізували в державне заповідно-мисливське господарство. Лише 29 червня 1991 р. Постановою Кабінету Міністрів УРСР цю територію відновлено зі статусом державного заповідника. Науковим куратором заповідника є Симферопольський державний університет ім. М.В. Фрунзе. В заповіднику охороняють найцінніші в Криму дубові, букові та кримсько-соснові ліси, а також унікальні реліктові угруповання тиса ягідного, ялівцю високого, а також місця оселення водоплавних і водно болотних птахів. До Зеленої книги України занесено 3 асоціації та рослинні угруповання 9-ти формацій гірсько-лісової частини заповідника. До Червоної книги України віднесені 98 видів флори, 10 – мікобіоти, 50 – фауни. До Європейського Червоного списку входить 26 видів флори і 7 – фауни.

Луганський природний заповідник. Луганська обл., Станично-Луганський, Міловський, Свердловський р-ни. Площа 1575,5 га. Створений за Постановою Ради Міністрів УРСР від 12 листопада 1968 р. у складі двох відділень – «Станично-Луганське» (494 га – Станично-Луганський р-н) та «Стрільцівський степ» (494 га – Міловський р-н). У 1975 р. організовано третє відділення – «Провальський степ» (587,5 га – Свердловський р-н). Заповідник підпорядкований НАН України. Науковим куратором є Донецький ботанічний сад НАН України. В заповіднику зростають цілинні різнотравно-ковилові, типчаково-ковилові степи, заплавні та байрачні ліси. До Зеленої книги України занесено 1 лісову, 78 степових та 5 прибережно-водних і водних асоціацій. До Червоної книги України занесено 36 видів флори, 1 – мікобіоти, 91 – фауни. До Європейського Червоного списку – 14 видів флори і 11 – фауни, до списків видів за Бернською конвенцією – 136 видів фауни.

Природний заповідник «Медобори». Тернопільська обл., Густинський, Підволочиський, Кременецький р-ни. Площа 10455 га. Утворений Постановою Ради Міністрів УРСР від 8 лютого 1990 р. Складається з двох частин, а саме: «Медобори» (Густинський і Підволочиський р-ни) та «Кременецькі гори» (Кременецький р-н). Підпорядкований Державному комітету лісового господарства України. Науковим куратором є Український державний лісотехнічний університет ім. П.С. Погребняка. В заповіднику переважають грабово-дубові, грабово-букові, дубово-букові, букові, дубові та грабові ліси. Подекуди зустрічаються ковилові степові, лучні та лучно-степові ділянки. До Зеленої книги України занесено 7 асоціацій чотирьох лісових формацій та 4 – трьох степових формацій. До Червоної книги

України занесено 29 видів рослин і 29 – тварин. До Європейського Червоного списку – 5 видів флори і 8 – фауни, до списків за Бернською конвенцією – 14 видів фауни та флори.

Природний заповідник «Мис Мартьян». АР Крим, м. Ялта. Площа 240 га. Створений згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1973 р. Підпорядкований Українській академії аграрних наук. Науковим куратором є Державний Нікітський ботанічний сад УААН. У заповіднику зростають високоялицеві, високоялицево-пухнастодубові, сунічникові-високоялівцеві, фісташково-високоялівцеві, пухнастодубові, пухнастодубово-східнограбові, кримськососново-пухнастодубові ліси. До Зеленої книги України занесено асоціації 4-х лісових формацій. До Червоної книги України занесено 36 видів флори та 35 – фауни. До міжнародних червоних списків увійшли 3 види флори і 5 – фауни.

Опукський природний заповідник. АР Крим, Ленінський р-н. Площа 1592,3 га. Заснований 12 травня 1998 р. за Указом Президента України. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. Науковим куратором заповідника є Державний Нікітський ботанічний сад УААН. В заповіднику охороняються ділянки типчаково-ковілових степових та солончакових ландшафтів, унікальні чагарникові угруповання, скельні види рослин і тварин. Ценотична різноманітність представлена, здебільшого, асоціаціями степових формацій, низку яких занесено до Зеленої книги України. До Червоної книги України - 14 видів флори та 9 видів фауни. До Міжнародних Червоних списків увійшли 9 видів фауни.

Поліський природний заповідник. Житомирська обл., Овруцький та Олевський р-ни. Площа 20104 га. Створений Постановою Ради Міністрів УРСР від 1 листопада 1968 р. Підпорядкований Державному комітету лісового господарства України. Науковим куратором заповідника є Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. В заповіднику охороняють переважно соснові ліси та оліготрофні болота. До Зеленої книги України занесено 8 асоціацій соснових лісів, 2 рослинні угруповання чотирьох болотних і 4 асоціації чотирьох водних формацій. До Червоної книги України занесено 20 видів флори та 14 – фауни. До Європейського Червоного списку – 2 види флори і 6 – видів фауни, до списків видів за Бернською конвенцією – 118 видів фауни.

Рівненський природний заповідник. Рівненська обл., Сарненський, Володимирецький, Дубровицький і Рокитнянський р-ни. Площа 47046,8 га. Створений 3 квітня 1999 р. згідно з Указом Президента України. Підпорядкований Державному комітету лісового господарства України. Основу територіальної структури заповідника зі статусом окремих відділень складають колишні заказники загальнодержавного значення – ландшафтний «Білозерський» (Володимирецький р-н), загальнозоологічний

«Перебродівський» (Дубровицький і Рокитнянський р-ни), гідрологічний «Сомино» (Сарненський р-н) та ботанічний «Сира Погоня» (Рокитнянський р-н). Науковим куратором заповідника є Рівненський державний технічний університет. В заповіднику охороняють, зокрема, осоково-сфагнові болота, заболочені березові та вільхові ліси, прибережно-водна і водна рослинність, а на суходолах – соснові ліси. До Червоної книги України занесено 13 видів флори, 25 – фауни. До Європейського червоного списку – 6 видів фауни.

Природний заповідник «Розточчя». Львівська обл., Яворівський р-н. Площа 2080 га. Утворений згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР від 5 жовтня 1984 р. Підпорядкований Міністерству освіти і науки України. Науковим куратором заповідника є Український державний лісотехнічний університет ім. П.С. Погребняка. У заповіднику зростають складні за ценотичною структурою та біогеографічним походженням соснові, букові, яворові та дубові ліси, низинні болота. До Червоної книги України занесено 28 видів флори і 3 – мікобіоти та 17 видів фауни. До Європейського Червоного списку – 40 видів флори і 2 – фауни. До списків видів за Бернською конвенцією – 70 видів фауни та 5 – флори.

Український степовий природний заповідник. Площа 2768,4 га. Складається з чотирьох відділень: «Хомутовський степ» – 1028 га (Донецька обл., Новоазовський р-н, с. Хомутове), «Кам'яні могили» – 404 га (Донецька обл., Володарський р-н, с. Назарівна та Запорізька обл., Куйбишевський р-н), «Михайлівська цілина» – 202,4 га (Сумська обл., Лебединський р-н, с. Жовтневе), «Крейдова флора» – 1134 га (Донецька обл., Краснолиманський р-н та Слов'янський р-н, с. Крива Лука). Заповідник створений за Постановою Ради Міністрів УРСР від 22 липня 1961 р. в результаті об'єднання самостійних заповідників «Хомутовський степ», «Кам'яні могили», «Михайлівська цілина», «Стрільцівський степ», які увійшли до його складу як окремі відділення. «Стрільцівський степ» у 1968 р. передано до складу Луганського природного заповідника. В 1988 р. Постановою Ради Міністрів УРСР створено ще одне відділення заповідника «Крейдова флора». Заповідник підпорядкований НАН України. Науковим куратором є Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. В заповіднику охороняють цілинні різнотравно-ковилові, типчаково-ковилові, лучні степи, унікальні ділянки кретофільної рослинності. До Зеленої книги України занесено 31 асоціацію, з яких 4 – лісових, 5 – чагарникових, 15 – степових і 7 – томілярів. До Червоної книги України занесено 62 види флори та 65 – фауни. До Європейського Червоного списку занесено 9 видів флори і 7 – фауни.

Природний заповідник «Черемський». Волинська обл., Маневицький р-н. Площа 2975,7 га. Заснований відповідно до Указу Президента України від 19 грудня 2001 р. Підпорядкований Державному комітету лісового господарства України. Науковим куратором заповідника є Український національний аграрний університет (м. Київ). Заповідник створений з метою

збереження в природному стані типових та унікальних для Західного Полісся природних комплексів з усією сукупністю компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього середовища, ефективного використання природних ресурсів. До Червоної книги України занесено 4 види рослин та 11 рідкісних видів тварин, а також 2 види тварин до Європейського Червоного списку.

Ялтинський гірсько-лісовий природний заповідник. АР Крим. Площа 14584 га. Створений Постановою Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1973 р. Підпорядкований Державному комітету лісового господарства України. Науковим куратором заповідника є Національний науково-природничий музей НАН України. В заповіднику зростають високоялівцеві, скельнодубові, пухнастодубові, східнограбові, букові, грабово-букові, кримськососнові ліси. До Зеленої книги України занесено 10 лісових, 6 степових та 2 чагарникових синтаксонів. До Червоної книги України занесено 82 види флори та 36 – фауни. До міжнародних червоних списків увійшли 27 видів флори та 5 – фауни.

Відмітимо також *Парк левів "Тайган"* – як унікальне рішення в зоопарковому будівництві. Це перший парк левів у Європі, подібних парків раніше тут ніколи не створювалося. Близько 50 африканських левів вільно живуть на площі більш ніж 30 гектарів кримського передгір'я. Парки левів не рідкість для країн Африки, вони існують в Танзанії, Кенії, але створити такий парк в розкішному місці Криму, неподалік від мальовничого водосховища "Тайган", на честь якого і названий парк, було новою і свіжою ідеєю. Для створення парку левів довелося докласти чимало зусиль. Тварини більше п'яти років збиралися з різних зоопаркових колекцій Росії, України, Європи, а деякі були спеціально привезені з Південно-Африканської республіки, як, наприклад, унікальні білі леви, яких немає в жодному зоопарку СНД. Відвідувачі парку можуть спостерігати левів в умовах натуральної природи Криму. При цьому відвідувачі знаходяться на безпечних спеціально обладнаних мостах, розташованих над територією з левами. Довжина оглядових мостів над сафарі-парком становить більше 1 км. Необхідно зауважити, що леви ведуть, вільний спосіб життя, і природно, можуть ховатися, частіше від спеки. Тому в деякі години левів помітити складно. Вельми рекомендується, для отримання повного враження від парку левів, провести тут мінімум добу, щоб побачити всі фази життя левів адже вони, як яскраві представники котячих, активні ввечері, вночі і на світанку. Крім лев'ячого сафарі в парку левів є і дитячий міні-зоопарк, а також стаціонарний зоопарк, де представлені копитні, ссавці, птахи. У парку створена повна інфраструктура для відпочинку дорослих і дітей, є затишний готель європейського класу, ресторани, бари, мітинг-холи, розважальні заклади, і навіть колесо огляду, з якого відкриваються незабутні масштабні захоплюючі

види на природу степового Криму, водосховище Тайган і Білу гору . Загальна територія парку становить більше 32 гектарів. Парк левів «Тайган» - це новий туристичний об'єкт АР Крим, це сміливий крок у зоопарковому будівництві серед країн СНД. Верховна Рада АР Крим найближчим часом розгляне проект-постанову про заповідання даного об'єкта та присвоєння статусу - об'єкту природно-заповідного фонду України.

2.5.3 Національні природні парки України

В цьому розділі наводяться відомості про основні національні природні парки України, ресурси яких використовуються в цілях туризму.

Азово-Сиваський національний природний парк. Херсонська обл., Новотроїцький та Генічеський р-ни. Площа 52154 г Утворений згідно з Указом Президента України від 25 лютого 1993 р. Підпорядкований Державному комітету лісового господарства України. У липні 1927 р. Постановою Раднаркому УРСР на нинішній території парку створено Надморський заповідник, до якого увійшли окремі ділянки Північного Причорномор'я, Сиваша та Азовського моря. До кінця 1932 р. він знаходився у складі заповідника «Асканія-Нова», а з січня 1933 р. почав функціонувати як самостійна установа. В липні 1937 р. на його базі створено два нових заповідники: Чорноморський та Азово-Сиваський. У серпні 1957 р. Розпорядженням Ради Міністрів УРСР Азово-Сиваський заповідник був реорганізований в Азово-Сиваське державне заповідно-мисливське господарство, до складу якого увійшли о. Бірючий та 4 острови у затоці Сиваш: о. Куюк-Тук (частина), о. Чурюк (частина), о. Мартинячий та о. Китай, а також однокілометрова морська смуга навколо о. Бірючий та частина акваторії Сиваша навколо вищезгаданих островів. Постановою Ради Міністрів СРСР від 26 грудня 1975 р. територію Азово-Сиваського державного заповідно-мисливського господарства включено до переліку водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення як місця оселення водоплавних птахів (Рамсарська конвенція). В 1993 р. до Азово-Сиваського національного природного парку відійшли площі Азово-Сиваського державного заповідно-мисливського господарства. Науковим куратором парку є Мелітопольський педінститут. Прибережні райони Чорного й Азовського морів і, особливо, Сиваша, з його численними островами та півостровами, є місцем масового гніздування, а також зупинки птахів під час весняно-осінніх міграцій. До Зеленої книги України 7 степових асоціацій. До Червоної книги України занесено 4 види ссавців, 30 – птахів, 4 – плазунів, 2 – риб, 2 – молюсків, 5 – комах, 1 – ракоподібних, 1 – гідроїдних поліпів. До Європейського Червоного списку 2 – види птахів.

Національний природний парк «Вижницький». Чернівецька обл., Вижницький р-н. Площа 7928,4 га. Створений за Указом Президента України

від 30 серпня 1995 р. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. На території парку є рекреаційні заклади, а саме: турбаза, будинок відпочинку, літні молодіжні та дитячі табори. Науковим куратором парку є Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича. До Зеленої книги України занесено 4 лісових асоціацій. До Червоної книги України - 34 види рослин. До списку Бернської конвенції – 4. У складі фауни виявлено 41 вид ссавців, 127 – птахів, 7 – плазунів, 11 – земноводних, з них до Червоної книги України увійшло 23 види, а до Європейського Червоного списку – 8 видів.

Національний природний парк «Гуцульщина». Івано-Франківська обл., Косівський р-н. Площа 32271 га. Заснований за Указом Президента України від 14 травня 2002 р. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. Науковим куратором парку є Львівський національний університет ім. І. Франка. Територія парку вирізняється унікальними природними ландшафтами, своєрідністю геологічної будови рельєфу, розмаїттям рослинного та тваринного світу, наявністю ареалів рослин та тварин, що занесені до Червоної книги України, м'яким помірним кліматом, сприятливим для розвитку рекреації, має велику культурно-історичну цінність, пов'язану з низкою історичних подій, наявністю пам'яток історії та культури. Національний природний парк «Гуцульщина» створений з метою збереження в природному стані типових та унікальних природних комплексів Покутських Карпат, поліпшення екологічного стану довкілля, підвищення рівня благоустрою території, створення матеріально-технічної бази для відпочинку та оздоровлення.

Національний природний парк «Деснянсько-Старогутський». Сумська обл., Середино-Будський р-н. Площа 16215,1 га. Створений за Указом Президента України від 23 лютого 1999 р. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів. НПП «Деснянсько-Старогутський» став першим кроком на шляху створення міждержавного українсько-російського біосферного резервату «Староруські та брянські ліси». Науковим куратором парку є Сумський державний аграрний університет. За характером рослинного покриву територія парку поділяється на дві частини – Придеснянську та Старогутську. В першій рослинний покрив представлений комплексом заплавної рослинності Десни та її невеликих приток, а також ділянками лісів на боровій терасі. Масив Старогутських лісів являє собою комплекс переважно середньовікових соснових лісів з домінуванням зелених та сфагнових мохів, а також боліт. Флора парку налічує понад 700 видів судинних рослин, з них до Червоної книги України занесено 18 видів.

Знайдено 5 рідкісних рослинних угруповань, які включені до Зеленої книги України, 10 – земноводних та більше 30 видів риб. До Червоної книги України занесено 24 види фауни.

Карпатський національний природний парк. Івано-Франківська обл., Верховинський і Надвірнянський р-ни. Площа 50303 га. Це – перший і один з найбільших в Україні національний природний парк. Утворений згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1980 р. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів. До 1968 р. частина нинішньої території парку знаходилась у складі Карпатського державного заповідника, від якого при заснуванні НПП були відокремлені Говерлянське і Високогірне лісництва. На території парку є 8 баз відпочинку, 9 санаторіїв, 3 спортивні бази, 2 літніх оздоровчих комплекси, 6 оздоровчих таборів та 6 зон відпочинку. Тут багато пам'яток монументальної архітектури, історії та культури, а також археологічних пам'яток і місць, пов'язаних з визначними історичними подіями (опришківський рух, події світових війн). Науковим куратором парку є Український науково-дослідний інститут гірського лісівництва ім. П. С. Пастернака. У парку представлені унікальні для Центральної Європи лісові, субальпійські та альпійські природні комплекси, мішані буково-ялицево-смерекові та чисто смерекові ліси. До Зеленої книги України занесено 31 асоціацію. До Червоної книги України – 78 видів, а до Європейського Червоного списку – 3 види флори. Загальна кількість видів фауни складає: ссавців – 48, птахів – 110, риб – 11, земноводних – 10, плазунів – 6 видів. З них до Червоної книги України входять 32 види.

Національний природний парк «Подільські Товтри». Хмельницька обл., Городоцький, Кам'янець-Подільський та Чемеровецький р-ни. Площа 261316 га. Створений Указом Президента України від 27 червня 1996 р. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. На території національного парку розташовано 70 санаторіїв, профілакторіїв та баз відпочинку, зосереджені значні запаси цілющих мінеральних вод типу «Нафтуся» («Сатанівська» у м. Сатанів) і «Миргородська». Тут знаходяться чисельні пам'ятки історії та культури, зокрема, Національний історико-культурний заповідник (м. Кам'янець-Подільський), Кам'янець-Подільська фортеця та ін. В межах парку розташовано 15 природно – заповідних об'єктів загальнодержавного і 130 – місцевого значення. Науковим куратором парку є Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. В ньому представлені унікальні ландшафти Товторвого кряжу Поділля. Останній є залишком тортонського бар'єрного рифу і не має аналогів у Східній Європі. Цікавими для відвідувачів парку є як самі Товтри, так і каньйони Дністра, чисельні карстові утворення, печери (у тому числі печера Атлантида), унікальні виходи силурійських порід та озера. Рослинність парку формують діброви, у складі яких переважають дубові, грабово-дубові, грабово-дубово-ясеневі та букові фітоценози, а також своєрідні угруповання степів (в тому числі й

ковилові), оригінальна лучна рослинність. Згідно існуючих даних, у парку зростає майже 1 700 видів рослин, з яких 60 – занесено до Червоної книги України. До Зеленої книги України 5 – лісових та 7 – степових рослинних угруповань. До Червоної книги України увійшло 29 видів тварин.

Національний природний парк «Святі Гори». Донецька обл., Краснолиманський, Слов'янський р-ни та м. Слов'яногорськ. Площа 40589 га. Створений за Указом Президента України від 13 лютого 1997 р. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. В межах парку знаходиться 179 оздоровчих закладів. Науковим куратором парку є Донецький державний університет. Для даної території типова лісова рослинність, зустрічаються рідкісні екотопи регіону – крейдянні відшарування по р. Сіверський Донець, вкриті реліктовим третинним видом – сосною крейдяною. До Зеленої книги України занесено близько 20 лісових і 3 водні асоціації. 3 943 видів судинних рослин 48 занесено до Червоної книги України, 12 – до Європейського Червоного списку. Фауну представляють 4 круглоротих видів риб, 9 – земноводних, 10 – плазунів, 197 – птахів, 43 – ссавців. До Червоної книги України внесено 28 видів, а до Європейського Червоного списку – 8 видів.

Національний природний парк «Сколівські Бескиди». Львівська обл., Дрогобицький, Сколівський і Турківський р-ни. Площа 35684 га. Заснований за Указом Президента України від 11 лютого 1999 р. Підпорядкований Державному комітету лісового господарства України. У смт. Східниця є великі запаси мінеральних вод типу «Нафтуся». Науковим куратором парку є Український державний лісотехнічний університет ім. П.С. Погребняка. На території парку представлені унікальні природні комплекси Сколівських Бескид, де лісові екосистеми у поєднанні з культурними ландшафтами мають особливу екологічну, наукову, естетичну і рекреаційну цінність. Тут збереглися найбільш характерні для регіону смерекові, буково-ялицеві, смереково-ялицево-букові та ялицево-смереково-букові ліси. Флора рослин нараховує близько 600 видів, більше 50 з них занесені до Червоної книги України.

Національний природний парк «Синевір». Закарпатська обл., Міжгірський р-н. Площа 40400 га. Створений Постановою Ради Міністрів УРСР від 5 січня 1989 р. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. До того тут існував ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Синевирське озеро», організований у 1974 р. з метою збереження цього унікального куточка природи. На території НПП є джерела мінеральних вод, цінні зразки дерев'яної архітектури, інші культурні та історичні пам'ятки. Тут розташовані 2 мисливські будинки, рекреаційний комплекс, мотель, водолікарня, турбаза, 2 бази відпочинку. Науковий куратор парку – Ужгородський державний університет. До Червоної книги України занесено 38 видів флори (з них 2 види мохів і 1 вид лишайників), а

до Європейського Червоного списку – 1 вид. До Червоної книги України занесено 21, а до Європейського Червоного списку – 11 видів фауни.

Національний природний парк «Ужанський». Закарпатська обл., Великоберезнянський р-н. Площа 39159,3 га. Заснований за Указом Президента України від 27 вересня 1999 р. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. Ще у 1912 р. за часів правління на Закарпатті Австро-Угорщини в цьому районі з метою охорони пралісів був створений один із перших у Карпатах резерват «Стужиця», площа якого спочатку дорівнювала 331,8 га, а через 20 років збільшена до 552,9 га. У 1974 р. тут, вже на площі 2 542 га, було утворено ландшафтний заказник «Стужиця», на базі якого у 1998 р. за рішенням Закарпатських обласних органів місцевого самоврядування на площі 14 665 га створено одноіменний регіональний ландшафтний парк з тією ж назвою. З ним межував польсько-словацький біосферний резерват «Східні Карпати», затверджений МАБ ЮНЕСКО ще в 1992 р. У 1995 р. розпочалася робота з приєднання Ужанського НПП до цього резервату. І в лютому 1999 р. НПП «Ужанський» став частиною першого в Європі трилатерального польсько-словацько-українського біосферного резервату «Східні Карпати», найбільшого серед аналогічних об'єктів Центральної Європи. На території парку є виходи мінеральних вод, збереглися цікаві дерев'яні пам'ятки сакральної архітектури, функціонують 2 бази відпочинку, 2 гірськолижні бази, санаторій, турбаза, туристичний притулок. Науковим куратором парку є Ужгородський державний університет. Територія НПП розташована на межі Східних Бескид з Полонинським хребтом Українських Карпат. На території НПП збереглися цінні незаймані або малозмінені господарським впливом фітоценози, серед яких переважають букові та яворові гаї, ялицево-букові ліси та праліси, лучна рослинність. Більше 20 рідкісних фітоценозів парку включено до Зеленої книги України. До Червоної Книги України занесено 10 видів фауни та біля 40 видів флори, а до Європейського Червоного списку – 4 види фауни.

Шацький національний природний парк. Волинська обл., Шацький р-н. Площа 48977 га. Створений згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР від 28 грудня 1983 р. Підпорядкований Державному комітету лісового господарства України. Науковим куратором парку є Волинський державний університет ім. Лесі Українки. За Постановою Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1986 р. до Швацького НПП було приєднано 606,8 га колгоспних земель і 6198,6 га – зі складу держземзапасу. Відповідно до Указу Президента України від 16 серпня 1999 р., площу парку розширено на 16 166,6 га за рахунок земель запасу (162,2 га), населених пунктів (664,4 га) та земель інших власників (15 340 га). На території парку існує 56 спортивно-оздоровчих та дитячих таборів, санаторій, пансіонат, 2 рекреаційних пункти, 2 бази відпочинку. Це унікальна для Українського Полісся місцевість з великим озерним комплексом (23 озера) флювіогляціального та карстового походження

загальною площею 6 348,8 га, з яких Світязь є найбільшим і найглибшим озером природного походження на Україні. На території парку переважають соснові ліси, чорницево-зеленомохові та евтрофні осокові болота. До Зеленої книги України занесено 14 рослинних угруповань. До Червоної книги України - 28, а до Європейського Червоного списку – 1 вид флори. До Червоної книги України занесено 33, а до Європейського Червоного списку – 5 видів фауни.

Яворівський національний природний парк. Львівська обл, Яворівський та Жовківський р-ни. Площа 7078,6 га. Утворений за Указом Президента України від 4 липня 1998 р. Підпорядкований Міністерству екології та природних ресурсів України. Науковим куратором парку є Львівський національний університет ім. І. Франка. Основою для створення Яворівського НПП став регіональний ландшафтний парк «Яворівський», офіційно затверджений Львівською обласною Радою в 1996 р. на площі 4190 га. Тут місцевості збереглися цікаві історичні об'єкти, пам'ятки архітектури, церкви та монастир. Переважна більшість території парку вкрита лісом. Найбільш характерні грабово-дубові, сосново-дубові, соснові, а в пониженнях – вільхові ліси. З 700 видів рослин близько 40 видів занесено до Червоної книги України.

Кременецький ботанічний сад. Місто Кременець. Площа 200 га. Затверджений Постановою Ради Міністрів УРСР від 17.03.90 р. № 57. Підпорядкований Кременецькій міській Раді. Сад створено у 1806 р. при Вищій Волинській гімназії м. Кременця. Його засновником став видатний майстер садово-паркової архітектури XIX ст. ірландець Діонісій Мак-Клер. Сад закладався на площі 4,5 га і включав парк для відпочинку, розсадники, розарії та оранжереї. Для створення експозицій використовували саджанці з різних парків України, а також Росії, Швеції, Данії, Англії та інших країн Європи. До 1810 р. тут було зібрано 1 662 види екзотичних рослин та більше 600 видів місцевої флори, а площа саду була розширена до 20 га. У той час ботанічний сад очолював професор ботаніки та зоології Віллібальд Бестер. У 1819 р., коли Вищу Волинську гімназію реорганізували у Кременецький ліцей, сад вступає в період розвитку, його колекційний фонд нараховує 12 000 видів і форм рослин. Після закриття ліцею у 1832 р. Кременецький ботанічний сад припиняє свою діяльність як науково-дослідна установа. Як науково-дослідна установа Кременецький ботанічний сад знову відроджується у 1990 р., коли, згідно Постанови Ради Міністрів УРСР, він став об'єктом природно-заповідного фонду республіканського значення. На сьогодні у Кременецькому саду зростають 551 вид та 234 сорти рослин. Колекція деревних і кущових рослин налічує 151 вид і форму; трав'янистих рослин природної флори – 150 видів; плодових – 50 видів та 40 сортів; овочево-кормових – 35 видів, 70 сортів; лікарських та пряних – 30 видів, 4 сорти; квітково-декоративних – 80 видів, 120 сортів. Колекція рослин

закритого ґрунту складається з 55 видів. В саду зростають 5 ендеміків регіону та 12 видів рослин, занесених до Червоної книги України.

2.6. Туристичний потенціал спелеоресурсів України

2.6.1 Історія досліджень печер в Україні

Небагато місць на Землі залишилися недослідженими, потаємними і загадковими. Чи не найцікавішими з них є печери. Їх загадковий підземний світ завжди приваблював до себе людей. Спелеологи – відважні люди, які поповнюють Книгу рекордів Гіннеса новими відкриттями, досліджують печери, шукають нові ходи і роблять доступним для нас знайомство із неповторною красою печер.

Україна – одна з найцікавіших країн, печери якої добре відомі спелеологам світу. Поділля і Крим – основні території, де вони знаходяться – горизонтальні лабіринтового типу на Поділлі та вертикальні у Криму. Кожна з них унікальна і своєрідна.

Історія вивчення карстових печер України тісно пов'язана з історією географічних, геологічних, біологічних, археологічних, карстознавчих досліджень. Карстова комісія НАН України в 1993 р. виступила з ініціативою підготовки питання про історію дослідження карстових печер України. Вона використала архівні матеріали, численні літературні посилання, а також свідчення багатьох дослідників (С. В. Альбов, О. М. Бадер, Г. О. Бачинський, М. А. Гвоздецький, О. І. Домбровський, Б. М. Іванов, О. А. Ломаєв, В. Ф. Пчелінцев тощо).

Головні спелеореґіони України — Крим, Карпати та Поділля.

Крим. Першими дослідниками таємничого підземного світу Криму були давні люди. У VII-VI ст. до н.е. печери використовували в якості святилища скотарського та землеробського культів (Єні-Сала, Червона, Малої Академії); в I ст. — як сховища таврських племен (Караул-Оба); в III-IV ст. як місця поховання (Туакська, Сарматська); в V-X ст. — як місця поселення; в X-XV ст. — як печерні храми. Багато з них було зруйновано під час потужних землетрусів XIII-XV ст. (Басман-5, Данильча). У 1785 р. К. Габліц описує вхідні частини кількох печер Карабі-Яйли та Чатирдагу; в 1795 р. П. Паллас вказує на наявність глибоких колодязів на Яйлі, де влітку зберігається сніг та лід. У 1803-1828 рр. П. Сумароков, В. Севергін, П. Паллас, П. Кеппен описують декілька невеликих печер Головного пасма (Кизил-Коба, Туакська, Вел. Бузлук). Перший більш докладний опис печери Кизил-Коба та схематичний план її верхньої частини зробив швейцарський мандрівник Дюбуа де Монпере (1843). У 1864 р. описано першого печерного жука (П. Мочульський), 1876 р. в печерах вперше знайдено людські кістки (В. Марковніков), у 1887 р. виконано перші мікрокліматичні спостереження під землею (Ю. Лістов), у 1896 р. — проведено перший хімічний аналіз води зі сталактитів (О. Лебединцев). У 1893 р. кілька печер Чатирдагу

пристосовано до туристського показу (Кримський Гірський Клуб), а в 1898 р. там побувало майже 400 учасників 7-го міжнародного геологічного конгресу. Печери використовувалися для видобування снігу, льоду, селітри. Під час видобування вапняку виникли величезні штучні порожнини — катакомби (Керченський півострів, Севастополь тощо).

У 1901-1920 рр. О. Крубер, Я. Лебединський, П. Петров, М. Клепінін, Н. Лебедєв у зв'язку з проведенням карстологічних, біологічних та краєзнавчих досліджень, виконали перші описи багатьох невеликих печер Криму. 1906 р. Е. Лейст зробив перші в Росії електрометричні та радіометричні дослідження в печері Бінбаш. Результати цих робіт наведено в монографії О. Крубера «Карстова область Гірського Криму», яка й досі залишається неперевершеним географічним описом карстового регіону України. У ній містяться згадки про 31 печеру Криму.

У 1920-1950 рр. під час геологічних та гідрогеологічних досліджень Головного пасма описано кілька десятків невеликих порожнин Ай-Петринського та Чатирдазького масивів (П. Васильєвський, А. Слудський, С. Михайловський, В. Пчелінцев, А. Мамін). До цього ж періоду належать: перше використання терміну «спелеологія» в Україні (В. Махаєв), перша спроба спелеологічного районування (В. Махаєв, Саггіоді), а також перші кроки на складному шляху охорони карстових печер (у 1918 р. вийшов наказ Кримревкому, згідно з яким «печера Кизил-Коба з усією ділянкою туфових покладів оголошена власністю республіки»). У 1941 р. Ф. Бублейников надрукував першу невелику науково-популярну книжку про печери Криму.

У 1941-1945 рр. печери та катакомби Криму використовували як складні сховища.

Карпати. Печера Молочний камінь у пізньому палеоліті використовувалась як короткочасний табір мисливців, що полювали на печерного ведмедя; карстовий міст вперше описаний послами Івана IV (1558 р.).

Поділля і Буковина. У печері Баламутівка описані мезолітичні малюнки. Печеру Вертеба використовували з культовою метою. Багато невеликих печер межиріччя Дністер — Прут слугували в якості житла монахів та сховища місцевих жителів. У 1721 р. П. Ржончинський згадує про печеру біля с.Кривче (нині — Кришталева). У 20-80-х рр. проводилися археологічні дослідження в печері Вертеба (Я. Хмелецький, А. Кіркор, А. Завадський, Г. Осовський, В. Деметрикович), яку називали «Наддністрянською Помпеєю». Понад 40 ящиків цінних знахідок з неї вивезено до музеїв Кракова. У 1896 р. А. Ломницький надрукував схематичний план та опис печери Локітки під Тлумачем.

В 1900-1939 рр. дослідження печер Вертеба, Кривченська, Угринь проводили К. Гутковський, М. Орлович, В. Нехай, А. Маліцький тощо. За

завданням Львівського комітету охорони природи детально досліджена Кривченська печера: складено її перший план, надруковано путівник. Близня частина печери пристосована для екскурсій. У 1939-1950 рр. дослідження печер не проводилися, проте їх використовували як сховища, полігони, укриття для місцевих жителів. У печері біля с. Стрілківці (зараз — Озерна) у 1944 р. ховалися 38 жителів навколишніх сіл.

14 квітня 1949 р. у Львові започаткована перша в Україні молодіжна печерна організація. Її керівники — Г. Бачинський та М. Савчин проводили дослідження Страдчанської та Медової печер, а також невеликих порожнин біля м. Миколаєва. Подальший розвиток ці дослідження отримали лише в 1958 р.

Інші райони. Неолітичні крем'яні штольні відомі у с. Кримка (Донеччина) та в с. Біла (Хмельницька обл.). З XI ст. почалося будівництво штучних печер під Києвом. У XIII ст. лаврські печери сильно постраждали від землетрусу. 1661 р. в Київсько-Печерському патерику було надруковано перший в Україні план Дальніх печер. В XI-XIII ст. багато штучних печер споруджено біля Михайлівського, Кирилівського, Софійського монастирів (Київ), в м. Чернігів, Кам'янець-Подільський тощо. У XVI -XVIII ст. в багатьох областях України будують підземні ходи. Наприкінці XIX ст. Н. Веселовський дослідив давні (від палеоліту до VII ст. н.е.) малюнки на стінах гrotів Кам'яної могили (Приазов'я); А. Нордманн виконав археологічні дослідження печер біля Одеси, Б. Антонович — у Негінських печерах; Д. Яворницький та Н. Соколов описали невеликі печери в неогенових вапняках басейнів Дніпра та Інгульця.

Під час з проведення геологічних та археологічних досліджень описано невеликі печери поблизу Одеси, у Приазов'ї, на Донеччині (Б. Чернишов, П. Кумпан, О. Бадер, М. Рудинський, І. Лобанов, Т. Грицай). Найцікавішими є знахідки давніх карстових порожнин з кістковими залишками верблюдів, гієн, лисиць, страусів тощо в катакомбах під Одесою, а також невелика стаття П. Тутковського про необхідність охорони цінних геологічних пам'яток України, зокрема — печер та печерних відкладів. У першій половині XX ст. катакомби Одещини широко використовувалися підпільниками, партизанами, криміногенними елементами.

Завдяки дослідженню карстових порожнин України в XVII, XVIII, XIX та першій половині XX ст. закладено надійну основу для розгортання активних спелеологічних досліджень. На початку 1958 р. в Україні було відомо 87 карстових порожнин загальною довжиною 15250 м та глибиною 970 м, проте тоді вони були вивчені неповно та нерівномірно: для 26 порожнин були тільки схематичні плани, для 25 — розрізи. І плани, і розрізи, що давали більш-менш вірогідну уяву про розміри та морфологію порожнин, були складені лише для 19 печер та шахт. Графічні матеріали складалися за різними методиками, у різних масштабах та одиницях виміру (кроки, аршини, фути, метри). Не існувало ані розробок щодо організації досліджень

складних порожнин (спуск у природні шахти завглибшки 50-100 м, подолання сифонів, проходження лабіринтів), ані методик комплексного наукового дослідження печер. Найбільшими в Україні була печера Кизил-Коба (Крим) та печера у Нижньому Кривчі (Поділля), найглибшими — шахти Криму, в які ніхто не міг спуститися глибше ніж на 100 м (О. С. Вялов, 1928 р., шахта Безодня на Чатирдазі).

У 50-х рр. XX ст. зародився «печерний туризм» — молодіжний рух, спрямований не лише на використання печер для туризму, але й на їх дослідження, йшло становлення спортивного напрямку — у містах Сімферополь, Севастополь, Ялта, Київ, Одеса, Львів, Дніпропетровськ, Харків формувалися карстові секції, клуби, групи.

Сьогодні у Криму відомо 870 карстових порожнин загальною довжиною 71,2 км та глибиною 23,0 км. Серед них найбільші: Червона (13,7 км) та Солдатська (517 м завглибшки), 48 великих (більш ніж 500 м завдовжки та 100 м завглибшки), 43 середніх (більш ніж 100 м завдовжки та 50 — завглибшки). Темпи відкриття нових порожнин значно зменшилися, нині це приблизно 8-10 порожнин за рік. Близько 35 % карстових порожнин Криму можуть бути використані у промисловій, сільськогосподарській, воєнній, соціальній, культурній і науковій сферах.

Перші карстові порожнини Українських Карпат були відкриті лише в 50 роках XX ст. (геолог В. Славін, зоологи В. Абеленцев, І. Колющев, туристи І. Пташнікова та ін.). У 1963 р. краєзнавець П. Сова вже пише про п'ять сталактитових печер Карпат. У 1963-1967 рр. ймовірні карстові регіони Карпат дослідила Комплексна карстова експедиція (кер. В. Дублянський, Г. Бачинський). Відкрито та описано 15 порожнин, найбільша з яких шахта Дружба (3,7 км, завглибшки майже 40 м). У 1987р. В. Антосяк та ін. говорять уже про 35 порожнин на території Карпатського заповідника 1990 р. В. Коржик та Б. Рідуш говорять про 100 порожнин різного віку та генезису, загальною довжиною близько 4 км. Зараз печери Карпат досліджують у зв'язку з вивченням зимівлі рукокрилих. В 1968 р. на шахті № 8 Солотвинського солерудника відкрита перша в колишньому СРСР алергологічна лікарня, а в 1976 р. - побудоване підземне відділення республіканської лікарні.

У 50-60 рр. дослідженню печер Поділля поклали початок сільський вчитель П. Техтілов (печера Вертеба), геолог А. Кучерук та палеозоолог К. Татаринов. Саме доповідь останнього на засіданні Географічного товариства в Москві (1961 р.) привернула увагу спелеологів до цього «нового», але забутого карстового регіону. У 1960-70 рр. дослідження тут проводили польові загопи Карстової експедиції (кер. В. Дублянський, Г. Бачинський, Б. Смольний, Н. Дрозд), а також — спелеологи Тернопільської (кер. В. Радзієвський), Львівської (кер. М. Савчин) та інших спелеосекцій.

Загальними зусиллями тут відкриті та досліджені найбільші у світі гіпсові лабіринти – печери Оптимістична (188 км), Озерна (111 км), Попелюшка (88 км), Млинки (24 км), Кришталева (22 км), Вертеба (7,8 км) та ін. Печери Поділля займають перше місце в Європі за довжиною, випередивши славетну Хель-Лох (123,8 км).

На кінець 1996 р. на Поділлі відомо близько 100 карстових порожнин, відкритих або досліджених Тернопільською (43%), Чернівецькою (34%), Київською (9%), Івано-Франківською (5%), Львівською (4%) спелеосекціями та працівниками Комплексної карстової експедиції (5%). За довжиною вони розподіляються нерівномірно: 2 порожнини перевищують 100 км (Оптимістична, Озерна), 1–50 км (Попелюшка), 2–20 км (Млинки, Кришталева), 2–5 км (Вертеба, Славка). Ще 6 порожнин мають довжину більше 1 км, 35 — більше 100 м. Понад 50 % відомих на сьогодні печер Поділля мають довжину менше 100 м.

Географія спелеологічних відкриттів на Україні в 1960-1990 рр. значно розширилася. Цікаві печери з палеозоологічними знахідками відкриті в пісковитих вапняках Кременецьких гір (В. Радзівський, К. Татаринов, Г. Бачинський), ціла низка невеликих, проте цікавих печер відкрита в Товтрах (В. Радзівський), в докембрійських кварцитах Криворізько-Кременчуцького басейну (В. Натаров), в вапняках та гіпсах Донеччини (С. Верболоз, М. Кобельов, О. Клімчук, С. Парфенюк, О. Орлов), в неогенових вапняках межиріччя Дніпра – Дністра (І. Лобанов, Л. Суховей), понтичних вапняках під Одесою (К. Пронін, Л. Суховей), девонських конгломератах брекчіях о. Зміїний (К. Пронін). Навіть у добре вивченому Криму на Керченському півострові у 90-ті рр. вивчено кілька нових порожнин на г. Опук (Б. Вахрущев).

В Україні виділяють наступні карстові області: ГК — Гірського Криму, ЦК — Центрально-Карпатська, ПБ — Подільсько-Буковинська, Д — Донбаська, ПА — Причорноморсько-Азовська, РК — Рівнинного Криму.

2.6.2 Спелеоресурси Тернопільської області

Надзвичайно багатою на спелеоресурси є Тернопільська область: наразі там відкрито понад 100 печер (найбільше — у Борщівському районі). Незважаючи на це, пошуки не припиняються — на території області постійно працюють експедиції з різних куточків України. Печери можуть бути загальнодоступними для туристів (із обладнанням освітленням) і для професіоналів — вони передбачають спортивне проходження і відкриті лише для спелеологів.

Наддніпрянська Помпея або Вертеба — підземний музей Трипільської культури. Свою назву печера отримала за велику кількість археологічних знахідок. Уперше її почали досліджувати у 1876 році, але тоді практично всі знахідки були вивезені до Європи, як стверджують фахівці. А вже у роки незалежності експедиція під керівництвом директора Борщівського

історичного музею Михайла Сохацького знайшла цілісний культурний пласт часів неоліту. Саме тоді виникла ідея створити підземний музей, який повертав би людей на тисячу років назад. Як бачимо, ідея була втілена в життя, і, хоча печера ще не обладнана світлом, велика кількість спелеотуристів із задоволенням відвідує її підземні коридори.

На вході у Вертебу можна отримати ліхтарик, який зробить пересування безпечним, а з собою варто взяти спеціальний одяг, адже стіни печери подекуди обвуглені. Це — свідчення того, що під час Другої світової війни тут переховувалися вояки Української Повстанської Армії та партизани. Особливою тут є атмосфера музею, адже під землею все може залишатися незмінним тисячі років — цьому сприяє стабільність температури (10-11 градусів тепла) та недоступність підземелля для великої кількості людей.

Популярним серед туристів є екскурсійний маршрут у печері Кришталева, довжина якої становить 23 км, відкрили її для широкого загалу ще у 30-х роках ХХ століття, освітленням обладнали поляки, адже тоді Тернопільська область належала до Польщі. У роки Великої Вітчизняної війни вхід до цієї печери було підірвано і лише на початку 60-х років її знову відкрили для багатьох туристів. Загальна довжина екскурсійного маршруту — 2,5 км, інша частина відкрита лише для спелеологів.

Якщо ж хочеться відчувати себе «справжнім спелеологом» — варто їхати у село Млинки Чортківського району, де знаходиться однойменна печера. Під супроводом кваліфікованих інструкторів можна пройти спортивний маршрут, довжина якого встановлюється відповідно до фізичної підготовки екскурсантів, чисельності групи та інших умов. Відкриття ж печери Млинків було випадковим: місцеві жителі, добуваючи гіпс, несподівано для себе прорубали вхід до підземної порожнини. А вже подальше першопроходження і дослідження здійснювалось тернопільськими спелеологами-аматорами. На сьогодні відкрито близько 25 км лабіринту.

На Тернопільщині є дві печери-гіганти — Оптимістична та Озерна. Оптимістична була відкрита у 1966 році Львівським спелеоклубом «Циклоп», яким тоді керував Мирон Савчин.

У першій експедиції спелеологи змогли пройти близько сотні метрів, але з надією на те, що це є тільки початком, печеру назвали Оптимістичною. Вона повністю виправдала свою назву і сьогодні є найдовшою печерою Європи та світу в гіпсах. Загальна довжина ходів на сьогодні становить 217 км (найдовша печера світу Флінт — Мамонтова — 536 км). Кожний окремий зал печери має свою назву, серед яких «Зал вічномолодих», «Зал Володимира Висоцького», «Зельдіна», «Авербаха», а також окремі райони: «Озерний», «Києво-Печерська лавра», «Анаконда». Під час досліджень спелеологи живуть у підземних базових таборах (ПБТ), де готують їжу, відпочивають та зберігають речі. На думку спелеологів підземна доба складається з 36 годин, кожні 12 з яких

відводяться на роботу, особисті справи та сон.

Печера Озерна не менш відома, ніж Оптимістична, вона знаходиться неподалік села Стрілківці Борщівського району, її довжина 116 км. Характерною особливістю Озерної є підземні озера, які займають близько третини її площі. У Близньому районі знаходяться озера Немо, Нежданка, Зал грязі, вода в яких є дуже прозорою. Загальна ж довжина досліджених районів печери — 116 км.

Першовідкривачем печери вважається житель села Петро Дичка. Напередодні війни він погнався за лисом, який сховався від нього у невеликій «дірі». Хід дозволяв пролізти в нього людині, хоч і був надзвичайно брудний. Але здобич була надто близькою, отже Петро поліз далі. Лиса він не знайшов, але зацікавився знахідкою. Після цього, змайструвавши смолоскип, він ще декілька разів потрапляв усередину, і, як розповідає його племінниця, яка ще й досі живе неподалік, чутки про велику «гроту» охопили кілька селищ навкруги.

Існує ідея з'єднати дві печери Оптимістичну та Озерну, тим самим створивши на території України справжню печеру-гігант. Але для цього потрібен час, фінансування та ентузіазм дослідників.

2.6.3 Печери Криму

Крим знаменитий своїми карстовими порожнинами природного походження. Вони закладені переважно у верхньоярських вапняках, з яких складається Головна гірська гряда, хоча відомі також в крейдових і палеогенових вапняках Внутрішньої і Зовнішньої гряд Кримських гір і в неогенових вапняках Рівнинного Криму.

Всього в Криму розташовано приблизно 877 різних карстових порожнин - колодязі, печери, шахти. Карстан від назви вапняного плато Карс в Хорватії, називається інтенсивний процес розчинення гірських порід атмосферними та водами, що течуть в результаті цього процесу утворюються порожнини. Червона печера найдовша в Криму - 16 км, а найглибшою є шахта Солдатська- 517м.

Неподалік від Алушти височіє гірський масив Чатир-Даг. Він займає п'яте місце в Криму за висотою - 1527м. Нижнє плато Чатир-Дагу вкрите карстовими порожнинами, на якому розміщено майже 150 печер. Печери поділяються на горизонтальні та вертикальні - шахти-колодязі (їх більшість - 127). За назвами печер неважко здогадатися яка це саме, бо зазвичай вони мають тюркське ім'я з додаванням слів «Коба»(горизонтальна) або «Хосар» (колодязь).

Дві печери Криму входять до п'ятірки найкрасивіших печер світу. Це «Мармурова» та «Еміне-Баір-Хосар» (перекладається як дуб на горі).

Червона печера (Кизил-Коба). Це одна з найбільших печер Європи

вироблених у вапняках. Складний лабіринт ходів розташований на 6 поверхах.

Протяжність залів Кизил-Коби досягає 70-80 метрів, заввишки до 30 метрів. Червона печера тримає в Криму першість і за іншими параметрами: за площею (52 600 м) і за об'ємом (200 000 м³). На дні печери протікає підземна річка Су-учхан, розділена шістьма карстовими сифонами. Склепіння печери прикрашені карбонатними натіканнями, сталактитами, сталагмітами, колонами, драпіровками, караллітами.

Мармурова печера. Мармурова печера - одна з найкрасивіших печер світу, що знаходиться за 7 кілометрів від Алушти на одному з плато Чатир-Дагу на висоті 1000 метрів над рівнем моря. Мармурова печера утворена з мраморизованого вапняку. Вона створювалася протягом сотень тисяч років.

Печера Мармурова, розташована в нижньому плато Чатир -Дагу. Це справжній підземний природний музей. Чудові натічні завіси, кам'яні водопади, каскади мікроозер, розсипу печерних перлин. За багатством сталактитового і сталагмітового убрання, а також за благоустроєм і обслуговуванням екскурсантів вона входить до числа п'яти найвідоміших печер Європи. У спелеокомплекс «Мармурова печера» входить також обладнана для відвідинування, печера «Еміне-Баїр-Хосар», екскурсійний маршрут по якій охоплює більше 500 м печерних залів і овіяних легендами печер «Холодна», «Тисячоголова».

Туристичний маршрут по Мармуровій печері завдовжки півтора кілометри (для порівняння: суммарна довжина всіх досліджених залів трохи перевищує 2 км). Там знаходиться найпросторіший зал з усіх залів печер Криму - зал Перебудови- висота його 27 м (приблизно дев'ятиповерховий будинок). Є декілька маршрутів - пізнавально-оглядовий та екстрім. В першому випадку група проходить за екскурсоводом, оглядає кілька залів, звертає увагу на дивовижні сталактити та намагається вгадати їх назви, для другого маршруту - екзотичного - знадобиться спеціальне обладнання, тому що екскурсія буде проходити у неоснащених нижніх галереях печери.

Мармурова печера, як одна з найгарніших, в 1992 р. була прийнята до Міжнародної асоціації обладнаних печер.

Печера Еміне-Баїр-Хосар. На нижньому плато гори Чатир-Даг є низька карстових порожнин. Одна з них - Еміне-Баїр-Хосар - займає виняткове місце навіть серед природних феноменів Європи.

Довжина печери 1460 м, глибина 185 м. Відкрита для туристів нещодавно. Печера має форму колодязя, тому проникнути в середину було досить важко. Входом до неї був 16 метровий колодязь діаметром 8 метрів. В 1994 р. зроблено спеціальний 12- метровий горизонтальний тунель, який дозволяє увійти до зали печери. 1999 р. відкритий маршрут до верхніх зал, в яких туристи могли оглянути підземне озеро з кришталево чистою прозорою наче повітря водою та відомим «Залом ідолів». Сто мільйонів років тому тут

була підземна річка, яка утворила порожнину, а землетруси відкрили її на поверхню землі. Через велику дірку углиб печери потрапляли мамонти, ведмеді, носороги, про що свідчать їх знайдені кістки.

Вперше ця печера була описана в 1927 р., коли група дослідників спустилася в колодязь і виявила прекрасний зал завдовжки понад сто метрів. Лише через 50 років, в період з 1969 до 1982 р., печеру Еміне-Баїр-Хосар чекала низка нових відкриттів.

1500 метрів нових залів і галерей не афішували через побоювання неконтрольованого нашествя любителів підземної екзотики. Лише недавно вона стала доступною широкому колу любителів природи, але вже під контролем фахівців сімферопольського спелеоцентра «Онікс-тур».

За сотні тисяч років земні катаклізми не раз стрясає Кримський півострів, про що свідчать незвичайні положення уламків сталактитів і сталагмів. Мінявся не лише рівень води в підземних річках, але і їх напрям. Компактно розташовані останки древніх звірів дозволяють відтворити їх зовнішній вигляд.

Нещодавно офіційно відкриті для туристів два нових зали «Течкемет» і «Скарбниця», які раніше були закриті через їх важкодоступність.

2.6.4 Печери Прикарпаття

Печери Івано-Франківської області спелеологи досліджують з 70-х років ХХ ст., відомо близько 50 печер, найдовша з яких п. Покутянка довжиною 870 м, найглибша - п. Стрімка глибиною 37 м. Скільки ще непройдених печер невідомо, під землею можуть бути сховані сотні печер, які чекають на своє відкриття.

Для пошуку та дослідження печер найбільш перспективними є Городенківський та Тлумацький райони оскільки там знаходиться більшість відомих печер. Але досить цікавий для дослідження Вовчинецький масив. В 2006 році спелеоклуб «Protey» відкрив і дослідив печеру «Сенсація» довжиною 148 м, що знаходиться на березі річки Бистриця неподалік села Вовчинці. Ця печера є одним із основних колекторів карстових вод Вовчинецького масиву і являє собою великий спелеологічний інтерес оскільки дає можливість для проходження углиб масиву на кілометри.

2.7. Туристичний потенціал водних ресурсів України

Водні ресурси - це поверхневі та підземні води, придатні для використання в народному господарстві. Водойми мають велике значення для відпочинку, туризму, спорту.

Рівень забезпеченості України водними ресурсами є недостатнім і визначається формуванням річкового стоку, наявністю підземних і морських вод. Потенційні ресурси річкового стоку оцінюються у 209,8 куб. км, з яких

місцевий стік на території України становить в середньому 52,4 куб. км, приток — 157,4 куб. км. Запаси підземних вод, не пов'язаних з поверхневим стоком, близько 7 куб. км. До тогож, в господарстві України використовується до 1,0 куб. км морської води. В розрахунку на одного жителя України поверхневий місцевий стік становить близько 1045 куб. м. Найвищий рівень водозабезпечення жителів — у західних і північних областях України.

В Україні протікає 63119 річок, у т. ч. великих (площа водозбору понад 50 тис. км²) — 9, середніх (від 2 до 50 тис. км²) — 81, решта — малих (менше 2 тис. км²). Їх загальна довжина перевищує 206,4 тис. км. Водний фонд України містить близько 8073 озер і лиманів загальною площею дзеркала 4021,5 км², у тому числі лиманів — 1073 км², кількість водосховищ — 1160. А також понад 29 тис. ставків та 7 великих каналів загальною довжиною 1021 км.

Територіальний розподіл водних ресурсів України нерівномірний і не відповідає розміщенню водомістких господарських комплексів. Найменша кількість водних ресурсів у місцях зосередження потужних споживачів — Донбас, Криворіжжя, Автономна Республіка Крим, південні області України. Для пом'якшення територіальних відмінностей у забезпеченні поверхневими водами в Україні побудовано 1,1 тис. водосховищ (повний об'єм 55,0 куб. км), найкрупніші з яких знаходяться на Дніпрі.

Використання водних ресурсів поділяється на: водоспоживання, тобто відведення води від джерела з наступним застосуванням у технологічних процесах (промисловість, сільське господарство зі зрошенням, комунальне господарство та ін.); водокористування, що здійснюється безпосередньо в межах водного джерела без прямих витрат цього ресурса (гідроенергетика, водний транспорт, рибне господарство, туризм).

В Україні загальні запаси природної води складають 94 км³, з яких доступні для використання 56,2 км³. Основна частина водних ресурсів, що постійно відновлюються, припадає на річковий стік — 85,1 км³ (без Дунаю). 60% річкового стоку формується на території України (місцевий стік), 40% — за її межами (транзитний стік).

Головні ріки України: Дніпро (загальна довжина 2201 км, у межах України 981 км; середній річний стік 53,5 км³), Дністер (загальна довжина 1362 км, у межах України 705 км; стік 8,7 км³), Південний Буг (довжина 806 км; стік 3,4 км³), Сіверський Донець (загальна довжина 1053 км, у межах України 672 км; стік 5 км³). Дунай протікає територією України на ділянці 174 км; середній річний стік 123 км³ — переважно транзитний.

Всього на території України понад 70 тис. річок, але тільки 117 з них мають довжину понад 100 км. Влітку річки стають маловодними, чимало з них міліють і навіть пересихають. Для затримання талих снігових вод і

регулювання стоку на більшості річок створено водосховища (загальна кількість — 1057; здатні вмістити 55 км^3 води).

Для постачання води у маловодні райони збудовано канали: Північно-Кримський довжиною 400,4 км, Дніпро—Донбас — 550 км; Сіверський Донець—Донбас — 131,6 км та ін. На півдні України створено великі зрошувальні системи (Каховська, Інгулецька та ін.). У районах надлишкового зволоження або уповільненого стоку діють меліоративні системи (Верхньоприп'ятська, Латорицька та ін.).

Озер у країні понад 20 тисяч, 43 з них мають площу, яка перевищує 10 км^2 . Великі озера розташовані в плавнях Дунаю і на узбережжі Чорного моря (Ялпуг, Сасик та ін.). Найбільше озеро Полісся — Світязь. Синевир — найбільше озеро Карпат.

В основному прісні озера розміщені на Поліссі (найбільше Світязь — $24,2 \text{ км}^2$), закритих солонуватих і солоних озер та лиманів — на узбережжях Азовського і Чорного морів (найбільше Сасик — 210 км^2 , Тілігульський лиман — $160 - 170 \text{ км}^2$, Ялпуг — 149 км^2). Ресурси прісних озерних вод становлять $2,3 \text{ км}^2$, солонуватих і солоних — $8,6 \text{ км}^3$. Значно поповнюються ресурси поверхневих вод за рахунок будівництва водосховищ і ставків.

Загальна площа боліт становить 12 тис. км^2 . Розташовані вони переважно на Поліссі. Розрахункові запаси прісних підземних вод дорівнюють $27,4 \text{ км}^3$, з яких $8,9 \text{ км}^3$ не пов'язані з поверхневим стоком.

Найбільший каскад водосховищ створений на Дніпрі, де збудовано шість великих водосховищ об'ємом $43,8 \text{ км}^3$: Каховське (площа — 2255 км^2 , об'єм — $18,2 \text{ км}^3$), Кременчуцьке (2250 км^2 , об'єм — $13,5 \text{ км}^3$), Київське (922 км^2 , об'єм — $3,73 \text{ км}^3$), Дніпровське (410 км^2 , об'єм — $3,3 \text{ км}^3$), Канівське (675 км^2 , об'єм — $2,62 \text{ км}^3$), Дніпродзержинське (567 км^2 , об'єм — $2,45 \text{ км}^3$).

Річкова система — це головна річка з усіма своїми притоками.

Дніпро утворює основну річкову систему України. Довжина Дніпра — 2201 км (у межах України 981 км), площа басейну 504 тис. км^2 . Найбільші праві притоки — Прип'ять, Тетерів, Рось, Інгулець, ліві — Десна, Сула, Псел, Ворскла, Самара.

Від гирла Прип'яті до греблі Каховської ГЕС Дніпро являє собою каскад водосховищ (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське). Середній річний стік — $53,5 \text{ км}^3$.

Дністер зі своїми притоками утворює річкову систему на південному заході України. Довжина Дністра — 1362 км (в Україні — 705 км). Площа басейну — 72,1 тис. км^2 . Основні праві притоки — Стрий, Бистриця, Свіча, Реут, Лімниця, ліві — Золота Липа, Серет, Смотрич, Збруч. У верхів'ї Дністер — гірська річка. На ній споруджено ГЕС і водосховища (Дністровське, Дубоссарське). Річний стік — 10 км^3 .

Південний Буг бере початок на Подільській височині. Довжина — 806

км, площа басейну — 63,7 тис. км². Основні ліві притоки — Синюха, Мертвовід, Інгул, праві — Згар, Кодима, Гнилий Яланець. На ній працює 13 невеликих ГЕС. Річний стік — 3,39 км³.

Дунай — одна з найбільших рік Європи. Довжина — 2960 км, у межах України — 174 км. Площа басейну — 817 тис. км². Середній річний стік — 123 км³. У межах України найбільші притоки — Тиса і Прут (ліві). У гирлі Дунай розділяється на кілька рукавів, один з яких (Кілійський) протікає по території України.

Ріки України мають мішане живлення. Взимку, коли вони замерзають, переважає підземне живлення; навесні, при таненні снігів — снігове; влітку і восени — дощове і підземне. Зміна рівнів води протягом року називається режимом ріки. Для річок України є характерною весняна повінь, що настає внаслідок танення снігу. Паводок — це підйом рівня води в річці через дощі.

Межень — це найнижчий рівень води в річці. На рівнинних ріках України межень звичайно буває літня і зимова. Взимку спостерігається льодостав. Влітку багато дрібних рік на півдні України часто пересихають.

Чорне море — внутрішнє море басейну Атлантичного океану, омиває береги України, Росії, Грузії, Туреччини, Болгарії та Румунії. Площа 422 тис. км², середня глибина 1271 м, максимальна — 2245 м. Керченською протокою Чорне море сполучене з Азовським, протокою Босфор — з Мармуровим морем. У Чорне море впадають Дунай, Дніпро, Дністер, Південний Буг та інші ріки.

Найбільший півострів — Кримський, найбільші затоки біля берегів України - Каркінітська, Каламітська, Феодосійська, Джарилгацька. Островів мало (Зміїний, Джарилгач та ін.). Поширені піщані коси, береги розчленовані мало.

Кліматичні умови Чорного моря зумовлюються розташуванням значної його частини в субтропічному поясі. Зима тепла і волога, літо жарке і сухе. Середня солоність Чорного моря 21,8‰ (промлі). Температура поверхневих вод влітку від +24° до +26° С, у мілководних затоках — до +29° С. Взимку температура води в середньому дорівнює +8 °С. У суворі зими в північно-західній і північно-східній частинах Чорне море замерзає. Характерною особливістю моря є наявність у його глибинних водах сірководню, рівень якого підвищується і вже досяг позначок -100-200 м, що негативно відбивається на органічному житті.

Узбережжя Чорного моря — головний рекреаційний район України: море відіграє велику роль у внутрішніх і зовнішніх транспортних зв'язках (порти Одеса, Іллічівськ, Південний та ін.).

Азовське море — внутрішнє море басейну Атлантичного океану в межах України і Росії. Площа 39 тис. км², середня глибина 7,4 м, максимальна — 15 м (наймілководніше море на Землі). Найбільші затоки — Сиваш, Обіточна, Бердянська, Таганрозька. Островів мало. Характерні довгі

піщані коси — Арабатська стрілка (довжина 115 км), Федотова, Бердянська та ін. В море впадають Дон, Кубань, а також малі річки.

Для району Азовського моря характерний помірно-континентальний клімат. Влітку температура води в морі підвищується до $+25-30^{\circ}\text{C}$, взимку на півночі має температуру від 0 до -3°C , на півдні — від 0 до $+3^{\circ}\text{C}$. У суворі зими море може повністю покритися льодом товщиною до 90 см.

Солоність води в морі збільшується, оскільки скоротився річковий стік головних рік. Рівень води в Азовському морі підтримується за рахунок надходження солоніших вод Чорного моря. Солоність води в Азовському морі зараз досягла в середньому 13,8 ‰ і продовжує зростати, що згубно впливає на прісноводні види органічного світу.

Узбережжя Азовського моря використовують для рекреації. Найважливіші порти — Маріуполь, Бердянськ.

В крайньому північно-західному куточку України розташована одна з її перлин — Шацький озерний край. Ця невелика за розмірами територія, своєрідний ландшафт — Шацьке поозер'я, вирізняється багатьма незвичними і разом з тим чудовими рисами, які стали причиною особливої уваги людей найрізноманітніших інтересів. Тут поєднуються рідкісні лісові та озерні ландшафти.

Неповторність цих ландшафтів, їх багате біорізноманіття стали першоосною створення у грудні 1983 року Шацького національного природного парку на площі 32830 гектарів, територія якого в 1999 році, згідно Указу Президента України, була збільшена до 48997 гектарів.

На території парку знаходиться 24 озера загальною площею близько 6,4 тис.гектарів, які розділяються Головним Європейським вододілом до басейнів Балтійського і Чорного морів. Шацькі озера належать до однієї з найбільших озерних груп Європи і є «золотим фондом» парку.

За походженням озера парку відносять до різних генетичних типів, а його водні ресурси формуються за рахунок атмосферних опадів та ґрунтових вод. Вода в озерах гідрокарбонатно-кальцієва з невисокою мінералізацією, чиста і придатна для пиття. Найбільше озеро Світязь, площа якого становить понад 2,6 тис.гектарів з найбільшою глибиною — 58,4 метрів (саме тому його називають «Українським Байкалом»). Світязь у своїй величі неповторний, він поступається площею хіба що заплавному озерам у пониззі Дунаю, зате за глибиною не має собі рівних не лише Україні, а далеко позаду залишає він Азовське море, «морське око» Карпат — Синевір, прославлений угорський Балатон і знамените польське озеро Снярдви. І ще один вагомий козир Світязя — саомобутність. Вода у озері Світязь настільки чиста й прозора, що при восьмиметровій глибині проглядається дно.

Дані про найбільші озера й лимани України наведені в додатку.

2.8. Геологічні пам'ятки природи як туристичний ресурс

2.8.1 Питання захисту геологічних пам'яток

Невід'ємним елементом природної системи є геологічне середовище, практичне значення якого для людства важко переоцінити. Але це не тільки джерело мінеральної сировини, необхідне для прогресивного розвитку людства, а й унікальні за різноманітністю природні ландшафти, створені безліччю геологічних процесів. Виходи на земну поверхню гірських порід різного віку і походження демонструють фрагменти геологічної історії, родовищ і рудовиявів корисних копалин, процеси вулканічної діяльності й тектогенезу, рідкісні рештки викопної фауни і флори. Ці виходи геологічних порід та тектонічних структур або, за визначенням геологів, відшарування, крім того що мають велике науково-пізнавальне та практичне значення, часто створюють неповторні природні ландшафти, що приваблюють найвибагливіших цінителів природи.

Людство вже давно зрозуміло необхідність збереження рідкісних об'єктів живої природи, особливо якщо цим об'єктам загрожує небезпека зникнення, але лише протягом останнього десятиріччя воно усвідомило, що об'єкти неживої природи, тобто геологічні пам'ятки, потребують надійного захисту. Останні, на відміну від пам'яток живої природи, не можуть бути відновленими ні за яких умов і зникають з поверхні Землі назавжди. Саме це стало поштовхом для створення у 1991 р. Європейської асоціації зі збереження геологічної спадщини (ProGeo), яка прийняла на I сімпозиумі у Франції «Міжнародну декларацію прав пам'яті Землі», у якій зазначено необхідність охороняти геологічну спадщину всіма юридичними, фінансовими та організаційними методами і зберегти її для нащадків. Історія нашої планети лежить у нас під ногами, як зазначено в одній з резолюцій ProGeo, і вона записана у гірських породах і ландшафтах, що є пам'яттю Землі. Тільки тут можливо простежити процеси змінення обличчя Землі, грандіозні підйоми й опущення ділянок земної кори, чудове різноманіття мінералів і порід, процеси утворення нашої планети впродовж декількох мільярдів років. У листопаді 1999 р. в Мадриді було проведено III Міжнародний симпозиум ProGeo з питань збереження геологічної спадщини, на якому обговорювалися проблеми геологічної спадщини і туризму, інвентаризації та каталогізації геологічних пам'яток, освітньо-виховної діяльності, планування та менеджменту відносно збереження геологічних об'єктів.

Україна є активним учасником Європейської асоціації ProGeo і в рамках її діяльності провідні фахівці Департаменту геології України та науковці НАН України розпочали роботи з виявлення, описання, інвентаризації, створення комп'ютерного банку даних геологічної спадщини та залучення до «Реєстру природно-заповідних об'єктів України». Підготовлено до друку ілюстрований

кольоровими фотографіями анотований перелік геологічних пам'яток природи України, видання якого має стати важливою подією у збереженні пам'яток природи і першим кроком до залучення громадян ближнього і далекого зарубіжжя до відвідування найцікавіших об'єктів Геологічної Спащини, та відповідно, до їх популяризації.

2.8.2 Класифікація геологічних пам'яток

У науковій літературі традиційно сформувалось розуміння пам'яток неживої природи тільки як геологічних, що охоплюють суто геологічні, геоморфологічні, гідрологічні об'єкти. Зокрема, у першому в Україні путівнику-довіднику «Геологические памятники Украины» геологічні пам'ятки розділено за предметним принципом на такі типи: стратиграфічні і геохронологічні; мінерало-петрографічні; палеонтологічні; тектонічні; геоморфологічні, мальовничі.

До шостої групи входять переважно скелі, які мають особливу культурно-естетичну цінність. Отже, у цій класифікації чітко не витримані класифікаційні принципи, як, зрештою, і в інших класифікаціях геологічних пам'яток природи, де часто в одній схемі поєднано форми рельєфу екзогенного і космічного генезису та об'єкти, що утворилися внаслідок прояву ендегенних сил.

За предметним принципом розроблено також класифікацію геологічних пам'яток для території України. Автори класифікації запропонували поділяти їх на такі типи: стратиграфічний; палеонтологічний; мінералогічний; рудно-петрографічний; геохімічний; сейсмічний; тектонічний; космогенний; геоморфологічний; кріогенний; гідролого-гідрогеологічний; геотермічний; історико-гірничо-геологічний.

За станні роки для території України фахівці Центрального науково-природничого музею НАН України розробили розширену класифікацію геологічних об'єктів, яка ґрунтується на предметному принципі. Зокрема, рекомендовано виділяти такі типи геологічних об'єктів: стратиграфічний; палеонтологічний; мінералогічний; петрографічний; тектонічний; вулканічний; геоморфологічний; спелеологічний; геохронологічний; космогенний; гідролого-гідрогеологічний; історико-гірничо-промисловий; гляціологічний; узбережно-аквальний; музейно-колекційний.

Географи пропонують частину пам'яток природи, що представлені різними формами рельєфу, розглядати як суто геоморфологічні. Аналіз літератури показує, що на сьогодні склались такі підходи до класифікації геоморфологічних пам'яток: змістовний та за науково-пізнавальною значимістю, генетичний, за призначенням та за розмірами. Дві останні класифікації побудовані за чіткими принципами – походженням форм рельєфу та площею об'єктів.

За генезисом геоморфологічні об'єкти пропонують об'єднати у такі

групи генетично однорідних форм рельєфу: тектонічні, ерозійно-тектонічні, структурні; вулканічні; псевдовулканічні; денудаційні; гравітаційні; флювіальні; карстові (вапнякові та гіпсові); суфозійні; льодовикові (гірські, давньоматерикові); еолові (давні, сучасні); морські, лиманні, лагунні; біогенні; антропогенні (сучасні, давні).

Пам'ятки рельєфу за призначенням поділяють на такі групи: ландшафтно-пейзажні, науково-пізнавальні, історичні, археологічні. За розмірами пропонують виділяти три комплекси: 1) великі об'єкти – площею понад 10 га (групи генетично однорідних форм рельєфу), 2) середні – від 1 до 10 га (форми рельєфу, літоморфогенетичні та тектонічні елементи), 3) дрібні – до 1 га (мезо- і мікроформи рельєфу). Останніх геоморфологічних об'єктів найбільше.

Серед геоморфологічних пам'яток за змістовним (традиційно історико-генетичним) принципом рекомендують виділяти морфогенетичну (морфоструктурні та морфоскульптурні), вікову (реліктові й сучасні) та пейзажну групи об'єктів, а за науково-пізнавальною значимістю – типові й унікальні об'єкти типологічного та регіонального рівня. Найбільший практичний інтерес, зокрема, з природоохоронного та рекреаційно-туристичного погляду, становлять морфогенетичні різновиди геоморфологічних об'єктів: скелі та скельні комплекси, скелясті горби, виступи й уступи, печери і поверхневі карстові форми (понори, лійки, «сліпі долини»), каньйони, горби-останці й визначні вершини, водоспади і порожисті ділянки річок, вулканічні (кратери, кальдери, неки, дайки тощо) та псевдовулканічні форми рельєфу, вимоїни, яри, балки й інші ерозійні форми, антропогенні форми рельєфу (оборонні вали, кургани-могильники, давні кар'єрні розробки тощо).

2.8.3 Характеристика та поліфункціональна цінність геологічних, геоморфологічних і гідрологічних (гідролого-гідрогеологічних) пам'яток природи

Геологічний тип пам'яток природи на підставі наведених вище класифікацій пропонуємо поділити на такі групи: стратиграфічні й геохронологічні, тектонічні, палеонтологічні, мінерало-петрографічні.

Під стратиграфічними і геохронологічними пам'ятками розуміють виходи на денну поверхню гірських порід, характерних для певного геологічного віку. До цих пам'яток належать стратиграфічні розрізи (стратотипи) – еталонні розрізи відкладів різного літолого-фаціального складу певного віку. Стратиграфічні розрізи є цінними, передусім з наукового погляду, як основа всіх геологічних побудов і узагальнень, а також з природно-пізнавального (дидактичного).

Тектонічні пам'ятки – це виходи на поверхню гірських порід, у яких

простежуються сліди рухів земної кори (складки, розломи, скиди, насуви) та процесів вулканічної діяльності (згаслі вулкани, інтрузії). Такі об'єкти допомагають висвітлювати особливості геологічної будови певної ділянки чи регіону загалом, є цінними з наукового і практичного погляду (зокрема, для геологорозвідувальних робіт), а також з природно-пізнавального та естетичного.

Палеонтологічні пам'ятки – це виходи на поверхню гірських порід, у яких простежуються залишки викопної флори і фауни, що є безпосередніми індикаторами належності відкладів до конкретного геологічного періоду і свідчать про певні палео-географічні умови. Палеонтологічні об'єкти є цінними в якості основи для наукових розробок фундаментального спрямування, а також важливі у дидактичному плані.

Мінерало-петрографічні пам'ятки – це відшарування особливо цікавих рідкісних або типових гірських порід для певного регіону, а також порід з рідкісними мінералами. Часто до пам'яток такого типу відносять історико-гірничопромислові об'єкти – сліди давніх розробок корисних копалин (кар'єри, шахти, свердловини). Мінерало-петрографічні пам'ятки є цінними в природно-пізнавальному та історичному плані.

Геоморфологічний тип пам'яток природи об'єднує в собі форми земної поверхні, що утворились під впливом екзогенних процесів, тобто це форми рельєфу різного генезису. До геоморфологічних об'єктів належать скелі та скельні комплекси, горби-останці, окремі вершини, кам'яні розсипи, печери. Проблемним є питання водоспадів. Одні дослідники відносять їх до геоморфологічних об'єктів, інші – до гідрологічних. У практиці охорони природи водоспади розглядають як гідрологічні пам'ятки природи. На нашу думку, водоспади – це комплексні геоморфолого-гідрологічні пам'ятки, у яких головною є власне геоморфологічна складова. Геоморфологічні пам'ятки мають наукову, естетичну і дидактичну, а долини великих річок, масивні скелі й печери – також виняткову рекреаційну (спортивно-туристичну) цінність, оскільки їх можна використовувати, відповідно, для походів на байдарках, альпінізму і спеліології.

Гідрологічний (гідролого-гідргеологічний) тип об'єктів об'єднує пам'ятки, головним об'єктом охорони яких є водні маси. До такого типу об'єктів належать озера, витoki великих річок, джерела, виходи мінеральних вод тощо. Гідролого-гідргеологічні пам'ятки мають наукову, естетичну і дидактичну, а мінеральні джерела – й лікувально-рекреаційну цінність.

2.8.4 Геологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я, Криму та Карпат

Середнє Придніпров'є. Одним з найбільш промислово розвинених регіонів України історично є Дніпропетровська область, і не випадково, бо саме у Середньому Придніпров'ї сконцентровано більшість найважливіших

родовищ корисних копалин України. Вони виходять на поверхню у вигляді природних відшарувань, розкриваються ерозією річок і ярів, численними штучними гірськими виробками, утворюють чудові краєвиди.

Унікальні геологічні об'єкти, які ще збереглися на поверхні Землі, характеризують певні риси її геологічної будови, мінеральний та петрографічний склад порід, конкретні родовища і рудовияви корисних копалин. У Міжнародній декларації прав пам'яті Землі зазначено: «...прийшов час визнати унікальність Землі так само, як визнається унікальність людського життя. Земля – колиска життя з усіма змінами та перетвореннями. Її тривала еволюція сформувала навколишнє середовище, в якому ми живемо».

За даними деяких досліджень, проведених у Дніпропетровській області, геологічними пам'ятками природи, які потребують першочергової уваги і збереження для нащадків, слід вважати 34 об'єкти, з яких поки що лише 14 занесено до природно-заповідного фонду України. Згідно з діючою в Україні класифікацією геологічних пам'яток природи, виділяється 15 типів об'єктів, серед яких на Дніпропетровщині поширені стратиграфічні, геохронологічні, палеонтологічні, мінералогічні, петрологічні, тектонічні, геоморфологічні, ландшафтні, гідролого-гідрогеологічні, гляціологічні, музейно-колекційні та комплексні.

Геологічним положенням регіону у межах Українського щита, Дніпровсько-Донецької та Причорноморської западин, суттєво відмінних за геологічним розвитком і особливостями будови, – зумовлена найбільша цінність стратиграфічних об'єктів геологічної спадщини. Вони являють собою фрагменти геологічної історії, зафіксовані у характерних розрізах з певною послідовністю накопичення геологічних відшарувань, що характеризують найбільш типові літолого-фаціальні умови певної ділянки території. Наприклад, у межах Криворізького залізрудного басейну розташовані численні відшарування, які характеризують різні стратиграфічні рівні найдавніших на Землі докембрійських утворень. Серед них виділяють такі: Скелеватське відшарування порід криворізької серії, яке характеризує повний розріз товщі порід, що містить багаті залізні руди одного з кращих у світі родовищ заліза; складається з численних скельних виходів, які прикрашають ландшафт лівого берега р. Інгулець; Югоківське відшарування скелеватської свити – один з найбільших виходів нижньої свити криворізької серії докембрія; відшарування порід криворізької серії у балці Північній Червоній, комплексний розріз яких має унікальне науково-практичне значення у дослідженні геології Криворізького басейну; Новокиївський опорний розріз порід неогенової системи на північному узбережжі Каховського водосховища, типовий для зони з'єднання Північного Причорномор'я з Південним схилом Українського щита.

До геологічних пам'яток природи стратиграфічного типу відносяться також неостратотип томаківських верств біля с. Кам'янка з унікальною в Європі викопною молюсковою фауною середземноморського типу; біогермні утворення верхнього сармату у берегових кручах Каховського водосховища; опірний розріз континентальних четвертинних відкладів у балці Сажавці на південній околиці м. Дніпропетровська та деякі інші.

До геологічних пам'яток природи геохронологічного типу слід віднести відшарування кристалічних порід центральноприазовської серії пізнього архею, які утворюють мальовничі скелі вздовж р. Вовчої, здавна відомі як «Біла скеля».

У північній частині області збереглися яскраві докази колишніх грандіозних зледенінь четвертинного періоду, що являють собою гляціальні геологічні пам'ятки природи. Найбільш значними серед них є потужні гляціодислокації, флювіогляціальні, лімногляціальні і моренні відклади гори Калитви, розташованої між селами Царичанка і Китайгород. Подорожуючи вздовж південно-східного і південного схилів гори Калитви, можна спостерігати рідкісні явища зім'яття горизонтальних верств пісків і глин алювіального походження в різні за формою складки, насуви величезних брил палеогенових кварц-глауконітових алевритів на породи нижньочетвертинного віку, рештки скам'янілих дерев.

Чільне місце серед геологічних пам'яток природи Дніпропетровщини займають об'єкти петрологічного типу, до яких належать природні й штучні скельні виходи різноманітних кристалічних порід докембрійського віку – свідки найдавнішої історії краю. Перш за все, це Гуляйпольське відшарування габро-перидотитів серед плагіогранітів Дніпропетровського комплексу; відшарування дрібноскладчастих магматитів з жилами рожевих апліто-пегматоїдних гранітів біля с. Волового; Лозоватське відшарування архейських гранітоїдних порід та ін. Більшість з них мають не тільки велике науково-пізнавальне та практичне значення, але й являють собою чудові природно-ландшафтні комплекси, естетично привабливі та неповторні.

Особливої уваги заслуговують кар'єри з видобутку різних видів мінеральної сировини, якими так багаті надра Дніпропетровської області. З одного боку, – це рани на тілі Землі, ушкодження цілісних ландшафтних систем, хоча їх створення та існування – неминуче. З іншого боку, вони відкривають таємниці надр, надають чудову можливість на великому просторі та значних глибинах простежити особливості геології, тектоніки і стратиграфії певних ділянок земної кори.

Кар'єри відносять до техногенних геологічних пам'яток природи, а деякі з них характеризують найбільш повні розрізи, виразні риси геотектонічної будови, особливості петрографії або мінералогії, розглядаються як комплексні об'єкти геологічної спадщини. Важко зберегти для нащадків окремі кар'єри, бо існування їх, частіш за все, тимчасове і

відпрацьовані місця видобутку потребують рекультивації з метою відновлення природних умов, які існували до початку кар'єровидобування. Проте, у світі існує досвід надання статусу заповідника окремим ділянкам кар'єрів і навіть цілим кар'єрам за умов, що вони відкривають виключно важливі фрагменти геологічної історії Землі. Наприклад, у Німеччині, в Нижньому Гартці створено заповідник у зв'язку з важливим стратиграфічним і палеонтологічним значенням девонських порід, що тут відшаровуються. У кар'єрі Мессель у м. Дармштадт майже 40 % території виділено для зони, що перебуває під охороною з метою проведення палеонтологічних досліджень та у зв'язку з тим, що в кар'єрі знайдені еоценові породи з рештками ссавців, птахів, риб, амфібій. У Франції, яка уже багато років є найкращою туристичною, створено близько 40 національних парків геологічного напрямку з площею кожного від десятків до сотень тисяч гектарів. За ініціативою професора геології Жака Гоше оголошено заповідником, наприклад, кар'єр поблизу м. Ліон з подальшим його обладнанням і відкриттям геологічного музею П'єр-Фоль, добре відомого у Франції.

Одним з найвідоміших з-поміж подібних кар'єрів на Дніпропетровщині вважається Рибальський, який розташований між селами Чаплі та Ігрень. Кар'єр являє собою комплексну геологічну пам'ятку природи, що заслуговує уваги як з боку палеонтології, так і стратиграфії. Сьогодні це єдине в Європі місце виходу на поверхню так званих «мандриківських свит» з унікальною викопною фауною, представленою різноманітними молюсками, нумулітами, форамініферами, остракодами, рештками коралів, моховаток, зубами акул і голками морських їжаків, які мешкали у водах субтропічного басейну 35 млн. років тому. Мандриківські свити, що доступні для вивчення тільки у Рибальському кар'єрі, являють собою безумовний еталон верхньоеоценових відкладів з фауною, дослідженою видатними палеонтологами і стратиграфами Росії, Франції, Німеччини та України.

Залученими до Державного реєстру геологічних пам'яток мають бути також й інші об'єкти комплексного типу, серед яких слід відзначити опірний розріз палеоген-неогенових відкладів у Басанському кар'єрі з видобутку марганцевих руд; стратотип кодакських свит четвертинного віку в балці Сажавці біля с. Старі Кодаки та ін.

Таким чином, Дніпропетровська область володіє низкою геологічних пам'яток природи, які потребують інвентаризації та збереження для нащадків.

Також однією з найкращих перлин природного різноманіття, країною чудових ландшафтів, зігрітих теплим середземноморським кліматом, є Кримський півострів, який без перебільшення можна вважати місцем максимальної концентрації геологічних пам'яток природи в Україні. На відносно незначній площі гірського Криму зосереджено, за неповними

даними, понад 120 об'єктів геологічної спадщини, що у шість разів перевищує кількість пам'яток на решті території українського узбережжя Чорного та Азовського морів разом. Надра Криму, порівняно з Дніпропетровщиною, характеризуються незначними запасами корисних копалин, але молода альпійська сладчасть вражає неповторністю та мальовничістю форм рельєфа і цим зумовлена належність більшості геологічних пам'яток до геоморфологічних. Серед інших характерні стратиграфічні та палеонтологічні, тектонічні, карстові, гідрологічні, вулканічні, узбережно-аквальні, поодинокі мінералогічні та петрографічні типи. Неможливо стисло описати кожен об'єкт геологічної спадщини з притаманною йому історією розвитку, унікальністю походження, особливостями будови тощо. Далеко за межами Криму відомі Камиш-Бурунський розріз неогенових відкладень, Бахчисарайський палеогеновий стратотип загальноєвропейського значення, унікальні прояви поверхневого і підземного карсту, глибокий Бельбекський каньйон, вулканічний масив Карадаг з фантастичними нагромодженнями скель вулканічного походження та казковими формами вивітрювання, Долина привидів на схилі г. Демерджі, чудові водоспади, грязьові вулкани, колосальні зсуви Джангульського узбережжя, мальовничі форми абразії узбережжя Атлеш, класичні форми куестового рельєфу та багато ін.

Геологічні пам'ятки Карпат. Питанням організації заповідних об'єктів неживої природи в Карпатах досі взагалі не приділяли уваги. Тільки у повоєнні роки зусилля вчених були спрямовані на виявлення цікавих у геолого-геоморфологічному плані пам'яток. На жаль, більшість з них ще не поставлені на облік обласними інспекціями з охорони природи і не визначені на місцях, що негативно впливає на їх збереження та використання з краєзнавчо-пізнавальною та навчальною метою.

Перелік найважливіших з них в Карпатському регіоні подається на підставі матеріалів наукового співробітника відділу охорони природних екосистем Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного АН УРСР В. Т. Левицького і відомих геологічних публікацій на цю тему.

Унікальна геологічна пам'ятка — відшарування юрських відкладів — відома в урочищі Баня на околиці селища Перечина. Це дуже рідкісний стратотип нижньої юри в зоні п'єнінських стрімчаків. Відклади багаті на викопну фауну і становлять інтерес для палеонтологів і палеозоологів. Геологічна пам'ятка — відшарування нижньокрейдяних та верхньокрейдяних відкладень відоме у верхів'ях р. Лютої в околицях села Лютої Великоберезнянського району. Охорони потребує також геологічна пам'ятка — відшарування п'єнінських скель біля села Приборжавського Іршавського району, де зустрічаються рештки палеофауни. На вапнякових скелях збереглася рідкісна кальцефільна флора.

Наукове та ландшафтно-естетичне значення має ландшафтний резерват

«Зачарована долина» на території Ільниці Іршавського району. Там на поверхню виходять юрські вапняки. Підлягають охороні відшарування сухівської свити (еталон) в селі Сухому над потоком Бронька Іршавського району. На околицях Липчі Хустського району зберігся риф міоценового моря (багрянникові вапняки), що потребує збереження як геолого-геоморфологічна пам'ятка. Охороні підлягає також озерце у вулканічному кратері.

У Нижніх Воротах Воловецького району відома цікава геологічна пам'ятка — відшарування нижнього олігоцену, де збереглась рідкісна фауна молюсків. У селі Задільському на лівому березі Латориці - відшарування крейдових відкладів з багатьма біогліфами.

Над річкою Голятинкою в селі Голятині Міжгірського району охорони потребує геологічна пам'ятка — відшарування верхів нижньої крейди. Це має значення для визначення геологічної історії Карпат, зокрема Кросненської зони.

У Драгові, де впадає Монастирський потік у Тереблю, відоме відшарування драгівської свити. Цікава геоморфологічна пам'ятка — карстові воронки та печера Жолоб в урочищі Чертеж села Крігчева Тячівського району, де знаходяться угольські вапняки. У селі Тисолове за течією струмка Тисолово, правої притоки Лужанки, є цікавий розріз верхів верхньої крейди, що вважається еталонним стратотипом тисальської свити.

Виходи верхньої крейди відомі в околицях Калин уздовж шляху Нересниця — Усть-Чорна. В урочищі Велике Буркало В. О. Горецький описав еталон буркалівської свити. Поруч з Калинами в урочищі Чербен виявлене відшарування сарматських відкладень, що мають наукове значення.

У селищі Солотвино відшаровуються оригінальні виходи кам'яної солі. У селі Новоселиці Рахівського району (в гирлі Білої та Чорної Тиси) виявлене відшарування нижньої крейди, що є еталоном білотисянської свити.

На північ від Рахова над потоком Тростянець на поверхню виходять вулканічні породи. Це цінна ботаніко-геологічна пам'ятка. На південь від міста над струмком Кам'яний Потік розташована геологічна пам'ятка кам'янопотіцької свити. Оригінальні тектонічні тріщини виявлені на горі Бежибори в селі Середнє Водяне Рахівського району. На північно-східному схилі гори Соймул на околицях Кобилецької Поляни охорони потребує відшарування соймульської свити. На околицях Ясині є виходи грубозернистих конгломератів (верхи еоцену).

Підлягають охороні цінні геолого-геоморфологічні пам'ятки вапнякової печери в Угольському заповіднику, печери на вершині Синаторії в Перечинському лісництві, старі залізорудні штольні та шахти на схилах Острої і Крупчі у районі Ужгорода.

Ландшафтно-естетичне й туристичне значення мають скелі-стрімчаки, що знаходяться під охороною в долині Білого Потoku поблизу Ділового, на

околицях Костилівки, а також на території Рахівського, Щаульського, Квасівського і Свидовецького лісництв. Тут зростають рідкісні скельні рослини, такі як листовик сколопендровий, дзвоники карпатські, багатоніжка звичайна, аспленій зелений і волосовидний та ін. Не менш важливе значення мають мальовничі скелі Вулканічних та Полонинських Карпат, зокрема, Ворочівські скелі поблизу Кам'яниці, Дірявий камінь і Осташ у селі Ворочевому, стрімчак Сокоlecь на околицях селища Перечина, Соколови скелі на східному схилі полонини Рівної, скелі в Анталовецькій Полянї та ін.

На території України нараховується понад 400 зареєстрованих геологічних пам'яток. Далі наведено перелік найвизначніших геологічних пам'яток України. Найвизначнішими геологічними пам'ятками України є: відшарування крейдових порід в с. Пушкарі Чернігівської області; відшарування гранітоїдів Осницького комплексу (Рівненська обл.); базальтовий заказник «Іванова долина» (Рівненська обл.); Сокоlinі гори (Рівненська обл.); виходи гранітів-рапаків: скелі Ольжині Купальні, Велетенські Котли, Баранячі Лоби (Житомирська обл.); місце знахідки кісток мамонта (с. Кулішівка, Сумська обл.); Роменський соляний шток (Сумська обл.); опірний розріз четвертинних відкладень (м. Прилуки, Чернігівська обл.); опорний розріз палеогенових відкладень (с. Старі Петрівці, Київська обл.); відшарування неогенових та палеогенових відкладень (с. Пирогово, м. Київ); виходи гранітів житомирського типу (скеля Чотири Брати, Житомирська обл.); Кременецькі гори (Тернопільська обл.); скеля Камінь-Велетень (Львівська обл.); Висачківський соляний купол (Полтавська обл.); опірний розріз четвертинних відкладень (м. Прилуки, Чернігівська обл.); опірний розріз палеогенових відкладень (с. Старі Петрівці, Київська обл.); відшарування неогенових та палеогенових відкладень (с. Пирогово, м. Київ); виходи гранітів житомирського типу (скеля Чотири Брати, Житомирська обл.); Кременецькі гори (Тернопільська обл.); скеля Камінь-Велетень (Львівська обл.); Висачківський соляний купол (Полтавська обл.); опірний розріз четвертинних відкладень (с. В'язівка, Полтавська обл.); відшарування гранітів бердичівського комплексу (с. Жежелів, Вінницька обл.); Канівські гори (Черкаська обл.); відшарування гранітів (м. Богуслав, Київська обл.); Урицькі скелі (Львівська обл.); водоспад Лумшорський (Закарпатська обл.); відшарування крейдових відкладень – гора Кремінець (Харківська обл.); відшарування крейдових відкладень – гори Артема (м. Святогорськ, Донецька обл.); гора Бивиха (гляціотектоніка, Полтавська обл.); каньйон р. Гірський Тікич: скеля Радіонова, водоспад Вир (Черкаська обл.); гіпсова печера «Оптимістична» (Тернопільська обл.); карстова печера «Атлантида» (Хмельницька обл.); відшарування вендських порід (Хмельницька обл.); відшарування силурійських та девонських відкладень (Тернопільська обл.); великі складки та флексура «Дора» (Івано-Франківська обл.); вулканічні останці в м. Хуст (Закарпатська обл.); Солотвинський соляний шток (Закарпатська обл.); г. Говерла (Івано-Франківська обл.); скеля «Протяте

Каміння» (Чернівецька обл.); стратотип нагорянської свити і відшарування сеноманських відкладень у гирлі р. Лядова (Вінницька обл.); відшарування гранітів та магматитів архею (м. Гайворон, Кіровоградська обл.); Північнодонецький насув (Конгресів Яр, Луганська обл.); скам'янілі дерева (м. Дружківка, Донецька обл.); мопрівська історико-геологічна пам'ятка – виходи залізистих кварцитів та сланців (м. Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.); Трикратський гранітний масив кіровоградсько-житомирського комплексу протерозою (Миколаївська обл.); відшарування архейських гранітів (о.Хортиця, Запорізька обл.); відшарування девонських відкладень у Роздольненському заказнику (Донецька обл.); гранітний масив «Кам'яні Могили» (Донецька та Запорізька обл.); опірний розріз четвертинних відкладень (с. Широка Балка, Херсонська обл.); стратотип куяльницького ярусу (м. Одеса); палеонтологічний заповідник «Одеські катакомби» (м. Одеса); Камиш-Бурунський розріз неогенових відкладень (м. Керч, Крим); грязьовий вулкан «Джау-Тепе» (Крим); вулканічний масив «Карадаг» (Крим); печера «Мармурова» (Крим); опірний розріз неогенових відкладень (с. Кача, Крим); водоспад Учан-Су (Крим); гірський масив Аюдаг (Крим); урочище Кам'яне Село (Житомирська область).

2.9. Перспективи розвитку екологічного туризму на базі природних та природо-антропогенних ресурсів України

Наявність в Україні таких унікальних природних ресурсів, зосереджених в національних природних і регіональних ландшафтних парках, як непорушені ландшафти, збережені флора і фауна, цікаві геологічні об'єкти створюють можливість для багатьох екотуристичних пропозицій та стрімкого розвитку екотуристичної діяльності.

Екологічний туризм включає всі види туризму, орієнтовані на збереження природного довкілля, зокрема заповідних ландшафтів, налагодження взаємодії з місцевим населенням та органами самоврядування, поліпшення фінансово-економічного благополуччя регіонів. Стратегічна мета екологічного туризму лімітована потребами збереження довкілля, рекреаційна діяльність (мандрівки, екологічні екскурсії, екоосвіта тощо).

Об'єктами власне екотуризму можуть бути як природні, так і культурні визначні пам'ятки, природні й природно-антропогенні ландшафти, де традиційна культура становить єдине ціле з довкіллям.

Сьогодні є всі підстави стверджувати, що в Україні на всіх рівнях необхідно прискореними темпами розвивати саме екологічний туризм. Про це свідчать вагомі об'єктивні передумови, з якими не можна не рахуватися:

- Україна має у своєму розпорядженні унікальний природний потенціал, визнаний та відзначений на рівні світових організацій і фондів ООН та ЮНЕСКО. Українська система природно-заповідного фонду не тільки не поступається міжнародним природним резерватам, а й має

порівняно з ними деякі переваги. Система ПЗФ охоплює практично всі унікальні і найбільш примітні ландшафти і екосистеми, не порушені діяльністю людини, більш того, незважаючи на величезні фінансові труднощі, в Україні й сьогодні вишукують можливості для подальшого розвитку заповідної справи в інтересах збереження природи як загальнонаціонального надбання.

- Україна зберегла самобутність природних комплексів, що поєднують у собі красу непорушеної природи зі звичаями і традиціями населення, що становлять не лише екологічний, а й етнографічний та історико-культурний інтерес для туристів;

- Україна має багаті традиції у сфері гармонізації відносин людини з природою, що знайшли своє відображення в теорії й практиці раціонального природокористування та охорони природи, заповідній справі, створенні науково обґрунтованої концепції екологічної безпеки країни та екологічній освіті.

Екологічний туризм в Україні має розвиватися в руслі сучасних світових підходів і концепцій, особливості яких полягають у тому, що він не тільки задовольняє бажання спілкуватися з природою, а й змушує потенціал туризму служити на благо охорони природи, соціально-економічного розвитку, сприяє підвищенню еколого-освітнього і загальнокультурного рівня як відвідувачів, так і місцевих жителів.

Сьогодні природний потенціал України використовують для туристичних потреб дуже обмежено. Необхідно зазначити, що на міжнародному туристському ринку український екологічний туризм є неконкурентоспроможним. Разом з тим, можна відзначити перспективні тенденції росту природно-орієнтованих форм туризму:

- збільшується кількість фірм, що спеціалізуються на екотуризмі;
- розширюється спектр пропозицій від великих туроператорів щодо програм так званого активного відпочинку як всередині країни, так і за кордоном;

- чітко виявляється зростаюча активність туристичних підприємств і влади в регіонах, у тому числі в тих, де колись природно-орієнтований туризм не мав широкого розвитку, а також там, де створюють нові об'єкти природно-заповідного фонду (наприклад, в Одеській чи Донецькій областях).

Територіальною формою організації екологічного туризму є система природоохоронних територій, в першу чергу національних парків, біосферних заповідників та регіональних ландшафтних парків, які, крім виконання наукових і природоохоронних функцій, здійснюють рекреаційно-туристичну діяльність.

Світова практика свідчить, що найоптимальнішою формою заповідання є національні парки, оскільки вони поєднують у собі збереження унікальних природних комплексів і популяризацію їх за допомогою рекреаційної

діяльності, використовуючи певну частину території для екологічного туризму. Для цих цілей виділяють рекреаційні зони, призначені для розміщення туристів, об'єктів туристичного сервісу, організації туризму і відпочинку відвідувачів, їхнього культурного та інформаційного забезпечення.

Рекреаційні природно-заповідні території (виділені відповідно до функціонального зонування) в контексті розвитку туризму виконують компромісну функцію погодження інтересів туристів в активному відпочинку та природного ландшафту в збереженні його цілісності й первісності.

Найбільше відвідують національні природні парки, хоч кількість їхніх відвідувачів дуже варіює (від 1,2-1,5 тис. осіб в національних природних парках «Зачарований край», «Галицький», «Деснянсько-Старогутський» до 100-900 тис. осіб у Шацькому і Карпаському НПП і НПП «Голосіївський»). Найбільшу кількість відвідувачів зафіксовано в НПП «Святі гори» - близько 2,19 млн осіб. У 2010 році національні природні парки України відвідало близько 3,62 млн осіб.

Біосферні заповідники відвідали за рік близько 176 тис. осіб. Найбільшу кількість відвідувачів зафіксовано в біосферному заповіднику «Асканія-Нова» - 107,3 тис. осіб. Території природних заповідників щорічно відвідують з еколого-пізнавальною метою в середньому до 1 тис. осіб. Виняток становлять природні заповідники Криму, в яких музеї природи та екостежки відвідало до 10,1 тис. осіб у Кримському, 20 тис. осіб у Карадазькому і 50 тис. осіб у Ялтинському гірсько-лісовому природних заповідниках.

У 2010 році установи ПЗФ запропонували відвідувачам 250 туристських маршрутів. Найбільше таких маршрутів функціонувало у Карпатському НПП (58), Ужанському НПП (22), Карпатському біосферному заповіднику (18) та НПП «Синевир» (11).

У 2010 році для розвитку екотуризму в Закарпатській області на території Карпатського біосферного заповідника:

- збудовано високогірний туристичний візит-центр біля підніжжя гори Говерли;

- здійснено ремонт рекреаційної інфраструктури, зокрема місць відпочинку, поновлено знаки та інформаційні стенди на стежках по мережі екотуристичних маршрутів;

- відкрито екоосвітній візит-центр «Центр Європи»;

- в музеї екології гір проведено багато екскурсій.

У заповіднику функціонує мережа еко туристичних маршрутів, які прокладено через найцікавіші й найпривабливіші заповідні території, де сконцентрована велика кількість визначних природних, культурних та історичних об'єктів.

Ужанський національний природний парк є складовою єдиного у світі тристороннього (українсько-польсько-словацького) міжнародного

біосферного резервату «Східні Карпати», в якому розроблено 17 еколого-пізнавальних маршрутів і працює інформаційний центр, який відповідає загальноєвропейським зразкам.

На території Національного природного парку «Синевир» проведено благоустрій місць відпочинку з облаштуванням їх лісовими меблями, а також ревізійні обстеження, побудовано перехідні містки на озері «Озірце» (Дике озеро), впорядковано природні джерела і розчищено русла потічків довжиною 15 км, очищено придорожні смуги і канали загальною довжиною 20 км.

У Запорізькій області на території Національного природного парку «Великий Луг» (Василівський район) розроблено п'ять екологічних маршрутів та дві екологічні стежки.

У Львівській області Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві встановив інформаційні таблички для туристів двома мовами на екскурсійних маршрутах, що проходять по історичній частині міста. Впорядковано територію міського парку, що є частиною Жовківського замкового комплексу, підготовлено відповідний пакет документів про надання Жовківському парку статусу пам'ятки садово-паркового мистецтва.

У Миколаївській області для створення та розвитку рекреаційно-туристичної інфраструктури до програми соціально-економічного розвитку Миколаївської області на 2011-2014 роки «Миколаївщина - 2014» внесено питання щодо створення мережі туристично-інформаційних центрів в с. Кobleво Березанського району, містах Первомайську і Новому Бузі. До програми підтримки малого підприємництва у Миколаївській області на 2011-2012 роки внесено питання щодо створення на базі Національного природного парку «Бузький Гард» (Вознесенський та Первомайський райони) рекреаційно-туристичного кластера. Триває робота зі структурування та систематизації кращих туристичних маршрутів, що проходять по територіях та об'єктах природно-заповідного фонду області, зокрема: «Екологічний Південний Буг», «Зелене розмаїття Гранітно-степового Побужжя», «Екзотика Приінгулля», «Найцікавіші об'єкти регіонального ландшафтного парку «Приінгульський» та інші.

На території Національного природного парку «Бузький Гард» три рекреаційні ділянки (урочища «Протич», «Лівобережжя» та «Каньйон р. Арбузинка») обладнано малими архітектурними формами, інформаційними аншлагами та знаками на загальну суму 58,9 тис. грн (з них 14,6 тис. грн - кошти парку, одержані від рекреаційної діяльності). За рахунок лісогосподарських підприємств, розташованих на території парку, обладнано дві рекреаційні ділянки (урочища «Полігон» і «Лабіринт»). Забезпечено виконання робіт з ремонту 250 м дороги з гравійним покриттям на одній з рекреаційних ділянок парку за рахунок спонсорської допомоги на загальну суму 300 тис. грн. На території парку функціонують:

- водний туристичний маршрут «Мальовничими берегами Південного

Бугу» протяжністю 8 км;

- автомобільні туристичні маршрути «Гранітно-степове Побужжя» протяжністю 10 км та «Бузький Гард» протяжністю 9,3 км;

- пішохідний туристичний маршрут «Наш край - наш скарб» протяжністю 3 км;

- екологічна стежка «Перлини Побужжя» протяжністю 2,5 км.

В офісі Національного природного парку «Бузький Гард» (с. Мигія Первомайського району) функціонує інформаційний центр. У 2011 році передбачено його фінансування за рахунок коштів парку.

В Одеській області в ході реалізації проекту «Зміцнення інтеграції прикордонних регіонів в сфері розвитку сільського зеленого туризму» на території регіонального ландшафтного парку «Тилігульський» (Комінтернівський район) та парка-пам'ятки садово-паркового мистецтва «Дністер» (м. Біляївка) відкрито туристичні інформаційні візит-центри. Навколо центрів облаштовано територію для відпочинку туристів: зведено дерев'яні альтанки, влаштовано автомобільні стоянки, відведено місця для приготування їжі на відкритому вогні та розгортання туристичних таборів.

У рамках зазначеного проекту розроблено 17 нових туристично-екскурсійних маршрутів та створено екотуристичні стежки на таких об'єктах природно-заповідного фонду, як Національний природний парк «Нижняодністровський» (Білгород-Дністровський район), загальнозоологічний заказник загальнодержавного значення «Петрівський», регіональний ландшафтний парк «Тилігульський» (Комінтернівський район), Дунайський біосферний заповідник (Кілійський район), ботанічний заказник місцевого значення «Лісничів-ка» (Балтський район) і парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Дністер» (м. Біляївка).

У Сумській області у Національному заповіднику «Глухів» було проведено озеленення території та санітарне очищення дерев навколо чотирьох пам'яток архітектури, що входять до складу заповідника; влаштовано місця відпочинку екскурсантів на туристичних маршрутах.

Для розвитку туристичної та рекреаційної інфраструктури Гетьманський національний природний парк розпочав роботи з розроблення водних туристичних маршрутів. Підготовлено детальний опис місць спортивного рибальства; встановлено 250 межових інформаційних знаків. Створювали еколого-освітню стежку «Стара криниця». Проводили підготовчі роботи для створення об'єкта стаціонарної рекреації для масового відпочинку в Охтирському районі (с. Климентове). Науковий відділ Гетьманського НПП здійснював екологопросвітницьку роботу (лекції та презентації) на базі Сумської гімназії № 1. На базі цієї гімназії проходить підготовка для створення Центру популяризації еколого-туристичної освіти населення.

У Тернопільській області Державний історико-архітектурний заповідник

у м. Бережани забезпечив упорядкування територій замкового комплексу Синявських, Ратуші, комплексу споруд Вірменської церкви. Зокрема, на території замку Синявських встановлено сцену для проведення театральних заходів та концертів, у призамковому парку встановлено урни для сміття.

У м. Кам'янці-Подільському Хмельницької області для впорядкування туристичного маршруту по каньйону р. Смотрич, розташованого на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», міськвиконком організував ремонтно-реставраційні роботи для пам'ятки архітектури місцевого значення - сходів Фаренгольця. Здійснено брукування вулиці Вутіша та Старопоштового узвозу, впорядковано територію навколо пам'яток комплексу споруд Руської брами, розчищено від рослинності туристичний маршрут, що проходить через вулиці Успенську та Руську.

На Чернігівщині Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» розробив туристичний маршрут, який охоплює територію ансамблю споруд Єлецько-го Свято-Успенського монастиря та Антоніє-вих печер.

Разом з тим, адміністрації багатьох природно-заповідних об'єктів часто мають слабе уявлення про сутність екотуризму і принципи його організації. Без належного планування і управління, через брак знань і досвіду в цій специфічній сфері діяльності екологічний туризм не може забезпечити істотних економічних переваг природоохоронним територіям і місцевим жителям.

Екотуризм передбачає дотримання певних, досить суворих правил поведінки туристів і добровільне прийняття ними визначених зобов'язань стосовно туристської зони. Дотримання їх є принциповою умовою розвитку цього виду туризму і висуває високі вимоги до його організації і проведення. Це означає, що екологічний туризм - це не просто бізнес, одержання максимального прибутку не є його самоціллю. В силу цього, впровадження теорії і практики екотуризму має спиратися на спеціалізовані туристичні агентства.

Контрольні запитання

1. Назвати основні види рекреаційних ресурсів.
2. Що впливає на характер використання рекреаційних ресурсів?
3. Навести характеристику природних мінеральних вод.
4. Проблеми використання мінеральних природних столових вод.
5. Охарактеризувати грязьові курорти України.
6. Зміст та задачі сучасної курортології.

7. Охарактеризуйте основні курорти України.
8. Навести основні характеристики погоди України.
9. Кліматичні зони України.
10. Класифікація клімату з погляду рекреаційної діяльності.
11. Ландшафтні рекреаційні ресурси.
12. Рекреаційні біотичні ресурси.
13. Форми організації відпочинку в лісі.
14. Ботанічні сади як біотичний ресурс.
15. Навести характеристику українських зоопарків.
16. Зелені зони міста. Стан природно-заповідного фонду України.
17. Біосферні та природні зони України.
18. Історія досліджень печер в Україні.
19. Основні печерні райони України.
20. Річкові системи України.
21. Навести класифікацію геологічних пам'яток .

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

3.1. Історико-культурні туристські ресурси: сутність, класифікація та методика оцінки

У комплексі туристських ресурсів особливе місце посідають історико - культурні ресурси, що являють собою спадщину минулих епох суспільного розвитку. Вони є передумовою для організації культурно-пізнавальних видів рекреаційної діяльності, оптимізують рекреаційну діяльність у цілому, виконуючи досить серйозні виховні функції. Утворені культурно-історичними об'єктами атракції певною мірою визначають розташування рекреаційних зон і напрямки екскурсійних маршрутів.

Культурно-історичні об'єкти поділяються на матеріальні й духовні. Матеріальні - це сукупність засобів виробництва й інших матеріальних цінностей суспільства на кожній історичній стадії його розвитку, а духовні – це сукупність досягнень суспільства у творчості, науці, мистецтві, літературі, в організації державного й громадського життя, у праці й побуті.

Але не вся спадщина минулого належить до культурно-історичних ресурсів. До них прийнято відносити тільки ті культурно-історичні об'єкти, які досліджені й оцінені науковими методами, мають суспільне значення й можуть бути використані для задоволення рекреаційних потреб деякої кількості людей протягом певного часу.

Серед культурно-історичних об'єктів провідна роль належить пам'яткам історії й культури, які вирізняються найбільшою привабливістю і слугують для задоволення потреб пізнавально-культурної рекреації. Залежно від їхніх основних ознак пам'ятки історії й культури поділяються на 5 основних видів: історії, археології, містобудування й архітектури, мистецтва, документальні пам'ятники.

Пам'ятки історії. До них належать будинки, споруди, пам'ятні місця й предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, а також з розвитком науки й техніки, культури й побуту народів, з життям видатних постатей держави.

Пам'ятки археології. Це городища, кургани, залишки древніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, доріг, місця поховань, кам'яні статуї, наскальні зображення, стародавні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів.

Пам'ятки містобудування й архітектури. Це архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, спорудження цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, а також пов'язані з ними здобутки монументального, образотворчого, декоративно-прикладного, садово-паркового мистецтва,

приміські ландшафти.

Пам'ятки мистецтва. До них відносяться здобутки монументального, образотворчого, декоративно-прикладного й інших видів мистецтва.

Документальні пам'ятки. Це акти органів державної влади й управління, інші письмові й графічні документи, кіно фотодокументи, звукозаписи, а також старовинні рукописи та архіви, записи фольклору й музики, рідкісні друковані видання.

До історико-культурних передумов рекреаційної галузі можна віднести й інші об'єкти, пов'язані з історією, культурою і сучасною діяльністю людей: підприємства промисловості, сільського господарства, транспорту, театри, наукові й освітні установи, спортивні споруди, ботанічні сади, зоопарки, етнографічні й фольклорні визначні пам'ятки, кустарні промисли, народні звичаї, святкові обряди і т.д..

Всі об'єкти, що використовуються в пізнавально-культурній рекреації, поділяються на 2 групи - рухомі й нерухомі.

До першої групи належать пам'ятки мистецтва, археологічні знахідки, мінералогічні, ботанічні й зоологічні колекції, документальні пам'ятники та інші речі, предмети і документи, які можна легко переміщати. Споживання рекреаційних ресурсів цієї групи пов'язане з відвідуванням музеїв, бібліотек і архівів, де вони зазвичай концентруються.

До другої групи відносяться пам'ятки історії, містобудування й архітектури, археології й монументального мистецтва та інші споруди, у тому числі й ті пам'ятки мистецтва, які є невід'ємною частиною архітектури. З погляду пізнавально-культурної рекреації важлива та обставина, що об'єкти цієї групи являють собою самотійні поодинокі або групові утворення.

Аналіз величезної кількості різноманітних об'єктів, що становлять історико - культурні рекреаційні ресурси, з погляду рекреаційної галузі господарства повинен включати їхній облік, характеристику й типологію. При обліку й характеристиці історико - культурних об'єктів треба вказати назву об'єкта, його місце розташування, маркування, власника, літературні та інші джерела, що стосуються об'єкта, схему місця розташування, скласти його коротку характеристику.

Наступним, більш важливим етапом оцінки історико-культурних об'єктів, є їхня типологія за рекреаційною значимістю. За основу типології приймаю інформаційну сутність історико-культурних об'єктів: унікальність, типовість серед об'єктів даного виду, пізнавальне й виховне значення, аттрактивність (зовнішня привабливість).

Інформативність історико-культурних об'єктів для рекреаційних цілей обчислюється кількістю необхідного й достатнього часу, відведеного на їхній огляд.

За ступенем організації об'єкти поділяють на спеціально організовані й неорганізовані для показу. Організовані об'єкти потребують більше часу для огляду, тому що вони є метою огляду й становлять ядро екскурсії. Неорганізованим об'єктам не приділяють належної уваги під час проведення екскурсії, вони не потребують детального огляду.

За місцем знаходження екскурсантів об'єкти підрозділяють на інтер'єрні (внутрішній огляд об'єкта) і екстер'єрні (зовнішній огляд об'єкта). Огляд екстер'єрних об'єктів завжди займає більше часу, ніж огляд інтер'єрних об'єктів (мабуть, лише за винятком музеїв і деяких інших сховищ історичних цінностей).

Існує наступна класифікація пам'яток історії і культури:

Пам'ятки культової архітектури. Пам'ятки культової архітектури – найбільш стародавні, з тих, які дійшли до нашого часу. Це церкви та монастирі різних конфесій (релігій): православні храми, католицькі собори, лютеранські кірхи, єврейські синагоги, буддистські пагоди, мусульманські мечеті.

Зараз, у період відродження релігійності, паломництва стають дуже актуальними. Подорожі до культових комплексів можуть здійснювати різні групи з різними цілями. Розрізняють кілька форм таких подорожей. Екскурсійні поїздки – знайомство з монастирями та іншими об'єктами культури, з їхніми художніми цінностями. Релігійний тур – це екскурсія для набожних людей, які відвідують святі місця, поклоняються місцевим святам, можуть брати участь у богослужіннях. При цьому, екскурсанти знайомляться з історією монастиря, зі священнослужителями, які прославили монастир своїми вчинками, з архітектурою й іншими художніми цінностями даного культурного комплексу.

Паломництво – подорож вірян до святих місць. Прочани здійснюючи паломництво до святих місць, перебувають там кілька днів, протягом яких живуть у монастирі, де поклоняються святам, беруть участь разом із ченцями у богослужінні, харчуються в монастирській трапезній, допомагають ченцям по господарству або будівництву.

Під час відвідування святих місць важливо зберегти історичний ландшафт. З цією метою створюють рекреаційні природно-історичні монастирські парки, на території монастирів і прилеглих околиць.

У монастирському парку мають бути відроджені традиційні форми господарювання: екологічно чисте сільське господарство, заготівля грибів, ягід, лікарських рослин, приготування їжі за стародавніми рецептами монастирської кухні, розвиток народних промислів і виготовлення сувенірів. Для дітей організують недільні школи і художні майстерні, що спеціалізуються на виготовленні різних іконостасів, кахлів, окладів ікон, золотому шиттю та ін.

Пам'ятники цивільної архітектури. Пам'ятники цивільної архітектури – це міські забудови – цивільні й промислові, а також заміські палацово-

паркові ансамблі. З найбільш стародавніх споруд до наших днів збереглися кремлі й боярські палати. Міська архітектура зазвичай представлена палацовими спорудами, будинками адміністративного призначення (громадські місця дворянських й купецьких зборів, торговельні ряди, будинки губернаторів), будинками театрів, бібліотек, університетів і лікарень, які найчастіше будувалися коштом меценатів за проектами знаменитих зодчих.

До промислової архітектури належать будинки фабрик і заводів, рудники, каменоломні та інші споруди. Заміська архітектура представлена садибами й палацово-парковими ансамблями.

Археологічні пам'ятки. До археологічних пам'яток відносять селища, кургани, наскальні малюнки, земляні вали, давні каменоломні, рудники, а також останки стародавніх цивілізацій і розкопки ранніх періодів. Археологічні пам'ятки привертають увагу фахівців - істориків і археологів. Туристів приваблюють наскальні малюнки, розкриті археологічні шари, а також археологічні експозиції.

Етнографічні пам'ятки. Етнографічна спадщина, що входить до туристських маршрутів, представлена двома видами. Це музейні експозиції в краєзнавчих музеях, музеях народного побуту й дерев'яного зодчества або існуючі поселення, що зберегли особливості традиційних форм господарювання, культурного життя й обрядів, притаманних даній місцевості.

Музейні експозиції складаються з колекцій народних костюмів, предметів селянського побуту й народної творчості, характерних для населення певних регіонів. Вони знайомлять туристів з історичним минулим.

У кожній місцевості протягом історичного розвитку виробляється свій особливий архітектурний стиль, пов'язаний з національними й природними особливостями краю. Зразки народної архітектури представлені в музеях дерев'яного зодчества. Вони мають у своєму розпорядженні зразки житлової забудови, господарських служб (млини, комори і т.д.) та культових споруд. Сюди експонати зведені з різних районів області і в музеях вони зберігаються у природних умовах, близьких до реальних. Дерев'яне зодчество представлене окремими об'єктами в містах і селах.

Цікавий етнографічний матеріал представляють місця розселення малих народів. Так можна познайомитися зі своєрідною культурою, різноманітними формами жител (чуми, вігвами, саклі та інші), обрядами, традиціями.

Етнографічні пам'ятки відносять до культурної спадщини за наступними критеріями: унікальність і своєрідність етнокультурних і соціокультурних умов; компактне проживання нечисленних народів і старожилів, де традиційний устрій, звичаї та форми природокористування збережені найповніше.

Народні промисли. Народні промисли історично належать до найдавніших видів мистецтва. Своїм корінням вони сягають селянського побуту, народних ремесел. Деякі види художніх промислів зародилися в церковному мистецтві й у дворянській поміщицькій культурі. У селянському побуті беруть свій початок ручне візерункове в'язання, ткацтво й вишивка. Із сільськими ремеслами пов'язані: ковальська справа, теслярське різьблення по дереву, малюнки на тканинах, багато видів гончарства. З часом ці ремесла, перетворювалися на промисли. У містах зародилися такі види народних промислів, які користувалися попитом серед привілейованих замовників. У поміщицьких майстернях розвивалися вишукані види вишивки. Ремесла традиційно були представлені у монастирях: ковальська справа, столярна, теслярська,- а також іконопис і ювелірна справа у чоловічих, жінки займалися художньою вишивкою, створювали вишиті ікони, завіси, покривала та ін.

Роль народних промислів у культурному потенціалі туризму надзвичайно велика. Центри народного мистецтва - це не тільки об'єкти пізнавального туризму, але й основа сувенірної промисловості.

Історико-культурний потенціал є основою пізнавального туризму. Він представлений різними видами історичних пам'яток, меморіальних місць, народними промислами, музеями, тобто поєднує об'єкти матеріальної й духовної культури.

Культурна спадщина – це свідцтво історичного розвитку цивілізації на даній території.

Кожна епоха залишає свій слід, який виявляють у культурних шарах при археологічних розкопках. Практично кожна місцевість може бути цікавою з точки зору пізнавального туризму. Але місця, де протягом багатьох років (століть) жили люди, зберігають більше слідів матеріальної культури.

Загалом, серед пам'яток культурної спадщини можна виділити:

- пам'ятки археології;
- культову й цивільну архітектуру;
- пам'ятки ландшафтної архітектури;
- малі та великі історичні міста;
- типові сільські поселення;
- музеї, театри, виставкові зали та інші об'єкти соціокультурної інфраструктури;
- об'єкти етнографії, народні промисли й ремесла, центри декоративно-прикладного мистецтва;
- технічні комплекси й споруди.

До історико-культурного потенціалу входить все соціокультурне середовище з традиціями і звичаями, особливостями побутової та

господарської діяльності. Туристи, відвідуючи ту чи іншу країну, сприймають культурні комплекси в цілому.

До культурних комплексів належать природа: у містах це парки й сквери, зелені насадження на подвір'ях і вулицях; у сільській місцевості - присадибні ділянки; у стародавніх садибах і монастирях - ландшафтні рукотворні пейзажні парки й сади. Порушення історичного ландшафту негативно впливає на аттрактивність культурного об'єкта.

Існує безліч форм включення історико-культурних ресурсів до системи рекреаційного туристського обслуговування. Найпоширеніша форма - організація музеїв і екскурсійно-історичних маршрутів. Аттрактивність культурних комплексів визначається їх художньою та історичною цінністю, модою і доступністю.

Оцінку культурних комплексів для рекреаційних цілей проводяться двома основними методами:

1) ранжируванням культурних комплексів за їхнім місцем у світовій і вітчизняній культурі. Проводиться шляхом визначення об'єктів світового, регіонального й місцевого значення;

2) необхідним і достатнім часом для огляду. Цей метод дозволяє порівнювати різні території з точки зору перспективності історико-культурного потенціалу місцевості для туризму.

Для культурних комплексів, так само як і для природних, важливими характеристиками є надійність і ємність.

Надійність культурних комплексів зумовлена двома чинниками: стійкістю до рекреаційних навантажень і відповідністю ціннісним критеріям, що сформувалися у населення.

Перший фактор визначає, який потік туристів може витримати даний культурний комплекс. Це важливо для музеїв, де необхідно підтримувати певну температуру і вологість для збереження експонатів. Актуальною є проблема застосування сучасних технічних засобів для підвищення стійкості культурних комплексів до рекреаційних навантажень і регулювання потоків екскурсантів.

Другий чинник пов'язаний з інтересом туристів до даного культурного об'єкта. Зберігається стабільність туристського інтересу до об'єктів світової спадщини (єгипетських пірамід, античної архітектури Афін, архітектурних та історико-культурних пам'яток Парижа та ін.).

Ємність культурного комплексу визначається тривалістю періоду, протягом якого туристи можуть сприймати інформацію про об'єкт огляду і залежить від його аттрактивності та індивідуальних й психофізіологічних можливостей людини.

3.2. Загальна характеристика історико-культурного потенціалу України

Становлення України як незалежної держави нерозривно пов'язане з плеканням національної культурної спадщини. Це - одна із передумов нашого шляху в майбутнє.

Конституцією України, чинним законодавством визначено, що усі пам'ятки історії та культури, які знаходяться на території України, охороняються Державою.

Україна, як член Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» зобов'язалася забезпечувати охорону, збереження в належному стані культурної спадщини, що розташована на її території.

На сьогодні відомо, що держава охороняє понад 150 тисяч нерухомих пам'яток історії та культури, у тому числі 15 600 пам'яток архітектури і містобудування, з яких Софійський собор з ансамблем споруд і Києво-Печерська лавра, а також історичний центр м.Львова включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а 3 541 об'єкт належить до категорії пам'яток національного значення.

Враховуючи численні пропозиції вчених, архітекторів та реставраторів, Указом Президента України від 23 серпня 1999 року встановлено День пам'яток історії та культури, який щорічно відзначається 18 квітня - у Міжнародний день пам'яток і визначних місць, який був проголошений ЮНЕСКО у 1984 році.

У цьому контексті встановлення Дня пам'яток історії та культури сприятиме консолідації всіх політичних сил України довкола справи, яка об'єднує всіх - нашої спільної культурної спадщини, необхідності її збереження, популяризації та примноження.

Україна має багатий історико-культурний потенціал, який покликаний відігравати велику роль у відновленні духовності та історичної пам'яті українського народу, відродженні його культури та вікових традицій, патріотичному вихованні громадян, становленні незалежності та державності України.

Важливими туристично-екскурсійними об'єктами в Україні є численні та різноманітні історико-культурні пам'ятки археології, історії, архітектури, мистецтва та меморіальні, а також палацово-паркові ансамблі, музеї та картинні галереї.

Пам'ятки археології представлені в Україні досить широко. Це залишки давніх городищ, курганів, поселень, укріплень тощо. Найвідоміші серед них - заповідники «Кам'яні Могили» на Запоріжжі та «Ольвія» на Миколаївщині.

Пам'ятки історії це місця, де відбувались певні історичні події, а також пов'язані з ними пам'ятники, монументи та меморіали. Вони відображають багатовічну історію нашої країни, її окремих міст і селищ: Києва, Чернігова,

Переяслава-Хмельницького, Канева, Новгорода-Сіверського, Путивля, Білої Церкви, Любеча та ін. що збереглися з часів Київської Русі та були свідками зародження і формування України як держави, становлення національної свідомості українського народу.

Поряд з давньоруськими пам'ятками, що є надбанням як української, так і світової історії та культури, епоха Київської Русі постає в пам'ятниках і монументах, таких як пам'ятник Володимирі-Хрестителю та пам'ятний знак на честь заснування Києва (м. Київ); меморіал «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський); монумент до 1000-річчя м. Лубен та багато інших.

Визначними віхами в історії України були козацька доба та період визвольної боротьби українського народу в XVII ст.

Великим туристичним центром є острів Хортиця, де у 50-ті роки XVI ст. український магнат, князь Дмитро Вишневецький заснував фортецю, яка тривалий час була опорним пунктом і столицею козацтва.

Експозиції музеїв м.м. Києва, Чернігова, Переяслава-Хмельницького, Новгорода-Сіверського, Полтави, Черкас, Ніжина, Білої Церкви висвітлюють героїчну боротьбу українських козаків з польсько-шляхетськими військами. Туристські маршрути прокладені в місцях, пов'язаних з життям і діяльністю ушавлених героїв - гетьманів України (Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Петра Сагайдачного, Івана Виговського, Петра Дорошенка, чернігівського полковника, гетьмана України Павла Полуботка, останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського).

Подвиги героїв визвольної війни, народних ватажків-соратників Б. Хмельницького - С.Наливайка, І.Богун, М.Кривоноса, Д.Нечая - відображено у пам'ятках м.м. Києва, Чернігова, Чигирин, Переяслава-Хмельницького, Корсуня-Шевченківського, Черкас, Полтави, Жовтих Вод, с. Суботова.

Туристсько-екскурсійні маршрути проходять там де у XVIII ст. прокотився гайдамацький рух, на чолі з Максимом Залізнякам. Похід, що почався на Черкащині в Мотрониному лісі та селі Медведівці, пройшов через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку, Умань. Побувати в цих місцях - означає краще пізнати славетне минуле України, віддати шану її героям.

Глибокий слід в історії України залишила Друга світова війна. Численні пам'ятники, монументи, меморіали, музеї розповідають про оборону Києва, Корсунь-Шевченківську битву, бої за Канів, Запоріжжя, Житомир, Коростень, розкривають інші сторінки героїчної боротьби за визволення нашої держави. В Україні створено також величні меморіальні ансамблі: комплекс пам'ятних знаків на місці, де відбулася Корсунь-Шевченківська битва; парк Вічної Слави у м. Києві; діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм» в с. Нові Петрівці Київської області; Пояс Слави та обеліск Невідомому матросові в м. Одесі;

Меморіальний комплекс у Спадщанському лісі на Сумщині; пам'ятник легендарному командирі партизанського загону С. А. Ковпаку в м. Путивлі Сумської області; монументи Вічної Слави в мм. Житомирі, Запоріжжі, Сумах, Черкасах; діорама «Битва за Дніпро» в м. Дніпропетровську тощо. Ці місця скорботи та пошани відіграють велику роль у патріотичному вихованні громадян України.

Пам'ятки архітектури різних часів і стилів - культові, оборонні, інженерні, житлові та громадські споруди – кам'яний літопис історії України. Найбагатшими в архітектурному плані є мм. Київ, Чернігів, Одеса, Ніжин.

Всесвітньо відомі давньоруські храми Софія Київська, Києво-Печерська лавра, Видубицький монастир, неповторні архітектурні ансамблі міст, створені руками народних майстрів, нова архітектура сучасних міст і сіл. Ця велика культурна спадщина - важлива складова туристичних ресурсів України.

Найціннішими є пам'ятки давньоруської архітектури або їхні фрагменти (X - XIII ст.). Більшість з них - високохудожні твори. Це залишки фундаменту Десятинної церкви (X ст.), Софійський собор, Золоті ворота, руїни Успенського собору, Ближні та Дальні печери, Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври (XI ст.), церква Спаса на Берестові, Кирилівська церква (XII ст.) у м. Києві; Спаський собор (XI ст.), Борисоглібський собор і Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська церква (XII ст.), П'ятницька церква (XII - XIII ст.), Антонієві печери (XI - XVIII ст.) у м. Чернігові; фрагмент храму Спасо-Преображенського монастиря (XII ст.) у м. Новгороді-Сіверському; залишки валів (X ст.), фрагменти Спаської та Михайлівської церков (XI ст.) у м. Переяславі-Хмельницькому; Юр'єва божниця (XI ст.) у м. Острі; фрагмент Юр'ївської церкви (XII ст.) у м. Каневі; Василівська церква (XII ст.) у м. Овручі; руїни Любецького замку (XI - XII ст.) у смт. Любечі, останки фортифікаційних споруд (X - XIII ст.) у с. Білогіродці. Наявність цих пам'яток сприяє розвитку туристично-екскурсійної діяльності.

Шедеврами національної архітектури є пам'ятки, які споруджені у другій половині XVII - на початку XVIII століть в стилі українського бароко. Це переважно храми: Георгіївський собор у Видубичах і Всіхсвятська церква над Економічною брамою Києво-Печерської лаври в м. Києві, Катерининська церква в м. Чернігові, Миколаївський собор у м. Ніжині, а також цивільні споруди у цих та інших містах України: корпуси Києво-Могилянської академії, бурси, колегіуми, магістрати, ратуші, будинки канцелярій козацьких полків тощо.

В Україні збереглися споруди, створені видатними українськими та російськими архітекторами XVIII - XIX ст. І.Г. Григоровичем-Барським, С.Д. Ковніром, І.Ф. Мічуріним, В.В. Растреллі, Й.Г. Шеделем, А.В. Квасовим.

Широко представлені також архітектурні стилі XIX - XX ст.: модерн

(найоригінальніший зразок в Україні - житловий будинок по вулиці Банковій (будинок Городецького) у м. Києві), неокласицизм (будинки банків на вулицях Хрещатик та Інститутській, Педагогічний музей, а також житлові будинки на вулицях Банковій і Чкалова у м. Києві; будинки банків і житлові будинки в м. Одесі), неоукраїнський (будинок губернського земства у м. Полтаві, житлові та адміністративні споруди у мм. Києві, Одесі, Херсоні, Дніпропетровську, Миргороді та ін.). Ці пам'ятки - цікаві як туристсько-екскурсійні об'єкти.

Палацово-паркові ансамблі - рідкісні пам'ятки культури, своєрідне поєднання архітектури та паркового мистецтва. Серед них найвизначнішими туристичними об'єктами є палацово-паркові ансамблі в селищі Качанівці та селі Сокиринцях.

Пам'ятки мистецтва - це, насамперед, шедеври монументального образотворчого мистецтва, що створюють гармонію та витонченість архітектурних ансамблів: давньоруські фрески та мозаїки Софії Київської, фрагменти фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору, фрески Кирилівської церкви, а також широко відомі монументальні розписи Володимирського собору та Кирилівської церкви у м. Києві художників В.М. Васнецова, М.О. Врубеля, М.В. Нестерова.

Дзеркалом душі та творчої наснаги українського народу є невмируще народне мистецтво. Воно яскраво представлене в музеях мм. Полтави, Миргорода, Києва та Василькова традиційними вишиванками, мереживом, різьбою по дереву, живописом, керамікою тощо. Твори народного мистецтва мають великий естетичний і патріотичний виховний потенціал.

Поряд з музеями, осередками історико-культурного потенціалу, важливими екскурсійними об'єктами є картинні галереї. Шедеври образотворчого мистецтва дають уявлення про історичні події, національні культурні надбання та мають велике естетичне значення.

Численні меморіальні пам'ятки - це місця, пов'язані з іменами видатних людей України: поетів, письменників, вчених, педагогів, політичних діячів, акторів, серед яких К.В. Білокур, В.З. Бородай, С.І. Васильківський, М.В. Гоголь, М.С. Грушевський, О.П. Довженко, М.К. Заньковецька, І.К. Карпенко-Карий, І.С. Козловський, С.П. Корольов, І.П. Котляревський, М.М. Коцюбинський, М.В. Лисенко, А.С. Макаренко, Є.О. Патон, О.А. Петрусенко, Л.П. Смирненко, В.А. Симоненко, Г.С. Сковорода, В.О. Сухомлинський, Леся Українка, Богдан Хмельницький, Т.Г. Шевченко та багато інших. Вони - цвіт і гордість нації, їхній життєвий приклад має велике виховне значення, сприяє формуванню національної свідомості та піднесенню духовності українського народу. Їхні імена вшановують меморіальні музеї, пам'ятники та меморіальні дошки.

До меморіальних пам'яток належать також меморіальні ансамблі,

комплекси, монументи на честь воїнів-визволителів у багатьох населених пунктах України.

Найсерйознішою проблемою пам'яткоохоронної сфери сьогодні лишається її правове забезпечення, у тому числі й гарантії недержавних інвестицій у справу охорони, утримання, реставрації, використання пам'яток історії та культури.

Вирішення цієї проблеми на сучасному європейському рівні має забезпечити Закон України «Про охорону культурної спадщини», прийнятий Верховною Радою України 16 березня 2000 року. Цей закон забезпечує не тільки правові й організаційні засади охорони пам'яток, але й створює економічне підґрунтя для ефективної пам'яткоохоронної та реставраційної діяльності.

Збереження культурної спадщини як основи національної культури, подальшого розвитку традиційних культур народів, які населяють Україну, формування національної самосвідомості та патріотизму вимагає створення принципово нових умов для збереження пам'яток архітектури та історичних міст з метою їх подальшого використання як органічної складової сучасного життєвого середовища та забезпечення певної економічної вигоди.

У реалізації цих завдань беруть участь не лише органи виконавчої влади, але й громадські організації охорони пам'яток, творчі спілки, благодійні фонди, інші об'єднання.

3.3. Стан та перспективи розвитку пам'яткоохоронної справи

Згідно чинному законодавству, в Україні державному обліку й охороні підлягає широкий спектр об'єктів, комплексів та визначних місць історико-архітектурної спадщини: окремі будівлі, їхні комплекси та ансамблі, монастирі і фортеці, квартали, площі й історичні центри стародавніх міст, сади і парки, історико-меморіальні будинки, городища і вали тощо. Охорона цієї спадщини включає облік (виявлення, наукове вивчення, класифікацію, державну реєстрацію), захист, збереження, належне утримання, відповідне використання, консервацію, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини, а також захист традиційного характеру архітектурного середовища історичних міст.

3.3.1 Облік пам'яток архітектури та історичних міст

Відповідно до законодавства України про культуру, з метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності Постановою Кабінету Міністрів України № 466 від 12.08.92 р. затверджено Положення про Державний реєстр національного культурного надбання. Однак, при розробці і ухваленні Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) поняття Державного

реєстру національного культурного надбання було зведено до реєстру лише нерухомих пам'яток. Рухомі пам'ятки, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і зберігаються у музеях або приватних колекціях підлягають занесенню до Музейного фонду України.

Згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 р. № 1147 «Про затвердження Положення про Музейний фонд України», Музейний фонд — це сукупність рухомих пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення незалежно від їх виду, місця створення і форми власності, що зберігаються на території України, а також нерухомих пам'яток, які знаходяться в музеях України і обліковані в порядку, визначеному Міністерством культури.

Об'єкти культурної спадщини занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр) за рішенням Кабінету Міністрів України щодо об'єктів національного значення або за рішенням відповідного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини регіону та об'єктів місцевого значення.

Усім пам'яткам у разі занесення до Реєстру присвоюються охоронні номери, що не можуть дублюватися. Охоронний номер пам'ятки національного значення складається з цілого числа та літери «Н» (наприклад: 8-Н). Охоронний номер пам'ятки місцевого значення складається з цілого числа (наприклад: 128).

Комплексам (ансамблям), визначним місцям присвоюється єдиний охоронний номер. Кожному об'єкту культурної спадщини у складі комплексу (ансамблю) або визначного місця присвоюється охоронний номер, що складається з охоронного номера комплексу (ансамблю) або визначного місця та номера об'єкта у складі комплексу (наприклад: 128/3). Охоронний номер пам'ятки, виключеної з Реєстру, не може бути використаний повторно.

На кожен об'єкт культурної спадщини, що пропонується відповідним органом охорони культурної спадщини для занесення до Реєстру, складається облікова документація, яка підлягає постійному зберіганню в цьому органі: Облікова картка і Паспорт об'єкта культурної спадщини.

Облікова картка об'єкта культурної спадщини повинна містити його найменування, відомості про розташування, дату утворення, первісне призначення, характер сучасного використання, ступінь збереженості, тип і вид об'єкта, наявність науково-проектної документації, а також стислий опис, фото загального вигляду, план, охоронний номер об'єкта, дату і номер рішення, відповідно до якого об'єкт поставлено на облік.

Паспорт об'єкта культурної спадщини повинен містити:

- історичні дані про об'єкт,
- відомості про його сучасний стан,
- функціональне використання,
- роль у навколишньому середовищі,
- територію, а також про ландшафт,
- витвори мистецтва,
- результати попередньої оцінки антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього значення,
- про основні археологічні, іконографічні, архівні та бібліографічні матеріали,
- наявність науково-проектної документації, місце її зберігання та зони охорони.

У паспорті зазначаються тип і вид об'єкта культурної спадщини, пропонована чи затверджена категорія пам'ятки, охоронний номер з посиланням на рішення, відповідно до якого пам'ятку поставлено на державний облік. До паспорта додаються матеріали фотофіксації, генеральний план з позначенням зони охорони, поповерхові плани, розрізи, креслення фасадів (у разі потреби).

Облікова картка і паспорт об'єкта складаються у чотирьох примірниках, один з яких передають до відповідного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, другий зберігається у відділі охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласної чи Київської, Севастопольської міської держадміністрації, третій - в іншому уповноваженому органі охорони культурної спадщини, четвертий - в органі місцевого самоврядування.

Вищевказані документи складаються українською мовою і зберігаються на паперових носіях.

Перелік пам'яток, занесених до Реєстру з їх найменуванням, часом створення, місцем розташування та охоронним номерам доступний в електронному вигляді на сайті Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень <http://www.heritage.com.ua/reestry/index>. Проте, роль сучасних інформаційних технологій в інвентаризації та обліку об'єктів культурної спадщини залишається незначною.

За даними органів охорони культурної спадщини, в Україні на державному обліку перебуває 131 тис. пам'яток, з них 57 206 — археології, 51 364 — історії, 5926 — монументального мистецтва, 16 293 — архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтні.

Залежно від археологічної, естетичної, етнологічної, історичної,

мистецької, наукової чи художньої цінності об'єкти культурної спадщини (КС) поділяють за категоріями національного та місцевого значення. В Україні налічують 4145 пам'яток національного значення, з них пам'яток археології — 418, історії — 142, монументального мистецтва — 44, архітектури та містобудування — 3541.

Функціонує 63 історико-культурні (історико-архітектурний, історико-меморіальний, історико-археологічний, історико-етнографічний та ін.) заповідники. До складу заповідників входять комплекси (ансамблі) пам'яток, що мають особливу культурну цінність, 14 заповідникам надано статус національних.

Близько 9400 населених пунктів України мають понад 70 тис. об'єктів культурної спадщини, що потребують дослідження та взяття на облік. До Списку історичних населених місць України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України, включено 401 населений пункт.

Розподіл нерухомих пам'яток історії та культури (національного та місцевого значення), історичних населених місць та історико-культурних заповідників за регіонами України наведено в додатку

Територіальний розподіл об'єктів культурної спадщини національного значення в розрізі адміністративних областей характеризується нерівномірністю додаток.

До регіонів, у яких сконцентровано найбільше пам'яток у розрахунку на 1 тис. км², належать: Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Волинська області, міста Київ та Севастополь. Найменше пам'яток на 1 тис. км² — у Запорізькій, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Кіровоградській та Миколаївській областях.

Регіональні особливості має як розміщення пам'яток культурної спадщини, так і їхня структура. Зокрема, у західній і північній Україні переважають пам'ятки архітектури, а центр, схід і південь України багаті на пам'ятки археології та історії.

Завдяки зусиллям Міністерства культури відбулося включення об'єктів України до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

За участю науковців та фахівців-практиків сусідніх країн опрацьовуються пропозиції щодо включення до згаданого Списку транскордонних проектів таких номінацій: «Археологічна культура "Кукутені – Трипілля"» (Україна, Молдова, Румунія) та «Дерев'яні церкви Карпатського регіону» (Україна, Польща, Словаччина).

Кількість пам'яток архітектури й містобудування, включених до Державного реєстру національного культурного надбання наведена в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1 - Кількість пам'яток архітектури й містобудування, включених до Державного реєстру національного культурного надбання

Адміністративна одиниця	Історико-культурні пам'ятки										Кількість історичних населених місць	історико- культурних	
	Загальна кількість	Пам'ятки національного значення					Пам'ятки місцевого значення						
		Історії	монументально го мистецтва	археології	архітектури	Разом	історії	монументально го мистецтва	археології	архітектури			Разом
АР Крим	12350	13	0	21	193	227	3848	520	7206	549	12123	28	7
Області													
Вінницька	4073	5	3	14	167	189	1793	198	1420	473	3884	24	1
Волинська	1961	7	1	16	200	224	1275	34	133	295	1737	20	2
Дніпропетровська	6426	11	0	13	35	59	1445	450	4155	317	6367	6	0
Донецька	4145	2	1	11	13	27	1938	172	1945	63	4118	8	1
Житомирська	3498	4	1	12	64	81	2272	84	799	262	3417	10	0
Закарпатська	2051	0	2	11	137	150	1307	65	470	59	1901	19	0
Запорізька	7735	3	0	8	5	16	1651	73	5972	23	7719	6	3
Івано-Франківська	3947	2	1	10	149	162	867	141	1480	1297	3785	27	1
Київська	6006	3	0	18	91	112	2570	257	2950	117	5894	8	3
Кіровоградська	5592	0	0	15	17	32	2462	29	2641	372	5560	6	1
Луганська	6755	5	0	12	25	42	1172	225	5002	314	6713	10	0
Львівська	8441	7	1	14	794	816	3815	301	872	2637	7625	55	8
Миколаївська	4654	3	0	25	14	42	1208	347	2928	129	4612	4	1
Одеська	5325	2	4	14	72	92	1546	507	1640	1540	5233	12	0
Полтавська	4402	8	5	10	62	85	2456	494	1226	141	4317	13	3
Рівненська	3285	0	0	20	109	129	1761	84	1068	243	3156	13	3
Сумська	2748	3	0	17	127	147	1448	95	670	388	2601	15	3
Тернопільська	3578	1	0	6	180	187	1672	164	420	1135	3391	30	3
Харківська	8244	10	4	14	73	101	2580	288	4549	726	8143	16	2
Херсонська	5898	3	3	31	32	69	2256	127	3370	76	5829	7	0
Хмельницька	3362	4	1	12	230	247	2438	473	93	111	3115	24	3
Черкаська	4763	4	1	16	56	77	1814	359	2387	126	4686	13	6
Чернівецька	2246	2	0	18	112	132	584	45	818	667	2114	11	1
Чернігівська	4958	8	1	31	171	211	2271	123	2285	628	4747	14	4
м. Київ	2332	26	11	20	390	447	1300	204	52	329	1885	1	6
м. Севастополь	2014	6	4	9	23	42	1473	23	237	239	1972	1	1
Всього	131293	142	44	418	3541	4145	51222	5882	56788	13256	127148	401	61

3.3.2 Нормативно-правова база формування та збереження історико-культурних ресурсів України

Культурна і природна спадщина України знаходиться під загрозою руйнування. Це зумовлене різними чинниками: традиційними причинами пошкодження (вплив часу, природно-кліматичних умов тощо); еволюцією соціального та економічного життя, а отже ще більш небезпечними шкідливими й руйнівними явищами; відсутністю або недостатністю коштів; недосконалим поки що правовим механізмом охорони об'єктів культурної спадщини.

Тому нині як ніколи гостро стоїть питання охорони і збереження культурної та природної спадщини для наступних поколінь — одна з важливих функцій держави, спрямована на патріотичне та естетичне виховання людини. Політика держави в зазначеній сфері регламентується

відповідним законодавством.

Підвалини розвитку сучасного українського законодавства про охорону культурної спадщини закладені у радянський період. Конституція СРСР 1977 р. закріпила обов'язок громадян турбуватися про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей. Для конкретизації цієї важливої конституційної норми Верховною Радою УРСР 13 липня 1978 р. прийнято Закон «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», в якому кодифіковано правові акти з цього питання, що вже діяли на той момент, а також закріплено низку нових норм, спрямованих на поліпшення охорони і використання пам'яток історії та культури в УРСР.

Наступним кодифікаційним актом стало Положення про охорону і використання пам'яток історії та культури, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР 16 березня 1982 р. Воно доповнило чинні норми, зокрема питання державного обліку пам'яток, порядок їх використання реставрації, консервації і ремонту, забезпечення охорони.

Вказані та деякі інші нормативно-правові акти створили єдину правову базу для охорони пам'яток історії та культури, проте механізм реалізації їх положень був не чітко сформований. Це зумовило прийняття Міністерством культури СРСР у 1986 р. Інструкції про порядок обліку, забезпечення охорони, утримання, використання і реставрації нерухомих пам'яток історії та культури.

Враховуючи, що охорона культурної спадщини є актуальною проблемою всього людства і має глобальний характер, Верховна Рада УРСР 4 жовтня 1988 р. ратифікувала Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, яка була прийнята 16 листопада 1972 р. Генеральною конференцією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури в Парижі (Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища).

Труднощі, пов'язані зі становленням самостійної незалежної держави — України, деякою мірою загальмували розвиток законодавства у даній галузі. Протягом 90-х років продовжували діяти нормативно-правові акти про охорону культурної спадщини, прийняті ще за радянських часів.

Прийнята у 1996 р. Конституція України створила правовий фундамент для розвитку спеціального законодавства. Стаття 11 Конституції вказує, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традиціям і культурі. Основи правової охорони культурної спадщини закріплені в Конституції шляхом встановлення обов'язку громадян не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66).

Протягом 1999—2000 рр. Верховною Радою України прийнято два важливих законодавчих акти з питань врегулювання відносин у даній галузі — закони «Про вивезення, ввезення та повернення культурних

цінностей» від 21 вересня 1999 р. та «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. Зі вступом його у дію втратив чинність Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури».

Разом з тим не тільки спеціальне законодавство регулює ці відносини. Норми про охорону об'єктів культурної спадщини містяться у деяких актах окремих галузей законодавства: конституційного, адміністративного, земельного тощо. Так, Закон «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р., закріплюючи виключну компетенцію сільських, селищних, міських рад (ст. 26), відносить до їх повноважень внесення пропозицій до відповідних державних органів щодо оголошення природних та інших об'єктів, які мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури, що охороняються законом.

Земельний Кодекс в редакції від 13 березня 1992 р. визначає особливий правовий статус земель історико-культурного призначення (ст. 75), до яких належать і землі, на котрих розташовані об'єкти культурної спадщини. Ці землі підлягають особливій правовій охороні і на них забороняється будь-яка діяльність, що суперечить їх цільовому призначенню, та шкідливо впливає або може вплинути на дотримання режиму земель історико-культурного призначення.

Окремі нормативно-правові акти України передбачають юридичну відповідальність за порушення відповідного законодавства. Так, Кодексом України про адміністративні правопорушення передбачено адміністративну відповідальність за порушення правил охорони і використання пам'яток історії та культури (ст. 92).

На підставі усього вищесказаного можна зробити висновок, що сьогодні створена певна правова база у галузі охорони об'єктів культурної спадщини. Законодавство, яке лежить в її основі, можна поділити на такі групи:

- 1) конституційне законодавство, провідна роль в якому належить Конституції України;
- 2) інше галузеве (земельне, адміністративне, цивільне тощо);
- 3) спеціальне законодавство як комплексна підгалузь законодавства, що регулює лише питання охорони об'єктів культурної спадщини в Україні (наприклад, акт кодифікаційного рівня — Закон «Про охорону культурної спадщини»).

До окремої групи можна віднести акти міжнародного права, ратифіковані Україною. Відповідно до ратифікованих парламентом України міжнародних конвенцій, охорона культурної спадщини є міжнародно-правовим обов'язком нашої держави перед світовою спільнотою. Україна приєдналася до численних міжнародних конвенцій та угод у сфері охорони культурної спадщини, а саме:

- Конвенція про захист культурної власності у випадку збройних конфліктів (Гаага, 1954);

- Європейська Конвенція про захист археологічної спадщини (Лондон, 1969);
- Конвенція про засоби заборони і запобігання незаконному імпорту, експорту, передачі у власність культурних цінностей ((ЮНЕСКО, 1970 р);
- Конвенція про захист архітектурної спадщини Європи (Гранадська конвенція, 1985);
- Європейська конвенція про захист археологічної спадщини (Валетта, 1992);
- Конвенція UNIDROIT про викрадені чи незаконно експропрійовані культурні об'єкти (Париж 2001);
- Конвенція про захист підводної культурної спадщини (Париж, 2001);
- Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (Париж, 2003);
- Європейська конвенція про ландшафти (Флорентійська Конвенція, 2000).

3.4. Історико-культурні заповідники України

В цьому підрозділі перелічені основні історико-культурні заповідники України за областями та наведено характеристики основних з них.

Автономна Республіка Крим

м. Севастополь

Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

Територія заповідника охоплює місце розташування стародавнього грецького міста - Херсонеса Таврійського, що виникло тут, на узбережжі Чорного моря, у 5 ст. до н. е. До наших днів збереглося багато давніх споруд. Серед них елліністичний театр, римська цитадель, середньовічні християнські храми, житлові квартали, вулиці, гончарні майстерні, колодязі та ін. Територія досліджується археологами уже близько 170 років.

Національний заповідник «Херсонес Таврійський» - унікальний на Україні заклад культури, де найбільш повно представлені пам'ятки періоду античної та візантійської культур. Заповідник має філії - середньовічні фортеці в Інкермані (Севастополь) та в м. Балаклаві.

Херсонес виник наприкінці VI ст. до н.е. і проіснував до початку XV ст. н.е. Протягом двох тисячоліть, за часів розквіту стародавньої Греції, Риму та Візантії Херсонес був осередком культури на Кримському півострові. Це місто відіграло також особливу роль у взаємовідносинах між Візантією та Київською Руссю і стало провідним центром розповсюдження християнства на східнослов'янських землях. Херсонес та його сільськогосподарська округа (хора) насичені пам'ятками, які в унікальному автентичному стані збереглися до сьогодення та є надбанням світової цивілізації.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 31.01.1978 року № 77,

враховуючи історичну, архітектурну, художню цінність комплексу пам'яток античного Херсонеса, на території м. Севастополя було створено Херсонеський державний історико-археологічний заповідник площею близько 500 га, з філіями «Фортеця Чембало», «Фортеця Каламіта» та відділення «Гераклеїські клери». Враховуючи особливу цінність пам'яток Херсонеса, Президент України Указом від 11.10.1994 року № 587/94 надав Заповіднику статус Національного.

Заповідник «Херсонес Таврійський» має не тільки національне значення, а й міжнародне. До його складу входять:

— 5 археологічних комплексів - городище Херсонеса Таврійського, некрополь Херсонеса в Карантинній, фортеця Чембало, фортеця Каламіта, античні земельні наділи та садиби;

— 11 пам'яток архітектури на території городища та фортеці Каламіта.

Державною програмою розвитку Національного заповідника «Херсонес Таврійський» на 2006-2020 роки передбачається створення Археологічного парку.

м. Керч

Державний історико-культурний заповідник

Основними об'єктами заповідника є пам'ятки історії та культури міста, заснованого у 5 ст. до н.е. На території заповідника, площа якого 800 га, знаходяться: античне місто Пантикапей, античні городища Німфей, Мірмекій, Тірітака, Порфеній, античний кам'яний склеп Деметри. Унікальними пам'ятками є городище давньоруського міста 10-12 ст. Корчев - одного з центрів Тмутараканського князівства та церква Іоанна Предтечі 8-12 ст., яка була центральною будівлею в структурі міста. Корчев відігравав велику роль у зв'язках Візантії та Київської Русі. У заповіднику багато пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з обороною та звільненням Керченського півострова в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Серед них найвідоміші меморіальні ансамблі Аджимушкайських кам'яноломенів та плацдарму Ельтигенського десанту 1943 р.

У межах заповідника функціонує один із найстаріших в Україні Історико-археологічний музей, що нараховує майже 2 тис. експонатів, датованих 3 тис. до н.е. – XVIII ст. н.е.

м. Бахчисарай

Державний історико-культурний заповідник

У заповіднику є пам'ятки епохи міді та бронзи, античного періоду, років Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. тощо.

До визначних об'єктів належать: печерне місто Мангуп-Кале (6-15 ст.), Чуфут-Кале (5-19 ст.) - оборонні і містобудівні ансамблі середньовічного Криму, комплекс Успенського печерного монастиря (13-15 ст.) та ханського палацу (16-18 ст.). Ханський палац - унікальний ансамбль, створений італійськими, іранськими, турецькими, українськими та російськими

майстрами, територія 4 га. А також Музей археології і печерних міст, Літературно-художній музей.

Бахчисарайський чоловічий Свято-Успенський монастир Сімферопольської і Кримської єпархії Української Православної церкви знаходиться на місці давнього печерного Свято-Успенського монастиря, заснованого ще у VIII-IX ст. На території монастиря зберігаються видатні пам'ятки історії, археології та архітектури національного та місцевого значення, а також нововиявлені об'єкти культурної спадщини.

Успенський монастир VIII-XX ст. у своєму розвитку пройшов декілька етапів. Серед кримських печерних монастирів Свято-Успенський, заснований ще за часів Візантійської імперії (між VI та X ст.ст.), практично не припиняв свого існування впродовж останнього тисячоліття: до XVII ст. це був печерний монастир, відновлений у середині XIX ст. Навіть за часів виселення греків з Тавриди наприкінці XVIII ст. проводили божу службу. Лише з 1921 до 1993 рр. (за радянської влади) він тимчасово не функціонував. Нині комплекс печерного монастиря почав своє нове відродження. На початок XX ст. тут нараховувалось п'ять однопрестольних храмів та інші споруди:

Значна кількість цих споруд була знищена після його закриття 1921 року. Розібрані церкви, споруди господарського та службового призначення були пристосовані під лікарняні корпуси психоневрологічної лікарні. В занедбаному стані перебувають кладовища монастиря: більшість надгробків понівечена, склепи на кладовищах по-варварськи пограбовані. Зокрема, надгробок-стела на могилі героя Кримської війни П.В. Веймарна, що є об'єктом культурної спадщини місцевого значення.

Державний палацо-парковий музей-заповідник у м. Алупці

З 1921 р. палацо-парковий ансамбль використовується як музейна установа, а у 1990 р. його реорганізовано у заповідник. До складу заповідника разом з унікальними природними ландшафтами увійшов комплекс палацу з його Верхнім і Нижнім парками (загальна площа 40 га) (Рис. 3.4).

Палац збудовано протягом 1828-1848 рр. за проектом Е. Блора як кримську резиденцію генерал-губернатора Новоросійського краю М. Воронцова. Архітектура фасадів, розкішне внутрішнє оздоблення - талановите поєднання мавританського стилю і пізньої англійської готики. Комплекс палацу нараховує 150 приміщень. В їх оздобленні брали участь англійські, французькі та російські майстри.

З 1956 р. в палаці функціонує Музей образотворчих мистецтв. Його зали прикрашають скульптури античних богів, полотна видатних італійських, французьких, англійських та російських майстрів живопису.

У складі Алупкінського заповідника є філія - Масандрівський палац, збудований у 1892-1902 рр. на околиці Ялти для імператора Олександра III.

Тут також діє музей.

м. Судак

Державний архітектурно-історичний заповідник «Судацька фортеця» (філія Національного заповідника «Софія Київська»)

На території близько 30 га розташований ансамбль споруд VI-XV ст.: оборонні мури і башти (Рис.3.5). Консульський замок, Дозорна (Дівоча) башта, мечеть, храми та ін., експонуються як археологічні об'єкти. У приміщенні мечеті - експозиція, що розповідає про дослідження і реставрацію пам'яток фортеці. В приміщенні кірхи XIX ст. проводяться художні виставки.

Серед відомих заповідників Криму також можна назвати Республіканський історико-археологічний заповідник «Калос Лімен» смт. Чорноморське та Історико-культурний заповідник «Старий Крим» Кіровського району в м. Старий Крим.

Вінницька область

Державний історико-культурний заповідник «Буша»с. Буша

Комплекс знахідок сарматського поховання, 1 ст. н. е. Курган біля с. Пороги Ямпільського району Вінницької області

Волинська область

Луцький історико-культурний заповідник та Державний історико-культурний заповідник «Володимир» у м. Володимирі-Волинському.

Донецька область

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Слов'яногорську

Заповідник засновано у 1980 р. Його основу складає архітектурний ансамбль XVII – XIX ст. Успенського монастиря, що розташований на мальовничому березі Сіверського Донця в місцевості з історичною назвою Святі Гори. Справжньою окрасою комплексу є Миколаївська церква XVII ст., що побудована невідомими майстрами на крейдяній скелі і є видатним зразком стилю українського бароко.

Унікальними є печерні споруди Святогорського монастиря. У крейдяній скелі збереглися майже 1000 метрів лабіринтів-ходів, трапезна, стародавня печерна Миколаївська церква. Музейні експозиції заповідника відтворюють побут, картини життя печерних ченців, мешканців монастиря, які були не тільки богомольцями та будівельниками, а й воїнами, захищаючись від монголо-татарської навали. Тут нерідко знаходили притулок і полонені, яким вдавалося втекти з татарського полону чи турецьких галер.

У 1992 р. монастир поновив свою діяльність.

Запорізька область

Національний заповідник «Хортиця»

Хортиця з прадавніх часів відігравала важливу стратегічну роль на Дніпровському річковому шляху із Варяг в Греки. Замикаючи Дніпровські

пороги, вона контролювала переправи, броди та навколишні сухопутні шляхи. Тут зупинялися для перепочинку після подолання порогів військові загони та торговельні флотилії русів, які спускалися Дніпром до Чорного або Середземного морів. Хортиця була опорним пунктом давньоруських військ під час боротьби з кочівниками.

За часів середньовіччя Хортиця стала одним з головних осередків формування і життя українського козацтва, постійно перебувала у сфері військових та господарських інтересів Запорозької Січі. Про це свідчать численні історичні джерела. В національній свідомості образ Хортиці є уособленням Запорозької Січі.

З метою увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, Рада Міністрів Української РСР постановою № 991 від 18 вересня 1965 р. оголосила острів Велика Хортиця у м. Запоріжжі Державним історико-культурним заповідником.

На території цього заповідника Постановою Ради Міністрів Української РСР № 500 від 28 жовтня 1974 р. з метою збереження в природному стані унікальних пам'яток геології, рідкісних видів рослин утворено геологічний заказник «Дніпровські пороги» загальною площею 1383 гектарів.

До заповідника належать території острова Хортиця та прилеглих до нього островів і скель Байди, Дубового, Розтьобіна, Три Стоги, Середня, Близнюки, урочища Вирви на правому березі Дніпра в м. Запоріжжі. Загальна площа заповідника становить близько 2386 гектарів.

Острів Хортиця є комплексною історико-культурною та природною пам'яткою, на території якої нараховується близько 70 пам'яток історії та археології: багатошарова пам'ятка на о. Байди (доба неоліту-XVIII ст.), давньослов'янське поселення «Протолче» (XII-XIV ст.), Совутинське городище скіфського часу (V-III ст. до н.е.), поселення Сабатинівської культури (XIV-XII ст. до н.е.), військові укріплення козацьких часів та російсько-турецької війни 1735-1739 років.

Тут збереглося багато пам'яток доби українського козацтва: рештки земляних укріплень замку Дмитра Вишневецького (середина XVI ст.) та залишки укріплень Запорозької верфі, спорудженої у 1739 р. на місці замку на о. Мала Хортиця та ін.

Унікальною особливістю Хортиці є те, що на острові представлені всі тополандшафтні зони України - від степу до гір. В ярах, урочищах, плавнях острова ростуть 1052 види вищих рослин, 11 з яких занесено до Червоної книги України, 41 вид - релікти та ендеміки.

До складу заповідника входить музей історії козацтва. Загальний музейний фонд заповідника становить 634 тис. експонатів.

Державний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила» (Мелітопольський район)

Комплекс заповідника, що розташований на території 15 га – унікальна пам'ятка стародавньої історії, культури і природи. В його гротах і печерах зосереджена велика кількість петрогліфічних зразків первісного мистецтва. Навколо – український степ з реліктовими та ендемічними рослинами.

У складі заповідника функціонує музей «Первісне мистецтво» та лапідарій (експозиція зразків стародавньої писемності, виконаної на кам'яних плитах у тому числі надгробках) – пагорб «Кам'яна могила», де експонується понад 3 тис. стародавніх малюнків – від періоду пізнього палеоліту (20 – 16 тис. років до н. е.) до епохи бронзи і пізнього часу.

У фонді музею зберігаються унікальні стародавні речі, кам'яні знаряддя праці, посуд. Заповідник представляє матеріальну та духовну культуру древніх мешканців Північного Причорномор'я, їх зв'язки з Месопотамією, Шумерською державою, Єгиптом, Грецією.

Історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» у м. Василівці

Історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» у м. Василівка Запорізької області створено у січні 1993 року на базі районного краєзнавчого музею, який не працював вже 11 років, а його фонди були пограбовані та майже втрачені.

До музею-заповідника «Садиба Попова» входять два комплекси: історичний та архітектурний.

До історичного комплексу входить «Садиба поміщика періоду освоєння Дикого поля», який складається з 4-х споруд кінця XVIII - 30-х років XIX ст.

Архітектурний комплекс (залишки палацового комплексу) складається з трьох флігелів (східний, західний та північний); оглядової башти; каретного двору; конюшні; будівлі електростанції, майстерні та головної башти зруйнованого палацу, що збереглася до нашого часу.

Історичний комплекс за своїм профілем - єдиний в Україні. Архітектурний комплекс, за свідченням фахівців з Петербурзького заповідника «Петродворец», шедевр містобудування. Це творіння геніального російського архітектора XIX ст. Миколи Бенуа. Відвідувачів вражає не тільки незвичайна краса архітектури цих будівель, але й якість мурування стін та окремих деталей будівлі.

Архітектурний (палацовий) комплекс «Васильєво» збудований 1894 року руками тутешніх майстрів, нащадків запорозьких козаків та кріпаків з Полтавщини і Чернігівщини, на кошти володаря маєтку генерала Василя Павловича Попова. Комплекс виконано у стилі еклектики (поєднання різних стилів). У цьому ж стилі виконані й окремі його елементи (будинки палацу та оглядова башта), а інші будівлі у вигляді мініатюрних палаців різних стилів: східний та північний флігелі - в псевдомавританському стилі; західний флігель («англійський замок») - у стилі неоготики; каретна побудована у

звичайному стилі, характерному для господарських будівель Південної Європи; конюшня - у стилі Північної Італії - епохи середньовіччя, тобто вона побудована в тому ж стилі, що і Московський Кремль (споруд такого стилю у Східній Європі лише дві: Кремль у Москві та конюшня у Васиївці - зазначив один з видатних знавців пам'яток архітектури світу проф. Байрамян з Москви). Матеріал для будівництва - місцевого виробництва.

Причиною зведення тут, у степовій зоні, «альтернативи» Воронцовському палацу в Алушці був славетний Великий Луг - природна перлина України, оазис серед Дикого поля, що омивається водами Каховського водоймища. Великий Луг був годувальником та охоронцем багатьох народів, які тут мешкали протягом тисячоліть. Запорозькі козаки називали його «батьком»- він надавав їм їжу, хутро, деревину для флоту, паливо, корм для коней та худоби. Великий Луг мав унікальну природну красу: луки, численні озера, річки, струмки, великі лісові масиви та гаї, болота. Саме сюди, у Великий Луг, ще за часів Потьомкіна приїздили на полювання з Москви та Петербургу державні чиновники, генерали, міністри і навіть члени царської родини. Палацовий комплекс зведений як елітарна мисливська база для таких поважних гостей. Будівля вражає своєю красою та затишком. Для вдалого полювання все було передбачено: гостей чекало 80 різних візків у каретній, близько сотні коней у величезній конюшні, багато мисливських собак у вольєрах. Цей ансамбль згодом став «нікому не потрібним палацом царського генерала.»

Васиївка має вигідне географічне розташування для того, щоб використовувати «Садibu Попова» як великий туристичний та культурний центр на півдні України - саме такий напрямок передбачає концепція розвитку і збереження пам'яток цього музейного закладу.

Івано – Франківська область

Національний заповідник «Давній Галич»

Заповідник «Давній Галич» створено постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 року № 81 з метою збереження та раціонального використання пам'яток історії і культури м. Галича Івано-Франківської області. Знаходиться він у с. Кринос Галицького району.

Указом Президента України від 11 жовтня 1994 року № 587/94 заповіднику надано статус національного та передано у власність Міністерства культури і туризму України. Управління заповідником здійснює Державна служба з питань національної культурної спадщини.

Заповідник створено на базі комплексу пам'яток історії та культури стародавнього Галича, об'єднаних спільною географічною територією та пов'язаних між собою історично і ландшафтно. Загальна площа становить 76, 8 кв. км.

Поряд з об'єктами, які зберегли можливість використання за прямим

призначенням (церква Різдва XIII-XV ст. у м. Галичі, церква Успіння XVI ст. у с. Крилос, церква Св. Пантелеймона XII ст. у с. Шевченкове, костел Кармелітів з монастирським комплексом XVII ст. у с. Більшівці, Митрополичі палати XVIII-XIX ст. - зараз Музей історії стародавнього Галича у с. Крилос, тут знаходяться фундаменти 14 літописних церков XII-XIII ст., залишки Галицького замку XIII-XVII ст., 131 пам'ятка археології від доби пізнього палеоліту до доби пізнього середньовіччя, 4 історико-ландшафтних заповідних зони, 3 музеї - історії давнього Галича, народної архітектури і побуту Прикарпаття, історії та культури Галицьких караїмів, постійно діюча виставка «Природа нашого краю».

У фондах музеїв заповідника зберігається і експонується 9678 предметів, серед яких унікальні колекції фрагментів кам'яного декору галицьких храмів XII-XIII ст., матеріали археологічних досліджень Галича за 100 років, пам'ятки долітописної історії Галича з колекціями матеріалів археологічних розкопок унікальних трипільських поселень, верхньопалеолітичних стоянок Галич-1, Галич-2.

Київ та Київська область

Серед найвідоміших історико-культурних заповідників Києва та Київської області можна назвати Національний заповідник «Софія Київська», Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ», Державний історико-меморіальний заповідник «Лук'янівське кладовище», Державний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» у селищі Биківня, Державний історико-культурний заповідник у м. Вишгороді, Державний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» у с. Нові Петрівці Вишгородського району.

Національний заповідник «Софія Київська»

Заснований 1934 р. Головною пам'яткою заповідника є Софіївський собор, який чудово зберіг з XI ст. архітектурні форми (з деякими добудовами XVII—XIX ст.), з фресками і мозаїками. В місцях втрати первісних зображень є темперні (XVII ст.) і олійні (XVIII—XIX ст.) розписи. Збереглися фрагменти мозаїчної і керамічної підлоги XI ст., мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого, дерев'яний різьблений іконостас XVIII ст. та ін. На фресках знайдено більше 300 написів-графіті, які є цінними пам'ятками письменства.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Заповідник створено 29 вересня 1926 року постановою ВУЦВК та РНК УРСР «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником і перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко» на базі Музею культів та побуту, який діяв тут з 1922 року. 13 березня 1996 року Указом Президента України Києво-Печерському заповіднику було надано статус національного. Заповідник підпорядкований Міністерству культури і туризму України. Управління здійснює Державна служба з питань національної культурної спадщини. Заповідник

розташований у м. Києві по вулиці Січневого повстання, 21.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник - один із найвизначніших музейних центрів на Україні, комплекс пам'яток якого «Архітектурний ансамбль Києво-Печерська лавра» за рішенням 14-ої сесії Міжурядового Комітету ЮНЕСКО від 7 грудня 1990 року внесено до Списку Всесвітньої культурної спадщини.

Заповідник займає площу 23,5 га. На його балансі знаходиться 144 будівлі та споруди, серед яких 120 пам'яток архітектури, що історично сформувалися протягом XI-XX ст. Власником майна Заповідника є територіальна громада м. Києва.

У межах Заповідника розміщуються Державна історична бібліотека України, Національний музей історії України, Всеукраїнський фонд відтворення пам'яток архітектури ім. О. Гончара, Український центр культурних досліджень, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Музей українського народного декоративного мистецтва, Музей книги та друкарства України, Музей мікромініатюр Сядристого М.С.

Нижня ділянка Заповідника передана в користування чоловічому монастирю Свято-Успенської Києво-Печерської лаври Української Православної церкви Московського патріархату. Церква Феодосія Печерського знаходиться на балансі Української Православної церкви Київського патріархату.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник охороняє і досліджує духовну та культурну спадщину України. Завдяки його існуванню вдалося зберегти неповторні витвори мистецтва – пам'ятки історії і культури, що було надзвичайно важко в роки атеїстичної політики радянської влади та окупації Києва під час Великої Вітчизняної війни. Фонди Заповідника містять понад 70 000 експонатів, що є пам'ятками V - XIX ст. Окраса колекції - стародруки, іконопис, коштовне шитво, культові вироби з коштовних металів, витвори світського призначення. У Ближніх та Дальніх печерах 900 років почивають нетлінні мощі засновників монастиря - преподобних Антонія та Феодосія, цілителя Агапіта, Нестора-літописця, Іллі Муромця, і ще 118 інших угодників Печерських.

м. Переяслав-Хмельницький

Національний історико-етнографічний заповідник «'Переяслав»

Заповідник створено за постановою Ради Міністрів УРСР № 123 від 13 березня 1979 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 376 від 15 березня 1999 р. державний історико-культурний заповідник «Переяслав» перейменовано на історико-етнографічний. Статус національного заповіднику надано Указом Президента України від 1 червня 1999 р. № 598/99.

Площа заповідника - 3050 га. До його складу входять території м. Переяслава-Хмельницького, його околиць та Переяслав-Хмельницького

району, навколо яких знаходяться охоронні зони. Вони сповнені різночасовими пам'ятками культури, які відображають понад тисячолітню історію міста та краю.

Найбільш цікавими з наукової точки зору і з погляду музеєфікації пам'ятками археології є: поселення Трипільської культури в м. Переяславі-Хмельницькому, у с. Комуна та с. Веселе; унікальний комплекс різночасових пам'яток Трипільської культури, епохи бронзи, скіфського часу, Зарубинецької і Черняхівської культур; археологічні пам'ятки давньоруського часу в селах Ташань, Віненці, Пристроми, Циблі; могильники та поселення Черняхівської культури в м. Переяславі-Хмельницькому, в с. Соснова та близько 400 курганів і 200 археологічних пам'яток різних епох і культур.

Заповіднику підпорядковано 163 пам'ятки. Серед пам'яток архітектури вирізняються унікальні, що мають національну цінність: Вознесенський собор 1696-1700 рр., збудований на кошти гетьмана Івана Мазепи, дзвіниця Вознесенського монастиря 1776 р., Переяславський колегіум 1753 р., Михайлівська церква 1666 р., збудована на руїнах Михайлівського собору XI ст., будинок і садиба переяславського лікаря А. Козачковського. 1820 р., де протягом 1845-1859 років жив і творив великий український поет Т.Г. Шевченко.

Заповідник також опікується пам'ятками міста XIX - поч. XX століть, розташованими на його території. Під охороною Заповідника знаходиться історико-археологічний комплекс давньоруського Переяслава, з дитинцем, окольным градом та пам'ятками. В заповідній зоні дитинця та окольного граду розкопані і досліджені археологами : Єпископські ворота XI ст., Єпископський палац XI ст., Спаська церква XI ст., церква Св. Федора XI ст., Успенська церква XII ст.

У складі заповідника 26 тематичних музеїв різних профілів: історичний, археологічні, літературні, етнографічні, технічні.

Основний музейний фонд заповідника містить 170848 експонатів. Серед них: унікальна археологічна колекція, колекція козацького періоду XVI - XVII ст. (1800 од.), колекції стародруків XVI - XVIII ст. (10 тис. од), ікон XVIII - XX ст. (1400 од.), етнографічні колекції.

Кіровоградська область

Державний музей-заповідник І.Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія», Музей-заповідник знаходиться у с. Миколаївка Кіровоградського району.

Музей-заповідник створений на території садиби, що належала визначному драматургу, театральному діячеві кінця 19 – початку 20 ст. І. Карпенку-Карому (Тобілевичу). Садибу закладено в 1871 р. батьком драматурга К. Тобілевичем і названо іменем його дружини Н. Тарковської. Згодом І. Карпенко-Карий обирає садибу постійним місцем проживання. На

хуторі Надія ним написано 11 п'єс із 18, які увійшли до золотого фонду національної класичної драматургії.

У садибі у різні часи проживали М. Садовський, П. Саксаганський, М. Садовська-Барілотті. Тут зустрічалися талановиті митці М. Заньковецька, М. Кропивницький, М. Старицький та багато інших відомих театральних діячів, письменників, художників.

До комплексу садиби входять: батьківська хата, меморіальний будинок, приміщення літературно-меморіального музею, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва площею 11 га та ставок. Встановлено пам'ятник-погруддя І. Карпенка-Карого. Нині тут постійно проводяться традиційні театральні свята «Вересневі самоцвіти».

Львівська область

Львівщина, із її історико-культурною спадщиною та багатством рекреаційних ресурсів входить до п'ятірки найпривабливіших туристичних центрів України.

В області зосереджено 4000 історико-архітектурних пам'яток ХІІ-ХХ століть, або 25 % від усієї кількості на Україні. Зокрема, великою популярністю серед туристів користуються замкові фортифікації Львівщини, а саме Олеський, Золочівський, Підгорецький, Свірзький замки, які об'єднані у найпопулярніший туристичний маршрут «Золота підкова Львівщини». На території області знаходяться Державний історико-архітектурний заповідник у м. Львові; Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві; Державний історико-культурний заповідник у м. Белз; Державний музей-заповідник «Олеський замок» у Буському районі, смт. Олесько; Державний історико-культурний заповідник «Тустань» у Сколівському районі, с. Урич; Державний історико-культурний заповідник «Нагуєвичі» у Дрогобицькому районі, с. Нагуєвичі; Історико-культурний заповідник «Личаківський цвинтар» у м. Львів; Музей-заповідник «Золочівський замок» у м. Золочів.

Музей-заповідник Олеський замок

Пам'ятка архітектури ХІІІ-ХVІІІ ст. національного значення, єдина в Україні фортеця часів Київської Русі, побудована галицькими князями Андрієм і Левом. Розбудована руським воєводою Іваном Даниловичем. Нелегкою була доля замку: в 1838 р. він постраждав від землетрусу і наприкінці ХІХ ст. перетворився на руїну. Згодом був відновлений. Але в 1951 р. його майже повністю знищила пожежа. Протягом 1969-1975 рр. замок відреставрували і пристосували під музей регіонального мистецтва Х-ХІІІ ст. Львівської картинної галереї. Серед експонатів представлені українські ікони, портрети, скульптури, вироби декоративно-ужиткового мистецтва.

Поряд – колишній монастир капуцинів, де розташована експозиція ренесансної скульптури, виставкові зали, студійні фондосховища, зберігаються колекції дерев'яної скульптури ХV-ХХ ст. (понад 2 тис.од.),

портрети XIV-XVIII ст. (понад 8000 експонатів), меблі (понад 2 тис. од.). Площа музею 2000 м². Використовується під найбільшу в Україні експозицію давнього українського мистецтва.

Державний історико-культурний заповідник «Тустань»

Тустань - давньоруський оборонний комплекс, митниця і місто-фортеця, залишки якого знаходяться в Карпатських горах (Східні Бескиди), Сколівського району Львівської області, біля міста Борислав. Сучасний Державний історико-культурний заповідник «Тустань» знаходиться у підпорядкуванні Підгородецького лісництва.

Протягом чотирьох століть, з другої половини IX до середини XIII ст., на скелях був розміщений могутній дерев'яний дитинець Тустань, побудований племінною знаттю білих хорватів. Тустань була важливим стратегічним пунктом і входила до єдиної системи Карпатської (Угорської) лінії оборони південно-західних кордонів Київської Русі, а пізніше і Галицько-Волинського князівства. Тоді Тустань, разом з Перемишлем, Коростенем і Теремболою, належала до найвідоміших відомих поселень Галиції, а також була митним пунктом, про що свідчать знайдені тут арабські дірхеми, що використовувалися у IX-XI ст.

Не лише на Україні, але й у всій Європі немає дерев'яних фортець X-XIII століть, що ставить залишки Тустані в ряд унікальних пам'яток давньоруської архітектури домонгольського періоду.

В 1983 році з метою охорони ялиново-букових лісів цей край був оголошений Сколівським лісовим заповідником.

Державний історико-культурний заповідник «Тустань» створений Постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1994 року «Про державний історико-культурний заповідник „Тустань“ (Львівська область)» площею 464 га, на базі видатного пам'ятника історії, археології і містобудування - наскального оборонного комплексу міста-фортеці Тустань IX-XIII ст. і підпорядкований Управлінню культури Львівської облдержадміністрації.

Наскальна фортеця «Тустань» занесена до списку видатних пам'яток історії і культури, які вимагають першочергової реконструкції.

Відповідно до Указу Президента України від 11 лютого 1999 року у межах Дрогобицького, Сколівського і Турковського районів Львівської області, включаючи басейни р.Стрий та її притоки Опір на площі 35594 га (з них 24702 га належать парку, 10982 га – іншим землекористувачам) був створений Національний природний парк «Сколівські Бескиди», на території якого знаходиться заповідник «Тустань». Парк охороняє ландшафти західної частини Українських Карпат з типовими для них унікальними природними комплексами, які мають важливе природоохоронне, екологічне, естетичне, природне і рекреаційне значення.

Піщаники в селі Уричі - природний об'єкт, який має наукову, естетичну,

рекреаційну та історико-культурну цінність; вони також входять до складу заповідника. Сьогодні в селі Урич діє музей історії міста-фортеці Тустані.

Миколаївська область

Історико-археологічний заповідник «Ольвія»

Заповідник створено у 1926 р. як комплекс пам'яток – останків відомого античного міста-держави Ольвії. Його територія становить близько 330 га. До складу заповідника включено також острів Березань із залишками найдавнішого в Північному Причорномор'ї давньогрецького поселення.

Місто-держава Ольвія було засноване грецькими переселенцями на початку VI ст. до н. е. і проіснувало майже тисячу років. Ольвія згадувалася у творах багатьох давніх авторів, зокрема – Геродота, Ліона Христома. Місто входило до Афіньського морського союзу.

За часів найбільшого розквіту територія міста сягала 55 га, його некрополя – 500 га, а на берегах Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів знаходилося майже 150 сільських поселень.

Систематичні археологічні дослідження Ольвії почалися з 1900 року. Під час розкопок виявлено залишки громадських і приватних будівель, велику кількість високохудожніх творів мистецтва, що нині знаходяться в музеях Києва, Миколаєва, Одеси, Полтави, Херсона, а також Берліна, Лондона, Парижа, Петербурга.

У заповіднику функціонують: музей, лапідарій, фондосховище, наукова бібліотека, магазин сувенірів, кафе.

Полтавська область

В Полтавській області знаходяться Національний музей-заповідник українського гончарства в смт. Опішня Зіньківського району; Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» у м. Полтава; Державний музей - заповідник М.В. Гоголя (Шишацький район, с. Гоголеве).

Національний музей-заповідник українського гончарства в смт. Опішня

Опішня – один із найславніших центрів культурної самобутності українців, загально визнана столиця українського гончарства. Постановою Кабінету Міністрів України селище включене до «Списку історичних населених місць України». З давніх-давен тут інтенсивно розвивалося гончарство. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у містечку працювало близько 1000 гончарів, продукція яких експортувалася майже на всі континенти світу. Нині тут працюють три заклади державного значення: Національний музей-заповідник українського гончарства, Державна спеціалізована художня школа-інтернат I–III ступенів «Колегіум мистецтв», Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. 1986 р. засновано музей гончарства. Через три роки прийнято урядову постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника

українського гончарства – науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. У березні 2001 р. йому надано статус національного. Діяльність музею-заповідника спрямована на формування керамологічних колекцій. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні володіє найбільшою в Україні колекцією гончарних виробів (понад 40 тис. од.), де представлені здобутки майстрів майже всіх традиційних осередків народного гончарства та мистецькі твори провідних українських художників-керамістів. На території музею сформовано Національну галерею української монументальної кераміки, що містить керамічні вироби художників-керамістів та скульпторів.

Рівненська область

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (Радивилівський район, с. Пляшева)

Заповідник «Поле Берестецької битви» створений на базі музею-заповідника «Козацькі могили» постановою Кабінету Міністрів України № 20 від 12.06.1991 р. Розташований у с. Пляшева Радивилівського району Рівненської області. Загальна площа заповідника 140 га. Основна частина експозиції музею зосереджена на острові Журавлиха у пристосованих під музей приміщеннях колишніх монастирських келій.

У музейній колекції представлені особисті, побутові речі, зброя козаків та селян, учасників Визвольної війни українського народу 1648 - 1657 рр. та однієї з найбільш визначних битв цієї війни - Берестецької, що відбулася 18-30 червня 1651 р., загалом 3780 експонатів.

Огляд архітектурного ансамблю заповідника розпочинається з Михайлівської церкви, пам'ятки дерев'яної сакральної архітектури XVII ст., що була споруджена в селі Острів. За народними переказами в церкві перед битвою молився Богдан Хмельницький. У 1912 році Михайлівську церкву було демонтовано і перенесено на острів Журавлиха. У церкві зберігається іконостас XVIII ст.

Дивує своєю красою монументальна споруда Георгіївської церкви. Проект церкви розроблений студентом Петербурзької академії мистецтв В. Максимовим. Керував будівельними роботами волинський єпархіальний архітектор В. Леонтович. Михайлівська і Георгіївська церкви з'єднані між собою підземним ходом.

Експозиційними місцями заповідника є території острова Гайок (місце загибелі 300 козаків), урочища Монастирщина (місце захоронення загиблих козаків), озерце «Козакова яма», місця козацьких переправ, Попів Горб, місце ставки Б. Хмельницького, місце ставки кримського хана Гірея III.

Державний історико-культурний заповідник у м. Острозі

Місто Острог засноване, як згадується в Іпатіївському літописі, у 1100 році.

Пам'ятки історії та культури цього історичного міста часів Київської

Русі належать державному історико-культурному заповіднику (створений у 1981 році). До його складу ввійшла територія Замкової гори з відреставрованими залишками замку князів Острозьких: Круглою баштою (XVI ст.), Мурованою баштою (XV ст.), Богоявленською церквою (XV ст.), а також залишки старовинних укріплень та інші пам'ятки історії.

Заповідник зберігає свідчення про діяльність першого в Україні вищого навчального закладу – Острозької академії (XVI – XVII ст.), друкарні, де видана всесвітньовідома «Острозька біблія». У музеях заповідника представлено 48 тисяч історичних, наукових, мистецьких творів.

Державний історико-культурний заповідник у м. Дубно

Державний історико-культурний заповідник міста Дубна створений постановою Кабінету Міністрів України від 14.06.1993р. №444. Згідно цієї постанови, на баланс Заповідника передано такі пам'ятки історії, культури й архітектури: Дубенський замок XV-XVIII ст. (палац князів Острозьких, палац князів Любомирських, надбрамний корпус), Луцька брама XVI ст., Синагога XVI ст., Спасо - Преображенська церква XVII ст., Свято-Юр'ївська церква XVII ст., монастир кармеліток XVII ст., костел бернардинів і його келії XVII ст., костел Яна Непомука XX ст., Свято-Іллінський собор поч. XX ст., світські будівлі XVIII-XIX ст. у центральній частині міста. До складу Заповідника входить і краєзнавчий музей.

Сумська область

Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові

Сучасний Глухів є містом обласного підпорядкування, райцентром Сумської області. Водночас - це одне з найвизначніших історичних міст України, столиця Гетьманщини у XVIII ст. Заповідник створено постановою Кабінету Міністрів України від 08.02.1994 р. і в 1998 р. передано у державну власність Держбуду України.

У Глухові добре збереглися місця і пам'ятки, пов'язані з історичними подіями. У центрі міста - майдан, де відбувалися козацькі ради й обирали трьох останніх гетьманів України - Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського. Посеред майдану - головна громадська споруда тогочасної України - Миколаївська церква, в якій проклинали гетьмана Івана Мазепу і освячували обрання всіх наступних гетьманів. Збереглася і козацька фортеця з мурованою Київською брамою. На місці гетьманської резиденції височіє Трьох-Анастасіївська церква. Частково збереглася навіть міська в'язниця, де катували прихильників гетьмана Івана Мазепи у 1708-1709 роках. З Глуховом пов'язаний розвиток української культури XVIII століття (всесвітньо відомі композитори, глухівці Дмитро Бортнянський і Максим Березовський), українське Відродження другої половини XIX - початку XX століть, представлене іменами художника Георгія Нарбута, істориків Федора Уманця, Дмитра і Петра Дорошенків, Віктора Романовського, кінорежисера

Олександра Довженка, мистецтвознавця Федора Ернста.

Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі

У мальовничій місцевості Сумщини, на правому березі річки Сейм, знаходиться місто Путивль. Територія навколо нього була заселена в епоху неоліту (IV-III тис. до н.е.). Місто засноване в X столітті. Перша літописна згадка про нього міститься в Іпатіївському літописі датована 1146 роком.

На базі комплексу пам'яток історії та культури згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР № 453 від 30 грудня 1986 р. у місті створений Державний історико-культурний заповідник.

Заповідник займає територію 225 гектарів (72 га у м. Путивлі і 153 га у Спадщанському лісі поблизу Путивля), на якій розташовано 43 об'єкти нерухомої культурної спадщини (23 пам'ятки архітектури, 15 пам'яток історії, 3 пам'ятки археології і 2 пам'ятки монументального мистецтва). З них до категорії пам'яток загальнодержавного значення відноситься археологічна пам'ятка Городок – дитинець давньоруського Путивля. До цієї ж категорії належать архітектурний ансамбль нині діючого Молчанського монастиря (XVI-XIX ст.), ансамбль колишнього Святодухівського монастиря (XVII-XIX ст.), церква Миколи Козацького (XVIII ст.).

До складу заповідника входять Путивльський краєзнавчий музей, меморіальний комплекс у Спадщанському лісі та меморіал жертвам фашизму «Дзвін Скорботи» у с. Нова Слобода. До того ж, у 2008 році відкрито новий відділ заповідника – Музей зброї та військової техніки, який функціонує у Спадщанському лісі.

Експозиція Путивльського краєзнавчого музею – одна з кращих в області. Її фондова колекція налічує близько 18 тисяч експонатів. У числі раритетів – тронне крісло самозванця Лжедмитрія I і скульптура «Христос у темниці», привезені їм із Польщі, дзвін – подарунок Путивлю від Михайла Федоровича – першого царя з династії Романових, Євангеліє 1618 року московського друку, дві шафи XVII століття, що належали гетьманові І. Мазепі та багато іншого.

Городок – дитинець давньоруського Путивля, древнє путивльське городище, де встановлено пам'ятник княгині Ярославні, який нагадує про похід князя Ігоря на половців (1185р.), оспіваний у літературній пам'ятці XII століття «Слові о полку Ігоревім». Звідси відкриваються чудові види на Молчанський монастир, на річку Сейм і засеймські далі. У 2007 році на братській могилі воїнів, що загинули при обороні Путивля від монголо-татар у 1239 році, встановлено новий пам'ятний знак.

Молчанський монастир (XVI-XIX ст.) розташований на одному з присеймських пагорбів. Головний його об'єкт – собор Різдва Пресвятої Богородиці (1575-1585 рр.) – найдавніша архітектурна пам'ятка Путивля. Вузькі потаємні сходи з другого поверху собору ведуть до так званої кімнати Лжедмитрія I, де в 1605 році знаходилася його резиденція. Свяतिною

монастиря є Молчанська ікона Божої Матері. Цей монастир став справжнім духовним центром регіону. Сьогодні це діючий жіночий монастир.

На північ від центру міста знаходиться архітектурний ансамбль Спасо-Преображенського собору та Хрестовоздвиженської церкви-дзвіниці (XVII – початок XVIII ст.). Інтер'єр прикрашає рідкісний старовинний іконостас та висріблена люстра- подарунок Петра I. З Хрестовоздвиженською церквою-дзвіницею пов'язана легенда про царівну Софію, заслану до Путивля Петром I після стрілецького бунту.

У західній частині міста височіє церква Миколи Козацького (XVIII ст.), яку було збудовано на кошти українських козаків, що проживали тут. Храм є однією з архітектурних перлин Путивля.

До наших часів збереглися зразки старовинної цивільної архітектури другої половини XIX – початку XX століття. Найбільш вдалим архітектурним рішенням вирізняється будинок поміщика Черепова (краєзнавчий музей), будівля ремісничого училища (коледж СНАУ).

Біля села Нова Слобода (22 км від Путивля) на мальовничому пагорбі знаходиться Софроніївський монастир, заснований в XI столітті. Тривалий час він був одним з найважливіших духовних центрів України і Росії. На жаль, у XX столітті більшу частину монастирських споруд було зруйновано. Непогано зберігся печерний комплекс монастиря. Туристи можуть оглянути підземні келії і навіть підземну печерну церкву. Нині діючий чоловічий Софроніївський монастир відроджується.

Село Нова Слобода називають «українською Хатинню»: 7 липня 1942р. гітлерівські карателі знищили 586 мирних жителів. На пам'ять про жертви фашизму в центрі села відкрито меморіал із каплицею «Дзвін Скорботи».

У XX столітті в Путивлі зведено кілька пам'ятників монументального мистецтва – С.В. Рудневу, С.А. Ковпаку, Меморіал Перемоги, що висвітлюють події Великої Вітчизняної війни.

Цікава історична пам'ятка є у селі Волокитине (16 км від Путивля), де в 1839-1861 роках у маєтку поміщика А.М. Миклашевського діяв фарфоровий завод, що залишив неповторно яскравий слід в історії вітчизняної культури. Фарфорові вироби є гордістю багатьох музеїв Києва, Харкова, Сум, Путивля, Москви, Петербурга, Варшави, Будапешта, Парижа. Донині збереглися «Золоті ворота» – парадний в'їзд до садиби (1875р) і старовинний парк.

Тернопільська область

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Збаражжі

Чільне місце серед аналогічних закладів України займає Державний історико-архітектурний заповідник у місті Збаражжі (Тернопільська область), створений у 1994 році. Сердцем заповідника є Збаразький замок. Сьогодні замок є окрасою міста. Тут розміщені виставкові зали з тематичними

експозиціями, картинною галереєю, музейними відділами. У двох великих залах першого поверху представлені експозиції «Археологія і етнографія». До уваги відвідувачів велика кількість експонатів, які були знайдені під час археологічних розкопок і зібрані в етнографічних експедиціях. Розкопки на території комплексу тривають і досі. Два інших зали першого поверху займає експозиція «Килимарство краю» та «Історія архітектури міста Збаража». В залах другого поверху розташований відділ землеробства.

Виставкові зали Збараського замку дають уявлення про історію ремесел, мистецтво та історію краю в цілому. На сьогодні у фонді заповідника зберігається понад 50 тисяч експонатів. Надзвичайно цікавою є колекція ікон, вишивок, килимів, скульптур тощо. Також у залах Збараського, жителі міста і його гості змогли познайомитися з творами багатьох сучасних художників, скульпторів, фотографів. Заповідник сьогодні – це визнаний центр туризму Тернопільської області.

Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник

Кременець - районний центр на півночі Тернопільської області. Місто багате на пам'ятки історії, культури та архітектури. Найцікавішим туристичним об'єктом Кременця є Замкова гора, звідки місто можна побачити з висоти пташиного польоту.

Перша дерев'яна фортеця на Замковій горі змогла витримати облогу грізного хана Батия в 1240-1241 рр., однак вже за кілька років її розібрали. Новий кам'яний замок почали споруджувати в 60-х роках XIV ст., який простояв до осені 1648 року, поки його не знищило багатотисячне військо Б. Хмельницького. Серед місцевих жителів Замкова гора відома як Бона, названої на честь польської королеви, що керувала містом протягом двадцяти років. Численні легенди складають про королеву Бону, яка і сьогодні «панує над руїнами старовинного замку, заворожуючи усіх, хто відвідує Кременець».

Архітектурний ансамбль міста складається з багатьох пам'яток. Серед найцікавіших – славнозвісний єзуїтський колегіум, споруджений протягом 1731-1753 рр. архітектором П. Гіжицьким у стилі бароко. У першій третині XIX ст. тут розмістився Волинський ліцей, один з кращих навчальних закладів Правобережної України, який згодом отримав назву «Волинських Афін».

У центральній частині міста знаходиться ще один комплекс – колишній Василіанський монастир XVII ст. Спочатку тут було засновано Богоявленське братство, а згодом монастир і друкарню, звідки вийшло в світ кілька книжок, серед яких і «Кременецька граматика». У XIX ст. його перенесено у північну частину міста. Нині це жіночий монастир Богоявлення Господнього, до складу якого входять чотири церкви, дзвіниця, келії та господарські споруди.

Пам'яткою сакральної архітектури міста є римо-католицький костел

Св. Станіслава, споруджений протягом 1853-1857 рр. за проектом Жана Тома де Томона. Тут знаходиться пам'ятник Юліушеві Словацькому – польському поету, що народився в Кременці.

Свято-Успенська Почаївська лавра – одна з найбільших святинь православ'я. Нині вона складається із комплексу споруд, побудованих у різних архітектурних стилях в різний час. До комплексу входять Успенський і Троїцький собори, Літній храм, каплиця на честь 2000-ліття Різдва Христового, архієрейський будинок, дзвіниця, келії, Святі ворота. Головними святинями Лаври є стопа Божої Матері з цілющим джерелом, Почаївська ікона Божої Матері, моці Святих Іова та Амфілохія.

Найвеличнішим храмом є Успенський собор, споруджений у 1771-1791 рр. архітектором Г. Гофманом у стилі рококо на кошти М. Потоцького.

Вдало доповнює монастирський комплекс чотирьохярусна 65-ти метрова дзвіниця, побудована у 1861-1871рр. за проектом архітектора Раструханова. Серед різноманіття дзвонів на третьому поверсі дзвін-гігант.

Поруч – Троїцький собор, збудований у староруському стилі 1906-1912 рр. архітектором О. Щусевим. Зовні собор прикрашений мозаїкою М. Реріха.

На території Кременеччини нараховується 72 пам'ятки архітектури, з них 7 - національного значення.

Враховуючи виняткову історичну та архітектурну цінність комплексів пам'яток у містах Кременці та Почаєві та з метою їх збереження і подальшого використання, Постановою Кабінету Міністрів України в травні 2001 р. створено Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник.

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережанах

Створений згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 17.11.2001 р. за № 1508. Загальна площа заповідника — 7,8 га.

Найбільш визначними пам'ятками архітектури та містобудування, що увійшли до складу заповідника, є: комплекс замку Синівських (1534—1554 рр.); будівля ратуші (1803—1811 рр.); адмінбудинок (поч. ХІХ ст.); споруда магістрату (середина ХІХ ст.); будівля “Рідна школа” (середина ХІХ ст.); комплекс споруд вірменської церкви (1764 р.). У приміщенні ратуші розташовано чотири музеї: краєзнавчий, книги, Богдана Лепкого, переслідуваної церкви.

На сьогодні основними завданнями заповідника є проведення повної реставрації замку Синівських до 650-літнього ювілею міста (2025 р.), а також відродження міської ратуші, будівель магістрату, «Рідної школи» та комплексу споруд вірменської культури — до 500-річчя надання бережанам Магдебурзького права (2030 р.).

Харківська область

Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів»

(Вовчанський район, с. Верхній Салтів)

У селі розташований археологічний комплекс, що ввійшов до державного реєстру нерухомих пам'яток України - історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів», що має правовий статус пам'ятки міжнародного значення.

З метою збереження, раціонального використання та музеєфікації унікального археологічного комплексу в листопаді 1997 року в заповіднику створено музей.

На базі археологічної колекції, переданої Харківським історичним музеєм, та етнографічної приватної колекції жителя с. Верхній Салтів Бражник Ю.М., в приміщенні сільського клубу на площі 375 кв. м. створена експозиція музею. В структурі музею є такі відділи: археологія, етнографія, краєзнавство, образотворче мистецтво.

На території району досліджено багато пам'яток археології.

У 1900 році тутешній вчитель Бабенко В.О. одержав завдання від Комітету з підготовки ХІІ Археологічного з'їзду повідомити про історичні та археологічні пам'ятки біля села Верхній Салтів. Він почав розпитувати місцевих жителів, проводити пошуки старовинних предметів, під час яких і натрапив на могильник. Це відкриття поклало початок дослідженню археологічної культури, що одержала згодом назву Салтівської. Дізнавшись про могильник, відкритий в селі Верхній Салтів, Харківський університет відрядив своїх представників, які підтвердили важливість знахідки. Наступного 1901 року, в селі розпочались археологічні дослідження, в яких брали участь вчені університету, видатні діячі історії та археології світового значення того часу.

В 1902 році 12-й археологічний з'їзд повідомив всьому світу про нове археологічне відкриття - Салтівську культуру.

Відтоді тут щороку працює по кілька археологічних експедицій з різних наукових закладів країни. Завдяки матеріалам досліджень археологів, істориків, етнографів, антропологів була відтворена картина життя племен, які мешкали протягом VIII - X ст. н.е. на місці нинішнього села Верхній Салтів.

В епоху раннього середньовіччя (VIII - X ст. ст. н. е.) цю землю заселяли племена аланів та так званих «чорних булгарів» які входили до складу Хазарського каганату.

Прийшли вони з Північного Предкавказзя, гнані войовничими арабами. На новому місці розквітла економіка і культура племен. Тоді ж і був збудований Салтів - велике і добре укріплене місто, адміністративний і торговельний центр. Тут була ставка Каганату, до складу якого входило близько двадцяти п'яти племен. З цього прикордонного центру аланські та болгарські вершники здійснювали набіги на сусідні слов'янські племена радомичів, в'ятичів, сіверян. Збір данини було основним заняттям салтів'ян. Місто Салтів (Савгар) описував

знаменитий арабський вчений і мандрівник Мохамед Ідрісі. Архітектурою воно було схоже на Саркел хазарський, збудований візантійцями у степовому Криму. Міста з каміння на півдні Росії будували тільки в Хазарії, спеціально запрошені грецькі інженери. Савгар зводив візантійський майстер Петрика. Про це місто згадували ще княжі літописці.

Савгар займав 120 га на правому березі Дінця (на схилах пагорбів, терасі та заплавах річки).

У південно-східній частині міста знаходилась кам'яна цитадель. До фортеці прилягав великий посад. Городище з трьох боків, крім суміжного з річкою, було оточене земляним валом і ровом. Схил до річки був штучно зрізаний під кутом 45 градусів, тому був практично неприступний для ворога.

Місто стало перевальним пунктом на перетині сухопутних та річкових шляхів.

Але настав час, коли слов'янські племена об'єднались, утворивши Київську Русь, і тоді між племенами Хазарського каганату розпочалась ворожнеча. Каган і вся ітильська знать прийняла іудаїзм, що стало причиною їх з іншими представниками які жили в далеких провінціях. Ворожнеча ослабила каганат. Горів степ, і в цьому диму почали проникати в Хазарію руси, кочові орди угрів, печенігів...

У 965 році князь Святослав Ігорович подолав каганське військо. Арабський письменник Ібн-Хаукаль пише, що «руси пограбували все, що належало людям хазарським, аланським і булгарським».

«Чорні булгари», покинувши цей край, ще довго блукали степами між Дніпром і Доном. У війні з ними загинув син київського князя Аскольда. В решті-решт племена «чорних булгар» відкочували до Дуни (Дунаю), де ще в 681 році болгарський хан Аспарух заснував Дунайську Болгарію. Поступово місцеві слов'яни витіснили булгар, і від кочівників залишилася лише назва країни - Болгарія.

Алани поселилися на Північному Кавказі (північні осетинці їх нащадки). Пізніше Київська держава підтримувала зв'язки з Кавказом, князі одружувалися з осетинськими красунями-князівнами, прямими нащадками аланів.

Євреї пішли своїми торговельними шляхами на “землю обетованную”.

Спорожніло славетне місто Савгар (Салтів), проте його колишні мешканці залишили по собі археологічне диво - некрополь раннього середньовіччя, рівного якому немає в усьому світі.

За деякими даними, у регіоні понад 45 тисяч катакомбних поховань і понад 35 тисяч ямних. З 1901 року досліджено майже 1500 поховань.

Про існування зв'язків салтівських племен з іншими розвинутими цивілізаціями такими, як Візантія, Арабський Халіфат, свідчать знахідки монет, посуду та прикрас, виготовлених у цих краях, які нині прикрашають експозицію музею.

Знання про навколишній світ передавались за допомогою міфів. Поклонялись алани та булгари божеству світла та сонця - Тегриханові.

965 року Савгар (Салтів, Сарада, він же Салтанов Колодязь) припинив своє існування. Лише в XI ст. його відбудував половецький хан Кончак (онук Шарукана), перетворивши його в один із центрів своєї держави, звідки він здійснював набіги на Київське та Переяславське князівства, прагнучи помститися Києву за свого діда Шарукана, якого Володимир Мономах розгромив на місці сучасного Чугуєва (за іншими джерелами - Салтова)

Тут, біля Верхнього Салтова (на Кочаковім полі), в 1185 році відбулася битва з половцями, описана в "Слові о полку Ігоревім". В експозиції музею текст "Слова" написаний давньоруською мовою та перекладений на українську, білоруську та російську мови.

1652 рік офіційно є роком заснування Салтівської слободи. З 1659 року за наказом московського царя Олексія Михайловича тут розпочато будівництво міста. В експозиції - російські монети, копія листа салтівського осадчого Івана Семенова Московському царю, карта-схема тогочасного міста, фотографії, зразки козацької зброї, а також кайдани (адже Верхній Салтів в XVIII ст. був місцем заслання колодників).

У 1674 р. на Дінці збудовано млин, сукновальню, на пагорбі – дерев'яну церкву. Поселенці розводили пасіки, відвойовували пащицю у лісів, почало розвиватись розпашне землеробство, скотарство, різні промисли та ремесла, торгівля. Бере початок український ляльковий театр - ВЕРТЕП. Оригінальний зразок вертепу та ляльки звертають увагу відвідувачів.

Наступний зал - етнографія Слобожанщини кінця XIX -початку XX ст. В експозиції - знаряддя обробітку ґрунту: лопата, тяпка, рало, плуг, борона; знаряддя збору зернових: серп, коса, вили, граблі, грабки; знаряддя обмолоту: ціп, кичига, редзвін, драбинки-оббивалки; знаряддя віяння: дерев'яна лопата, грохот, сито; знаряддя переробки вирощеного врожаю: жорна ручних млинів, крупорушки, малюнки водяного млина та вітряка тощо.

Окремим комплексом відтворено інтер'єр селянської хати, де розміщене хатнє начиння, одяг, посуд, меблі: піч, лежанка, піл (настил з дощок), скриня, бодня, стіл з традиційними українськими стравами, колиска, шаплик, жлукто, діжа, лаханка, масничка з колотушкою, мисник з посудом, прикрашений "тарілковим" рушником, товкач, макогін, копистки, роґачі, кочерги, чаплійки, макітри, чавуни, хлібна лопата, ослін, диван, ліхтар, грамофон, на покуті - ікони, прикрашені рушником, домоткані килимки, фіранки, рядна, самовар з чоботом, висять пучечки лікарських рослин - оберігів, - ось далеко не весь перелік предметів, що представлені в цьому комплексі.

Далі в експозиції відображені ремесла, які були розвинуті у Верхнім Салтові на межі XIX -XX ст.

У супроводі екскурсовода передбачені піші та автомобільні туристичні маршрути до: Некрополя часів раннього середньовіччя (УПІ-X ст.н.е.) (с

Верхній Салтів); залишків салтівського городища і селища (с. Верхній Салтів); старовинного капища часів раннього середньовіччя (с. Верхня Писарівка); Залишків кам'яної копальні, де добувалося каміння для будівництва Салтівської цитаделі (VIII - X ст. н.е.) (с. Верхній Салтів); скіфського підкурганного поховання «Коб'якова могила» (с. Верхній Салтів)

Поля Кончакового, де відбулася битва русичів з половецьким ханом Кончаком;

Озер метеоритного походження (с. Верхній Салтів); Козацької могили отамана Василя Гордієнка (с. Верхній. Салтів).

Чугуївський історико-культурний заповідник ім. І. Рєпіна (м. Чугуїв)

Чугуїв - давнє місто Слобідської України, відоме з 1627 р. як городище. В 1638 р. тут була заснована фортеця, з середини XVII ст. до 1765 р. - сотенне містечко Харківського полку. 1817-57 рр. місто було центром військових поселень.

У Чугуєві 1819 року відбулося збройне повстання поселенців Чугуївського уланського полку в Слобідсько-Українській губернії, жорстоко придушене царською владою.

На території Чугуєва розташовані: багатошарова пам'ятка археології, 11 пам'яток історії, 3 - монументального мистецтва, 23- архітектури, з яких 4 – це пам'ятки національного значення (Покровський собор, 1824-34 рр. в стилі класицизму, реставрований в 1972р.; Спаська церква 1824.; дім штабу військових поселень 1830 р. - будівля в стилі класицизму).

Це батьківщина видатного художника І. Рєпіна, визначного лікаря і анатома Є. Мухіна, учасника революції 1905-1907 рр. Б. Жаданівського. Тут проживав та похований видатний психолог і філософ, академік Петербурзької академії наук М. Грот.

У центрі Чугуєва знаходиться унікальний комплекс пам'яток історії, архітектури та містобудування першої половини XIXст. У місті діють Чугуївський історико-культурний заповідник імені І.Рєпіна та галерея „Лауреати державної премії імені І.Рєпіна”.

Хмельницька область

Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

Музей заснований у 1890 р. З 1927 р. державний історико - культурний заповідник. Його колекція нараховує 123 тис. музейних експонатів. Однією з найбільших є археологічна колекція, сформована засновником музею Ю.Сицінським наприкінці XIX ст. Заслужують уваги римські монети III – I ст. до н. е., польські монети XVI – XVIII ст., ордени та медалі Російської імперії тощо. Надзвичайно цікавою є колекція ікон, складнів, хрестів. У фондах музею зберігаються також унікальні мармурові скульптури італійських майстрів XVIII – XX ст., рідкісні фотографії, поштові листівки. Історичну та художню цінність мають колекції вітчизняної та іноземної

порцеляни, вироби з дерева, металу, тканини, неповторні зразки вишивок Поділля, зібрані ще у ХІХ ст.

Черкаська область

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»

Місто Чигирин засноване у першій половині ХVІ століття на кордоні Польсько-Литовської держави з Диким Полем. У 1592 році після отримання містом Магдебурзького права розпочалося будівництво Чигиринського замку.

У 1657 - 1676 роках Чигирин був резиденцією гетьманів України Ю.Хмельницького, І.Виговського, П.Тетері, П.Дорошенка. Найвищого рівня розвитку Чигирин досяг протягом 1648-1657 років, коли він був гетьманською резиденцією Богдана Хмельницького.

З урахуванням значення міста і його пам'яток для історії та культури України постановою Ради Міністрів УРСР від 7 березня 1989 року № 77 створено Чигиринський державний історико-культурний заповідник. Заповідник підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України. Управління здійснює Державна служба з питань національної культурної спадщини.

Указом Президента України від 23 вересня 1995 року № 864/95 заповіднику надано статус національного та перейменовано у Національний історико-культурний заповідник «Чигирин».

До складу заповідника входять пам'ятки історії, археології, архітектури, природи міста Чигирини, сіл Суботова, Стецівки, Медведівки, урочища Холодний Яр, 5 музеїв: Б. Хмельницького, археологічний в м. Чигирині, історичний в с. Суботіві, краєзнавчий - в с. Медведівці, етнографічний - в с. Стецівці. У фондах заповідника налічується більше 25 000 експонатів.

Унікальним є історико-культурний потенціал заповідника. Тут знаходяться пам'ятки різних часів: Мотронинське городище скіфського часу (VII-IV ст. до н.е.), одне з найбільших у Східній Європі, поселення кінця бронзового та раннього залізного віків Чорноліської та Зарубинецької культур.

Чигирин та Суботів пов'язані з періодом становлення державності українського народу. Чигирин - перша столиця України часів гетьмана Б. Хмельницького, с. Суботів - його родинний маєток. Чигиринщина була одним з осередків гайдамацького руху. Мотронинський монастир в Холодному Яру відіграв ключову роль у повстанні гайдамаків - Коліївщині, котре охопило значні території Правобережної України. У другій половині ХІХ ст. села регіону стали центрами селянських виступів, які увійшли в історію під назвою «Чигиринська змова». В роки громадянської війни початку ХХ століття на території Холодного Яру точилася боротьба за українську державність - Холодноярська республіка, а у роки Великої Вітчизняної війни тут вели боротьбу з фашистськими загарбниками партизанські загони.

Природа охоронних зон заповідника дуже багата. Вона включає території Холодного Яру з 1000-літнім дубом «Максима Залізняка» на хуторі Буда, Отаманського парку із системою ставків та алей, цілющим джерелом

«Живун», три криниці в с. Суботові та криницю М. Залізняка в с. Медведівці, зони природного ландшафту в с. Стецівці.

Розкопки зробили можливим музеєфікацію оборонних споруд та царського кургану. Речові знахідки археологічних експедицій значно поповнили колекції фондів заповідника. На основі архівних матеріалів відновлено первісний іконостас Іллінської церкви – пам'ятки архітектури XVII ст. національного значення. На місці козацького цвинтаря XVII ст. побудовано каплицю Святої Покрови, яка стала окрасою історичного центру Чигирин. Проведені роботи з відтворення комплексу «Присутніх місць» (повітової управи) кінця XVIII - початку XIX століть, козацької дерев'яної церкви Святого Миколая, перенесеної із с. Сеньківки Золотоніського району, де вона знаходилась у напівзруйнованому стані.

З метою дослідження та відтворення унікальної пам'ятки історії українського державотворення - гетьманської резиденції Богдана Хмельницького відповідно до розпорядження Президента України від 3 листопада 2003 року № 357/2003-рп Кабінет Міністрів України постановою від 2 червня 2004 р. № 721 затвердив Комплексну програму розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004-2010 роки.

На території, де повинна бути відтворена резиденція Богдана Хмельницького, частково збереглися оборонні стіни Чигиринського замку, бастіон Дорошенка та фундамент церкви Св. Петра і Павла у м. Чигирині, залишки кам'яниці Хмельницьких у с. Суботові.

Окремим напрямком діяльності НІКЗ «Чигирин» є відродження народних промислів - головківської фляндрованої кераміки та регіональної вишивки. В заповіднику створена база для виробництва кераміки: збудовані приміщення, змонтовані печі, виготовлені гончарні круги.

м. Канів

Шевченківський національний заповідник у м. Каневі

Шевченківський національний заповідник у Каневі є найдавнішим історико-культурним заповідником в Україні і першим із закладів гуманітарної сфери, удостоєних статусу національного.

Заповідник створено у серпні 1925 року постановою РНК УСРР «Про оголошення території могили Т.Г. Шевченка Державним Заповідником» з метою охорони меморіалу Т.Г. Шевченка. Постановою Ради Міністрів УРСР від 21 листопада 1989 року № 287 «Про створення Шевченківського національного заповідника в м. Каневі», заповіднику присвоєно статус національного, що підтверджено Указом Президента України «Про національні заклади культури» від 11 жовтня 1994 року № 587/94. Заповідник підпорядкований Міністерству культури і туризму України. Управління здійснює Державна служба з питань національної культурної спадщини.

Новітня історія Чернечої гори розпочалася 22 травня 1861 року, коли українська земля навіки прийняла співця свободи і гуманізму, пророка національного відродження, геніального поета і художника Тараса Шевченка. Цього дня було виконано його заповітну волю знайти вічний спочинок на Вкраїні милій. Відразу ж перейменована канівцями на Тарасову гору, ця вершина стала одним із національних центрів єднання українців навколо ідеї створення Української Соборної Держави. Влітку 1884 року за народні кошти на Тарасовій горі збудовано перший народний музей Кобзаря - Тарасову світлицю, впорядковано його могилу і встановлено монументальний чавунний пам'ятник-хрест за проектом академіка архітектури В. Сичугова.

10 червня 1918 року Рада Міністрів Української Держави визнала могилу Тараса Шевченка національною власністю. Сучасного вигляду Шевченківський меморіал набув влітку 1939 року із встановленням на могилі Кобзаря величного бронзового пам'ятника (скульптор М. Манізер, архітектор Є. Левінсон) і спорудженням літературно-меморіального музею (архітектори В. Кричевський, і П. Костирко). Музейний ансамбль доповнив гранітний комплекс сходження (1977) і відтворена 1991 року «Тарасова світлиця» - перший народний музей Тараса Шевченка.

Нині Шевченківський національний заповідник – це широко відомий у світі культурно-освітній, науково-дослідний і туристичний центр, який вивчає і популяризує надбання української національної і світової історико-культурної спадщини, творчість Кобзаря, історію Тарасової (Чернечої) гори, а також здійснює на своїй території охорону пам'яток культури від доісторичних часів до сьогодення та природного ландшафту. Загальна площа охоронних зон - 2500 га. У складі заповідника 8 пам'яток культурної спадщини.

Музейна колекція Заповідника нараховує понад 20 тисяч унікальних пам'яток, окрасою яких є меморіальні речі та офорти Тараса Шевченка, рідкісні видання його творів, високохудожні твори українських та зарубіжних митців, шедеври народної художньої творчості, цінні архівні документи, фото- і кіноматеріали, аудіо- та відеозаписи знаменитих бандуристів і кобзарів. При Заповіднику діє наукова бібліотека, фонди якої сформовані із тематичної книгозбірки у 23 тис. примірників.

Державний історико-культурний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» (Звенигородський район, с. Шевченкове)

Державний історико-культурний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» створений Постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1992 р. на базі нерухомих пам'яток культурної і природної спадщини деяких сіл Звенигородського району Черкаської області: Шевченкове (колишня Керелівка), Моринців, Будища, відтворених меморіальних садиб у Моринцях та Літературно-меморіального музею Т. Шевченка в с. Шевченковому (існує з 1939 р.), пов'язаних з дитинством, життям і творчістю Тараса Шевченка та з

метою збереження Шевченківських меморіальних місць.

Указом Президента України № 74/2006 від 26 січня 2006 року Заповіднику надано статус національного з подальшою назвою - Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка». Загальна площа Заповідника становить 27,3 га. Він об'єднує низку історико-культурних комплексів: літературно-меморіальний музей Т.Г. Шевченка в с. Шевченкове, музей історії села Вільшани, Моринський меморіал.

До складу Заповідника входить 43 об'єкти культурної спадщини, що мають історичну, наукову та культурну цінність.

Історія Заповідника розпочалася з історії садиби, де минуло дитинство поета Т.Г.Шевченка. Організатором збереження місця, де стояла хата батьків Тараса Шевченка, був фельдшер керелівської земської лікарні. Тоді утворилася діяльна громада селян, що попри заборону властей, робили все можливе для гідного вшанування пам'яті Кобзаря. Було огорожено місце, де стояла хатина, розбито квітник. Громадою встановили і перший пам'ятний знак (1908 р.) – жорнове коло з написом: «Тут була хата Тараса Григоровича Шевченка». Після 1917 р. встановлено гіпсове погруддя Тараса Шевченка. Пізніше, замість погруддя встановили невеликий постамент Кобзаря в кожусі.

Будівництво літературно-меморіального музею розпочалося 1935 року, а на початку березня 1939 р., у переддень 125 річниці з дня народження поета, нове приміщення музею гостинно відчинило двері шанувальникам Шевченкового слова.

Музейні матеріали розповідають про життя та творчість поета, художника, гравера Т.Г.Шевченка. Привертають увагу оригінальні речі - стіл, лава з Шевченкової хати, меблі з Енгельгардського маєтку, стародруки, мистецькі вироби народних майстрів с. Керелівки, подарунки, що надійшли від родичів Т.Г.Шевченка.

Чернівецька область

Державний історико-архітектурний заповідник "Хотинська фортеця"(м. Хотин)

Розташований на перетині важливих транспортних шляхів, Хотин завжди привертав увагу завойовників. З метою захисту від них була споруджена фортеця, яка пережила століття і бачила під своїми мурами полчища воїнів Османської імперії, повстанців Мухи, народних месників Дитинки, вояків Дмитра Вишневецького, Петра Дорошенка. Під час визвольної війни українського народу проти польської шляхти у Хотин двічі вступали війська Богдана Хмельницького.

Хотин, що приваблює туристів з усього світу, одне з найдавніших міст України, нещодавно відсвяткував своє 1000-річчя. На початку XI ст. київський князь Володимир Великий створив систему прикордонних фортець на заході й півдні своєї держави, у тому числі Хотин.

Назва міста, ймовірно, походить від дієслова "хотіти": це місце було завжди бажане для древніх поселенців, вони хотіли жити у цьому красивому і багатому краї (інші версії пояснюють походження назви міста від слов'янського імені Хотин або від імені вождя даків Котизона).

Спочатку це була невелика, збудована східними слов'янами на місці давнього поселення дерев'яна фортеця, яка захищала їх від численних завойовників. Поряд з нею існувало неукріплене селище. На його території археологи виявили залишки напівземлянкових жител з печами-кам'янками, які датуються IX-X ст., а на глибині 1,2-1,4 м було виявлено культурний шар VII-VIII ст.

Особливо великим населеним пунктом Хотин був у XI-XIII ст., коли входив до складу Київської Русі. Тоді він займав територію більш як 20 га. Історики обґрунтували тезу, що замок і місто Хотин збудовані на початку XI ст.

Після монголо-татарського завоювання Русі Хотин став одним з найважливіших форпостів Галицько-Волинського князівства на південному заході. Його укріплення охороняли важливу переправу на Дністрі та стримували грабіжницькі напади степових кочівників.

Князь Данило Галицький, хоч і вимушений був підкоритися Золотій орді, не відмовився від боротьби з нею. Він посилено будував нові й укріплював старі фортеці. Виконуючи його волю, в Хотині в 40-50-х роках XIII ст. замість дерев'яних побудували кам'яні укріплення.

Перша кам'яна фортеця була невеликою. Її розташовано на самому мисі, там де сьогодні стоїть північна башта і простягалася на південь до теперішнього комендантського палацу. Впродовж віків її неодноразово реконструювали та розширювали, руйнували завойовники і знову відбудовували.

Наприкінці XIV ст. Хотин увійшов до складу Молдавської держави. Воевода Стефан III Великий значно розширив кордони фортеці. Було зведено мур шириною 5 і висотою 40 метрів. У середині фортеці викопані глибокі підвали, які служили приміщеннями для воїнів. Упродовж XV-XVI ст. Хотинська фортеця була резиденцією молдавських господарів.

Завдяки міцній твердині та вигідному розташуванню, Хотин став центром розвитку ремесел і торгівлі, які в свою чергу сприяли розквіту культури та економіки міста. Про це, зокрема, свідчить і рукописне Хотинське Євангеліє XIV ст. У Хотині в ті часи проводилися найбільші у Молдавському князівстві ярмарки, на які приїздили купці з різних країн Східної та Західної Європи. Місто було важливим митним пунктом в європейсько-азіатській торгівлі.

Будинок старої хотинської митниці ще й досі там. У другій половині XVI ст. від хотинського ярмарку у молдавську казну надходила величезна сума грошей - 10000 золотих на рік. Влітку 1538 р. під час облоги замку польськими військами на чолі з графом Яном Тарновським знищено частину

стін і башт. У 1540-1544 рр. їх відбудували.

Після занепаду Молдавського князівства місто і фортеця перейшли до турків. Вони ще більше посилюють оборонну міць фортеці, але місцеве населення ніколи не мирилося з новими поневолювачами. Помічниками у цій боротьбі часто виступали запорозькі козаки. Так, у 1563 році, коли козаки на чолі з легендарним Дмитром Вишневецьким (Байдою) зайняли фортецю і почали переговори з молдавським господарем про спільний виступ проти Туреччини. Через зраду молдавських бояр загін козаків був розгромлений, а Дмитро Вишневецький страчений в Константинополі.

У 1615 р. польські війська зайняли Хотин. Після Цецорської війни 1620 р. між Польщею та Туреччиною, в ході якої польські війська зазнали поразки, а коронний гетьман Станіслав Жолкевський загинув, Хотин став головним форпостом оборони від турецької навали.

У вересні - на початку жовтня 1621 року біля стін Хотинської фортеці проходили події знаменитої Хотинської війни, яка прославила запорозьких козаків і їхнього гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного і стала переламним моментом в історії Османської імперії. Перемога під Хотиним врятувала Західну Європу від вторгнення яничар, справила сильне враження на всі народи і знайшла свій відголосок у літературі.

Після Хотинського миру фортецю повернено молдавським господарям, але фактично її контролювали турки. По обидва берегаи Дністра, де проходив кордон, височіли та протистояли одна одній дві могутні фортеці - Хотинська та Кам'янець-Подільська.

Протягом XVII століття Хотин переходив з рук в руки, тут володарювали і польські королі, і турецькі феодали, неодноразово місто визволяли запорозькі козаки. Під час визвольної війни 1650-1653 рр. у Хотині перебували війська Богдана Хмельницького. 11 листопада 1673 р. коронний гетьман Ян Собеський на чолі 30-тисячного польсько-литовсько-козацького війська вщент розгромив у Хотині 40-тисячну турецьку армію. Війни з турками тривали ще впродовж багатьох. Тільки на початку XVIII століття туркам вдалося остаточно закріпитися в Хотині та у фортеці. Після реконструкції 1712-1718 рр. (при підтримці французьких інженерів) вона стала наймогутнішим центром османської оборони на сході Європи.

Хоча в XVIII-XIX ст. фортеця поступово втрачає своє оборонне значення, під її мурами продовжують кипіти битви. Її кілька разів штурмують російські війська. В 1739 році російські війська вступають у Хотин після перемоги над турками у битві під Ставчанами в якій хоробро билися з ворогами українці, росіяни, грузини і молдовани. Відступаючи, турки майже повністю знищили Хотин.

Після російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Хотин увійшов до складу Росії і став повітовим центром Бессарабської губернії.

В 1826 році місту Хотину присвоєно герб: в золотому полі срібна тривежева цитадель, прикрашена вгорі срібним рівнораменним хрестиком над двома схрещеними шаблями - символами захисту краю від ворогів. На передній вежі півмісяць на держаку, а на держаках обох крайніх веж - загострені бунчуки.

У 1832 р. на території фортеці збудовано нову церкву Св. Олександра Невського. 1856 року уряд скасував статус Хотинської фортеці як військового об'єкта.

Сьогодні Хотин - одне з найбільших міст Чернівецької області, важливий промисловий, туристичний і культурний центр Буковини. У вересні 1991 р. під час свята з нагоди 370-річчя Хотинської битви було відкрито монумент на честь гетьмана України Петра Сагайдачного (скульптор І. Гамаль).

Беручи до уваги багаті історичні традиції міста, в 2000 році постановою Кабінету Міністрів України був створений Історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця». А у вересні 2002 року стародавнє місто святкувало свій 1000-літній ювілей.

Чернігівська область

Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»

До складу Заповідника належать пам'ятки архітектури, що знаходяться на території м. Чернігова. Серед них – ансамбль колишнього дитинця: Спаський собор (XI ст.), Борисоглібський собор (XII ст.), П'ятницька церква (відновлена у стилі XII – XIII ст.), чернігівський колегіум (XVI – XVIII ст.). До складу Заповідника входять ансамблі Єлецького Успенського монастиря, Троїцько-Іллінського монастиря з Антонієвими печерами, Катерининська церква (поч. XVIII ст.).

На території Заповідника знаходиться курган «Чорна могила» та курганний могильник періоду X – XI ст.

Більшість соборів та монастирів Заповідника нині використовується конфесіями.

Національний історико-культурний заповідник «Качанівка» (Ічнянський район, селище Качанівка)

Заповідник створено Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 листопада 1981 р. на базі парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва (XVIII-XIX ст.) та палацового комплексу садиби меценатів Тарновських (XVIII-XIX ст.). Статус національного Заповіднику надано Указом Президента України від 27 лютого 2001р. Перебуває в державній власності й підпорядкований Міністерству культури і туризму України.

Заповідник являє собою палацово-парковий ансамбль, що об'єднує пам'ятку садово-паркового мистецтва - Качанівський парк, спланований і закладений ще в 1777 р., та маєток, який (з пізнішими добудовами) зберігся

до сьогодення. У Заповіднику також збережені Георгіївська церква, службові господарські приміщення. Площа 552 га, у тому числі 100 га водоймищ та ставків.

Садиба заснована відомим російським полководцем, графом П.О. Рум'янцевим-Задунайським (1725-1796) в якості однієї з резиденцій президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора Малоросії. Тоді ж, за проектом російського архітектора Карла Бланка, український зодчий Максим Мосцепанов збудував розкішний палац у романтичному стилі і спланував при ньому регулярний парк.

Другий будівельний період садиба переживає у 1808-1824 роках за нових власників - українського поміщика Григорія Почеки (1765-1816) і його дружини Параски Андріївни (за першим шлюбом – О. Тарновської). Розширено територію садиби, палац перебудовано в стилі російського класицизму, зведені нові будівлі різного призначення, закладено пейзажний парк.

Після вступу 1824 року у володіння Качанівкою поміщиків-меценатів Тарновських, починається найбільш цікавий період, що продовжувався більше 70-ти років і приніс славу цьому чарівному куточку малоросійського краю як своєрідному культурно-мистецькому осередку, який приваблював кращих представників творчої інтелігенції. Цьому сприяло архітектурно-художнє середовище, привітлива гостинність господарів і чарівна неповторність української природи, уособленої у величезному садибному парку.

У різні часи господарями Качанівки були сім'я Тарновських, пізніше (з 1898 р.) - відомий підприємець Харитоненко. За них Качанівка досягла найбільшого розквіту. Садиба у XIX ст. була одним із осередків культури, місцем зустрічі видатних діячів мистецтва. У садибі бували Т. Шевченко, М. Гоголь, М. Глінка, І. Репін та ін.

Палацово-парковий ансамбль Качанівки включено у Державний реєстр національного культурного надбання, до національної системи туристичного маршруту «Намисто Славутича». Екскурсійно-туристичне значення Качанівки підсилюють розташовані неподалік інші цікаві пам'ятки садибної культури XIX ст. - знаменитий дендропарк «Тростянець», палацово-паркові ансамблі в Сокиринцях і Дігтярях.

Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (Бахмацький район, смт Батурин)

Заповідник створено Постановою Кабінету міністрів України від 14 червня 1993 р. № 445 на базі нерухомих пам'яток історії та культури Батурина (Бахмацький район Черкаської області), який з другої половини XVII ст. до 1708 р. був столицею Гетьманщини, околиць, а також місцевого історико-краєзнавчого музею, який розташований в будинку Генерального судді В. Кочубея і діє з XVIII ст.

У Батурині зберігся до наших днів палац останнього гетьмана України

К. Розумовського 1802 р. (архітектор Ч. Камерон) та Воскресенська церква-усипальниця К. Розумовського 1803 р. Від палацу лишився тільки центральний корпус, а два бічні флігелі втрачені у першій половині ХХ ст. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р., передбачено відтворити весь ансамбль палацу Розумовського та його скульптурний надгробок у Воскресенській церкві роботи видатного українського скульптора І. Мартоса.

На околиці Батурина біля автотраси Київ-Москва збереглися рештки земляних валів замку І. Мазепи, знищеного Меншиковим 1708 р.

Охоронні зони Заповідника - 57 га. До його складу увійшло тридцять дев'ять об'єктів - унікальних пам'яток історії, архітектури, археології та природи доби Гетьманщини.

Археологічні розкопки, які проводяться на території Заповідника з 1995 року, довели, що Батурин - місто з тисячолітньою історією, а культурний шар доби Гетьманщини за ступенем насиченості та інформативності не має собі рівних на Україні.

Державний історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський)

До складу музею-заповідника входять краєзнавчий музей та пам'ятки архітектури історичної забудови міста. У музеї-заповіднику нараховується 22 тис. експонатів. Найвизначніші з них – колекція археологічних знахідок періоду Київської Русі Х – ХІІІ ст., книги, художні твори, присвячені «Слову о полку Ігоревім» – знаменитому рукописному творі часів Київської Русі.

Визначними архітектурними ансамблями є Спасо-Преображенський монастир ХІІ – ХІІІ ст., Успенський собор ХVІІ ст., Микільська церква ХVІІІ ст., торгові ряди і торгові склади кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Новгород-Сіверський, як і Путивль, 1989 року відзначив своє тисячоліття. Щоправда, точної дати заснування міста не встановлено. Перша літописна згадка про нього датується 1078 роком. Матеріали нових археологічних досліджень показали, що місто побудоване наприкінці Х століття, там де раніше було городище роменської культури (урочище Замок).

У місті, незважаючи на історичні катаклізми, збереглося чимало пам'яток архітектури. Тому ще 1967 року уряд України доручив відповідним органам підготувати пропозиції щодо створення заповідника в Новгороді-Сіверському. Однак заповідник організували аж через одинадцять років на правах філії Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника.

1990 року рішенням Чернігівського облвиконкому заповідник перетворено на музей - заповідник «Слова о полку Ігоревім» з приєднанням до нього краєзнавчого музею. Нині історичний район міста не має виразних меж. Об'єкти спадщини зосереджені на двох високих мисах, розділених системою ярів - у передмісті й ансамблі Спасо-Преображенського монастиря. Відповідно до цього, територія заповідника складається з п'яти відокремлених ділянок, на

яких стоять пам'ятки архітектури загальнодержавного значення. Найбільша із заповідних ділянок - територія монастиря. Решта - це території Успенського собору, Миколаївської церкви, Триумфальної брами й торгових рядів. Новгород-Сіверський зберіг стародавнє розпланування нерегулярного ландшафтного характеру. Трасування вулиць визначили система укріплень, основні зовнішні комунікації та конфігурація рельєфу. Збережена давня забудова Новгорода-Сіверського, належить переважно до періоду кінця XIX - початку XX століть. Вона садибна, одно-двоповерхова, змішана (дерев'яно-цегляна), має сприятливі масштабні характеристики і створює враження психологічного комфорту. Найактивнішу роль в неповторній панорамі міста відіграє основний об'єкт заповідника - архітектурний ансамбль Спасо-Преображенського монастиря. Спасо-Преображенський монастир - один з найстародавніших і найкраще збережених монастирських оборонних ансамблів України.

У давньому центрі міста височіє над ним дев'ятидільний хрещатий, п'ятибанный мурований Успенський собор (1671-1715 рр.) - одна з найдовершеніших пам'яток архітектури стилю козацького Відродження.

Скансени України

Скансен – це розповсюджена форма етнографічних музеїв, що створюються на ґрунті музеєфікації репрезентативних фрагментів етноландшафтного середовища й об'єктів нематеріальної етнокультурної спадщини, це своєрідний архітектурно-етнографічний комплекс під відкритим небом з міні-музеями в окремих будівлях. У них проводиться комплексна реконструкція минулого, історичні побудови якого є не просто окремими експонатами, а утворюють взаємозв'язаний комплекс. Таким чином, відвідувачі дістають можливість побувати в реконструйованому населеному пункті минулого, отримуючи загальне уявлення про історію відповідної країни або місцевості.

В Україні на сьогоднішній день нараховується 7 великих та середніх за площею музеїв просто неба. За масштабом діяльності (адміністративно-територіальною ознакою) скансени України можна поділити:

- 1) всеукраїнський - Музей народної архітектури та побуту в Києві;
- 2) регіональні - Переяслав-Хмельницький музей архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, Музей народної архітектури та побуту у Львові «Шевченківський гай», Скансен у Чернівцях;
- 3) обласні - Закарпатський музей народної архітектури та побуту у м. Ужгород, Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття у с. Кринос, Івано-Франківська обл., Музей історії сільського господарства на Волині, с. Рокині.

В майбутньому планується організація регіональних та обласних музеїв просто неба в Кам'янці-Подільському, Тернополі, Коростені на

Житомирщині. Також є задуми створення музею у Харкові, де планується показати детальніше архітектуру Слобожанщини; у Дніпропетровську, де є задуми розкрити багатство матеріальної культури Нижнього Подніпров'я, в Одесі – будівництво скансену «Приморське». Розміщення скансенів на території України та проекти організації нових музеїв подано на рис 3.1.

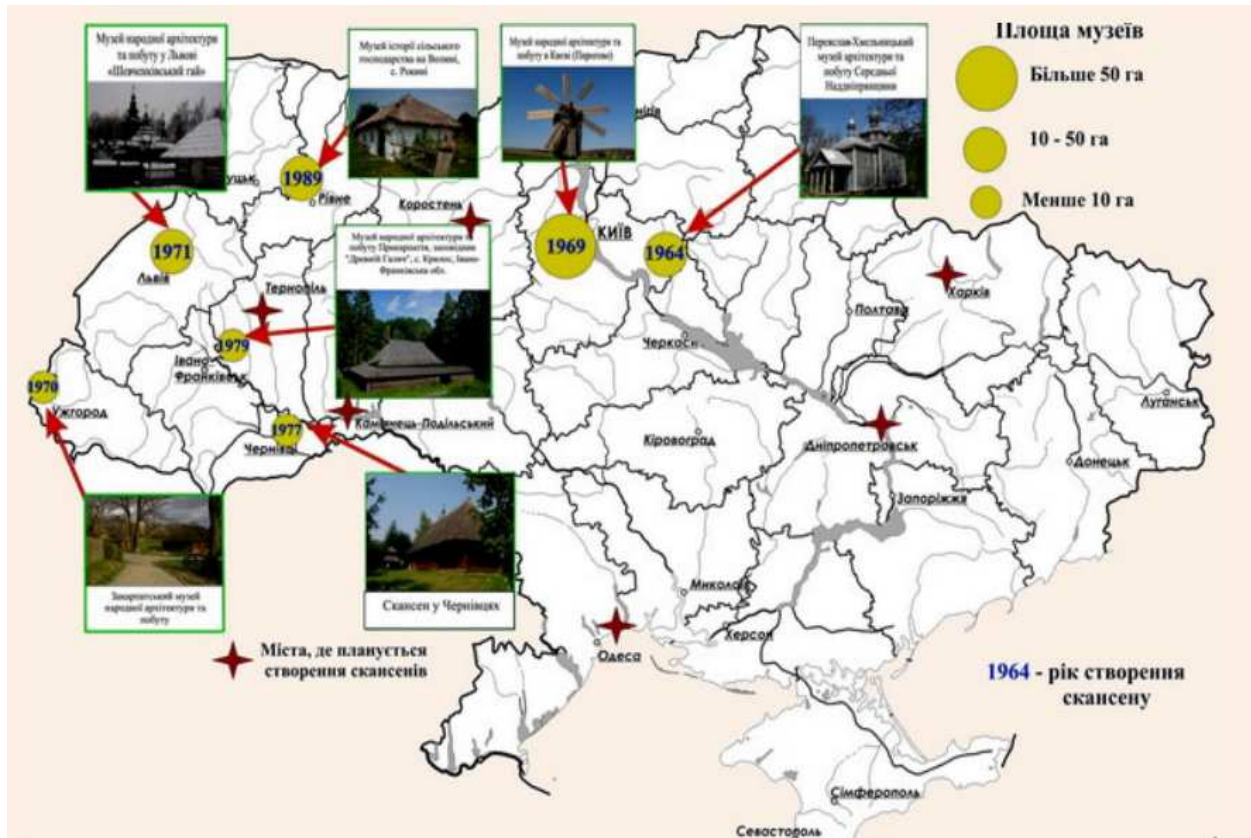

Рис. 3.1 - Розміщення скансенів на території України та проекти організації нових музеїв

3.5. Народні промисли України

Упродовж століть десятки й сотні тисяч майстрів – килимарниці, вишивальниці, ткачі, гончарі, різьбярі по дереву, кістці та рогу, майстри декоративного розпису, склороби-гутники, золотарі-ювеліри, ковалі, майстри лозоплетіння і художньої обробки шкіри та багатьох інших професій створювали речі, необхідні людям у побуті. Кращі з них ми називаємо тепер творами народного мистецтва.

Українське народне і професійне декоративно-прикладне мистецтво набуло широкого визнання у нашій країні та за кордоном. У його предковічних образах, зручних утилітарних формах і динамічних образах орнаменту містяться символи втаємниченої, чарівної природи, складні

перипетії нашої історії, особливості побуту, доброта і щедрість душі українського народу.

Народні художні промисли - одна з історично зумовлених організаційних форм народного декоративно-прикладного мистецтва, яка являє собою товарне виготовлення художніх виробів при обов'язковому застосуванні творчої ручної праці.

Сучасні народні художні промисли України – це підприємства, неоднорідні за своєю організаційно-економічною структурою, типами виробництва. Це об'єднання, фабрики, комбінати, дільниці, цехи, кооперативи, асоціації. Вони підпорядковані Художньому фонду України, міністерствам. Створюються нові підприємства, підпорядковані Укрхудожпрому. У системі Укрхудожпрому є виробничо-художні об'єднання, фабрики художніх виробів та торговельна мережа.

Сьогодні декоративно-прикладне мистецтво розглядається як важлива художня цінність, що виконує численні функції - пізнавальну, комунікаційну, естетичну та ін.

Досвід підтверджує, що декоративно-прикладне мистецтво збагачується новими аспектами філософсько-естетичного звучання, його змістовна краса потрібна людині, а в наш час зростає його художньо-культурна цінність.

Декоративно-прикладне мистецтво - предметно-духовний світ людини – містить у собі численні види художньої практики. Це плетіння і ткання, розпис і вишивка, різьблення, виточування тощо. Одні види - кераміка, обробка кістки і каменю, плетіння - виникли на зорі людської цивілізації, інші - молоді: мереживо, гобелен, вироби з бісеру, витинанки з паперу.

Гончарство — один з найдавніших видів народного ремесла. Уже трипільські гончарні вироби свідчать про тонкий естетичний смак давніх гончарів, їхню високу майстерність. Гончарство несе в собі незбагненно цінну інформацію про етнографічні особливості побуту найдавніших племен і народів, що заселяли нашу землю в минулому. Зникли давні міста, зітліли вироби з полотна, шкіри, вкрилися іржею вироби з металу, зате горщик, відкопаний археологами, промовляє до нас від імені безіменного гончара, що жив тисячі років тому. Знаючи геомагнітне поле Землі, вчені визначають вік гончарних виробів з точністю до 25 років (обпалений на вогні горщик, намагнітившись, залишається таким впродовж багатьох століть).

Кераміка (грец. «керамос» — глина) за часів середньовіччя зазнала технологічних нововведень: застосування ножного гончарного круга, підполивних розписів, виробництво кахлів та ін. В XVII ст. в Україні поширився один з різновидів кераміки — майоліка. Майоліка набула широкого застосування в багатьох містах України, хоча осередки її виготовлення були лише в Києві, Ніжині, Ічні, а пізніше — в Опішні, Косові

та ін. Майолікові вироби з кольорової глини, вкриті поливою й розписані в народному стилі, досі прикрашають житла сучасних українців. Популярна нині й керамічна пластика: іграшка та скульптура.

Серед керамічних виробів побутують миски, полумиски, глечики, горнята, макітри, куманці, кухлі, барила та ін. Традиції гончарного виробництва й художнього оздоблення в різних регіонах мають свої особливості. Серед виробів керамічної пластики — баранці, леви, коні, олені, птахи, дитячі свистунці, сюжетні набори скульптурок.

Для українських гончарних виробів характерна глибока традиційність, пластична виразність, народна декоративність і простота, яка надає самобутньому мистецтву національного колориту. Нині керамічні промисли існують у Вінниці, Коломиї, Косові, Мукачеві, Одесі, Опішні, Ужгороді, Черкасах та інших містах і селах України. Близько тридцяти об'єднань, художніх комбінатів, фабрик та заводів виробляють кераміку в традиційному для народного мистецтва стилі.

Обробка металів. Бронзолivarне виробництво в Україні, як довели археологи відоме ще з трипільських часів (IV — II тисячоліття до н. е.). Традиції видобування руди збереглися в Україні від Київської Русі. Давньоруські ковалі були обізнані з технологічними прийомами кування, зварювання і термічної обробки металів. Вони виготовляли знаряддя праці, кінську зброю, наконечники списів, сокири, кольчуги та різноманітні речі господарського призначення. На Русі існувало понад 16 ковальських ремесел. Високого розвитку досягла також обробка кольорових металів: міді, бронзи, срібла, золота.

Ювелірні вироби давньоруських майстрів відзначалися мистецькою витонченістю і досконалістю візерунків. Археологи, крім готових виробів, знаходять значну кількість ливарних формочок для виготовлення прикрас. Традиційні ювелірні технології в Київській Русі: карбування, тиснення, штампування, чернь, зернь, скань. Найскладніший спосіб орнаменталізації ювелірних виробів, традиційний для Київщини, — перегородчаста емаль. Пізніше це мистецтво емальєрів поширилось і на інші землі Київської Русі, зокрема, Галич.

Багаті колекції музеїв Києва, Чернігова, Харкова, Львова свідчать про високий рівень ювелірного мистецтва Київської Русі порівняно із західноєвропейськими країнами. Стародавні браслети, сережки, колти, діадеми, гривни, медальйони, ланцюжки, персні ще й тепер вражають незрівнянною красою, ажурністю, досконалою вишуканістю. Ювелірні вироби часів Київської Русі по праву вважаються шедеврами світового мистецтва.

На сьогодні відомі різноманітні технічні прийоми обробки металів, як стародавні, традиційні, так і нові, сучасні: карбування, лиття, інкрустація, гравіювання, штампування, протравлювання та гальванопластика. Художні вироби з металу широко використовуються в оформленні інтер'єрів, садиб, міських вулиць, експонуються на виставках тощо. Наприклад, за допомогою

техніки лиття та холодного кування виготовляли чимало речей утилітарного та декоративного призначення: палиці, люльки, ключі, гольники, лускоріхи, застібки, пряжки, стремена. З міді, бронзи, латуні відливали гармати, дзвони, посуд тощо. Посуд, свічники, каламарі виливали переважно зі срібла та олова. Золотарство розвивалося, зокрема, у великих містах: Києві, Львові та в деяких невеличких містечках Придніпров'я, особливо Лівобережжя. Цехові ремісники виготовляли переважно коштовний посуд, коштовну зброю, кінську зброю. Народні ж майстри займалися виробництвом саме ужиткових речей для населення.

Майстри Львова, Івано-Франківська, Чернівців, Ужгорода продовжують традиції давніх ковальських ремесел у своїх декоративних ґратах, свічниках-підставках тощо. Народні майстри Косова працюють в руслі гуцульських традицій, виготовляють бартки, лускоріхи, гудзики, люльки, персні, оздоблюють металом вироби з дерева, шкіри (пояси-череси, гаманці, сумки).

Нині провідними підприємствами, що займаються виготовленням сувенірно-подарункових виробів з металу, є фабрики та комбінати Черкас, Мукачєва, Одеси, Вінниці, Кіровограда, Хмельницького та багатьох інших міст.

Робота з металом завжди вважалася одним з важких видів ремесла. Своїм корінням ковальство сягає п'ятитисячолітньої давнини. Розвиваючись як народний промисел у XV — XIX ст., українське ковальство зазнавало впливу всіх мистецьких стилів: ренесанс, бароко, рококо, модерн. Сільське ковальство дотримувалось своїх традицій, ковалі виготовляли потрібні в кожному господарстві речі: плуги, підкови, коси, мотики, лопати, серпи, сокири та ін.

Металевими прикрасами оздоблювали двері, скрині та інші меблі, а також будівлі (флюгери, світильники, решітки). При Львівському училищі прикладного мистецтва ім. І. Труша є майстерня-кузня, де учнів навчають ковальського ремесла та традицій художнього ковальства. Існують також ковальські цехи при реставраційних майстернях у Києві, Львові та ін.

Художня обробка дерева була вже добре розвинена за часів Київської Русі. Оскільки дерево не завжди зберігається в землі, археологи рідко знаходять зразки давніх виробів з дерева. Проте, відомо, що вже в I тисячолітті н. е. дерево широко використовувалося в будівництві міст і сіл, князівських палаців та фортець. Серед ремісничих професій з'являються теслярі, ложкарі, різьбярі, бондарі та ін.

Техніка обробки дерева досить різноманітна: видовбування, вирізання, виточування, розпис, випалювання, інкрустація, інтарсія тощо. Одну з найдавніших технік — видовбування застосовували для виготовлення побутових речей: човнів-довбанок, корит, ступ, черпаків, сільничок тощо.

Бондарство відоме в Україні вже в X ст. як виготовлення місткого посуду: діжі, барила, відра, коновки, балії, дійниці та ін. Бондарі користувалися, крім звичайних теслярських інструментів, спеціальними

рубанками, фуганками, циркулями, лінійками, кривим стругом.

Різьблення — одна з найдавніших технік художнього декорування дерев'яних виробів. На Прикарпатті й Буковині техніку плоскої різьби часто поєднують з інкрустацією — орнаментальним оздобленням шматочками дерева, металу, слонової кістки, перламутру, бісеру тощо. Одним з видів інкрустації є інтрасія кольоровими породами дерева, який використовують для виготовлення настінних декоративних портретів, пейзажів тощо. Для художнього декорування дерева здавна використовувалися розписи різною фарбою (темпера, гуаш, олійні чи анілінові), які потім покривають лаком. Також побутує ще один спосіб декорування виробів з дерева — випалювання електрописакон чи спеціальними штампами.

Гутництво — виготовлення виробів зі скла — було відоме в Україні понад тисячу років тому. Точний час його виникнення не встановлено, але в скіфських похованнях уже знаходять намиста із скла зі вкраплюванням різнокольорових барвників. Назва промислу походить від слова «гута», що означає скловарну піч. В «Слові о полку Ігоревім» згадується виріб зі скла — скляниця. Вироби зі скла були не буденними речами, а слугували в якості святкових мистецьких прикрас. Це був не тільки посуд, а й декоративні іграшки: півники, зайчики, баранці, а також різні свічники, намисто. Ремісники володіли різними прийомами: видування, орнаментування, кольорового забарвлення скла.

На сьогодні гутницькі промисли — рідкісне явище в Україні. Відомі три осередки: один в Івано-Франківській області і два на Львівщині.

Ткацтво і килимарство — найдавніше ремесло, яким займалися українські жінки. Тканини виготовляли спочатку для власного вжитку, але вже у IX — X ст. відбулося відокремлення цього домашнього ремесла як промислу, що задовольняв потреби міського населення. Тривалий час існували паралельно народне домашнє ткацтво і цехове ремісничє. З виникненням промислового виготовлення тканин домашні ткацькі ремесла поступово почали занепадати.

Проте художні тканини і досі відіграють значну роль в оформленні інтер'єру житла, виготовленні народних костюмів тощо. Технологія домашнього ткацтва трудомістка: це прядіння ниток, фарбування їх у різні кольори, ткання на різних ткацьких верстатах (різноманітної конструкції) із застосуванням низки технічних прийомів. Матеріалом для створення тканин було лляне волокно, коноплі, овеча вовна, які також потребували значних зусиль і важкої праці.

В Україні є ряд спеціалізованих підприємств, що виробляють художні тканини: в Кролевці, Богуславі, Дігтярях, Переяслав-Хмельницькому. Провідною серед них є Кролевецька фабрика, на якій виготовляють сюжетно-тематичні декоративні рушники й панно. Кролевецькі ткачі вміло продовжують традиції ручного художнього ткацтва, які були відомі в Україні

за давніх часів. Дбайливо зберігають місцеві традиції ткачі Львівщини, Гуцульщини, Бойківщини, Івано-Франківщини. В багатьох регіонах до ручного ткацтва залучають майстринь-надомниць, які виготовляють ліжники, рушники, наволочки, серветки, плахти, килими тощо.

Килимарство — така давня галузь ручного ткацтва, що археологи знаходять рештки килимових виробів та ткацьких знарядь і в античних містах та скіфських оселях. Відомі центри українського килимарства: Поділля, Волинь, Полтавщина, Київщина, Чернігівщина. У наш час традиційним килимарством в Україні займаються 24 фабрики і художні майстерні.

Розпис тканин, як прийнято вважати, — досить новий вид декоративно-прикладного мистецтва в Україні. Хоча є свідчення про надзвичайну давність і цього мистецтва. Для вибивання орнаменту на тканинах використовувалися спеціальні штампи та дерев'яні форми, які знайдені на Райковецькому городищі на Житомирщині (XI ст.). Майстрів, що займалися художнім розписом тканин, називали малярами, малювальниками, димкарями, друкарями, вибійниками. Нині техніки розпису тканин збагачуються новими прийомами: холодний батік, гарячий батік, вільний розпис, фотофільмодрук. Технікою фотофільмодруку розписують українські хустки, покривала, скатерті, стрічки тощо.

Унікальним українським мистецтвом, пов'язаним водночас і з віруваннями, і з міфологією, і з обрядами, є писанкарство. Ще не так давно писанки робили спеціально на продаж, адже умінням писати писанки володіла не кожна господиня. Поступово справжні домашні писанки витіснили сувенірні — дерев'яні, керамічні. Проте в деяких регіонах Західної України ще і досі можна замовити писанки у майстрині-писанкарки, яку знають всі односельці.

Дерев'яні писанки бувають як різьблені, інкрустовані, так і розписані олійними фарбами. Виробництвом таких сувенірних писанок у наш час займаються фабрики художньої обробки дерева, а також народні майстри в багатьох регіонах України.

Крім названих ремесел і промислів, в Україні побутує обробка каменю, рогу, кістки, шкіри та хутра. Поширене також плетіння виробів з бісеру (прикрас), плетіння з соломки, різні види вишивки, мережива, художнього в'язання та ін.

Ці ремесла здавна побутували як допоміжні види господарської діяльності, які не тільки сприяли матеріальному благоустрою родини, але й розвивали естетичний смак, потяг до краси, такий характерний для всього життя й побуту українців.

Народні художні промисли в Україні є невід'ємною часткою української культури, оскільки вони увібрали в себе риси, притаманні окремим етнографічним регіонам. З покоління в покоління передавалися

таємниці технічної та технологічної майстерності, вдосконалювалися прийоми обробки природних матеріалів. У деяких населених пунктах (Опішня, Решетилівка, Косів, Богуслав, Гавареччина, Петриківка, Діхтярі, Глиняни, Клембівка) існували школи традиційного народного мистецтва. Під впливом кліматичних, природних умов, особливостей побуту українців, властивостей місцевої сировини та історичних чинників у кожному етнографічному регіоні України виробляли локальні предмети художньої образності, орнаментики, формотворення.

Та, як не прикро, без належної підтримки галузі нині простежується згасання творчої ініціативи народних майстрів, перериваються мистецькі династії. Поодинокі ентузіасти та профільна творча спілка не в змозі протистояти руйнівному потоку. Саме тому охорона, відродження, збереження і розвиток народних художніх промислів стало одним із пріоритетних обов'язків Уряду. Держава має допомогти в будівництві нових підприємств, музеїв, виставкових залів, салонів-магазинів, творчих майстерень. Таке важливе духовне спілкування людей, глибока повага до традицій та звичаїв свого народу, його мистецтва, зможе відновити перервані зв'язки поколінь. Зокрема, модернізувати традиційні осередки народних промислів, знайти нові підходи для реалізації своїх творчих задумів, долучитися до загального процесу відродження національної культури.

Свідченням відродження традицій народних художніх промислів є проведення міжнародних та всеукраїнських виставок, симпозіумів, фестивалів, конференцій реалізація творчих проєктів.

Наприклад, у селі Пожарське Сімферопольського району існує український етнографічний центр „Явір”, де відтворений традиційний побут українського села, працюють майстрині української вишивки, національної кухні. У сусідньому селі Кольчугіно — етнічний центр кримських німців „Кроненталь”. А в селі Тепловці Сімферопольського району можна купити вироби кримськотатарських майстринь-золотошвейок у регіональному центрі народних ремесел „Орн'єк”. Сьогодні роботи тепловських вишивальниць користуються попитом не лише в себе на батьківщині, й на міжнародних виставках- ярмарках у країнах Європи.

Важливим осередком народних промислів було і залишається місто Коломия. Населення міста й околиць створило немало перлин духовної та матеріальної культури. Скарбницею народних промислів є Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини і Покуття імені Є.Кобринського, що діє від 1935 року, музей „Писанка” оригінальної архітектури (у формі писанки), де зібрано майже 10 тис. екземплярів писанок з України та інших країн, де є українська діаспора.

На Івано-Франківщині розвинуті різні види художніх народних промислів. Під руками різьбярів, гончарів, вишивальниць, мосяжників народжуються мистецькі твори, що розходяться світом і які можна побачити в музеях від Нью-

Йорка і Торонто до Києва і Москви. Визначним центром гуцульського мистецтва є Косів. І зарубіжні, і вітчизняні туристи вважають за необхідне відвідати знаменитий косівський ярмарок та придбати для себе мистецькі вироби.

Сьогодні не просто купити справжній, високохудожній український сувенір: вишиванку, гобелен, кераміку. Тоді як на Полтавщині є два всесвітньо відомих центри народних промислів – вишивки в Решетилівці та гончарства – в Опішні.

В таблиці 3.2 наводяться дані стосовно художніх народних промислів України.

Таблиця 3.2 - Художні народні промисли України

Види	Коротка характеристика	Особливості та історія розвитку	Заслужені майстри	Центри розвитку
1	2	3	4	5
Вишивка	Створення на шкірі та тканині узорів за допомогою ниток та голки. В Україні налічується приблизно 100 видів технічних прийомів вишивання...	В XI столітті на Русі існувала перша вишивальна школа; XVI-XVIII ст. Багатий колорит, складні геометричні узори. Рослинний орнамент червоного, чорного й синього кольорів у поєднанні з тваринним орнаментом	В. Сидоренко А. Корзун Л. Торолина О. Великодна О. Закорка Г. Бигун	Харків Київщина Полтава Галичина Буковина Закарпаття Чернігівщина
Килимарство	Виділяють килими з гладкою поверхнею і двобічним орнаментом, ворсові, комбіновані, гобелени "коци" (килими з високим густим ворсом)	З Київської Русі XVI - XVII ст. рослинний орнамент, геометрично-рослинний, геометричний орнамент. В Україні давні гобелени мали назви дивани, опони, шпалери, коберці		Львівщина Полтавщина Київщина Чернігівщина Буковина Гуцульщина
Кераміка	Українські рончари славилися своїми глечиками, горщиками, тарелями	Відомі з часів Трипільської культури XVII ст. селище Опішня (Полтавщина), XIX ст. - Гуцульщина	Т. Демченко І. Білик В.Омелянєнко Г. Пошивайло	Опішня (Полтавщина), Хуст (Закарпаття), Дибинці (Київщина)

Продовження табл. 3.2

1	2	3	4	5
Фаянс і порцеляна	Чашки, чайники, свічники. Баранівський завод. Щорічно випускає 40 тис. виробів (в Україні є сировина - каолін - біла глина	Перший фаянсовий завод засновано в 1798р. під Києвом. В 1887р. побудовано завод поблизу Харкова. Перші парцелянові вироби були створені в Україні в 1790 році. 1802 р. – почав роботу Баранівський завод (Житомирська обл.)	Перший посуд виготовляють майстри колективного підприємства «Стрельниківський завод порцеляни»	Дніпропетровська, Житомирська, Донецька обл. Харків
Художнє скло: кришталеве, сульфідне, тоноване	За часів Київської Русі основною продукцією були: браслети, намисто, персні (сировина - кварцевий пісок, вапно, крейда, деревина, запаси води)	Скляне виробництво започатковане III - IV ст. у Київській Русі. X - XVIII ст. – на Чернігівщині збудовано 120 скловарних заводів		Київський завод, Львівська фірма "Райдуга", Артемівськ, Бережанськ, Керч, Романівка
Художня обробка заліза	Обробка металів	Ковальська справа (XV - XVI ст.). Ювелірні вироби (золотарство) XVII - XVIII ст. Гуцульське металірство (XIX – XX т.)	Нині осередками художнього ковальства є цехи при реставраційних майстернях.	
Плетнекарство	Лозоплетіння та рогозоплетіння. Займалися в кустарних майстернях. Нині діє 30 підприємств художнього плетіння (домашній промисел)	XVIII - XIX ст.	Тернопільська обл., Чернігів, Корсунь-Шевченківський, Городище (Полтавська обл.), Боромля (Сумська), Ізмаїл, Кім'я (Одеська обл.), Хуст, Тячів (Закарпаття)	
Художня обробка дерева	Вироби з дерева. Техніка: видовбування, вирізання, виточування, різьблення (ажурна плоска різьба); орнаментальне оздоблення; вимальовування на ялині, сосні, клені	XII - XV ст. XVII - XVIII ст.	І. Васильчиков Г. Велько Сім'я Шкрібляків Корпанюків М. Мегединюк В. Девдюк	с. Диканька м. Хорол (Полтавщина) Гуцульщина Чернігівщина Івано-Франківщина Львівська фабрика Полтавщина

Продовження табл. 3.2

1	2	3	4	5
Художня обробка шкіри, кістки та рогу. Нині виготовляють: фігурки птахів, тварин, сувенірні квіткові композиції, попільнички	Техніка оздоблення шкіряних виробів - холодне і гаряче тиснення; ажурне вирізування, аплікація, плетіння кольоровими ремінцями; карбування	П'ять тисячоліття до н.е. В епоху неоліту було започатковане худ. різблення на кістках та рогах. У давньоруській державі майстри виготовляли гребінці, гудзики, фігури. XVII - XVIII ст. - козацькі порохівниці	О. Бойко О. Кваша Н. Лисенко В. Ковальчук	Гуцульщина, Буковина, Покуття та Поділля
Декоративний розпис	Розпис хат. Внутрішнє оздоблення. Декоративний розпис. Нові матеріали для розпису: порцеляна, метал, дерево, пластмаса, кераміка	З давніх давен. Розквіт припадає на 1936 рік. Осередок декоративного розпису – село Петриківка, названа на честь кошового отамана Війська запорозького Петра Калнишевського	Т. Пата, очолював школу декоративного малюнку, з якої вийшли уславлені майстри: Г. Прудникова, В. Кучеренко, Є. Клюпа, І. Завгородній, О. Пікуш, Н. Шулик, Ф. Панко	Придніпров'я

3.6. Археологічні пам'ятки

Однією з найчисельніших груп пам'яток історії та культури України є пам'ятки археології. Людина на теренах сучасної України з'явилась на ранніх етапах плейстоцену - близько 1 млн. років тому (нижні шари стоянки Королеве на Закарпатті) і відповідають періоду раннього палеоліту. Подальша історія існування людства на українських землях представлена археологічними пам'ятками палеоліту, мезоліту, неоліту, мідного та бронзового віків, раннього залізного віку; для вивчення цих періодів пам'ятки археології є першоджерелами. Незважаючи на появу та поширення писемних джерел, археологічні пам'ятки для середньовіччя мають надзвичайно важливе значення, а в деяких питаннях також виступають першоджерелами. Навіть для періоду Нового часу археологічні джерела не втрачають своєї значимості. Доволі різноманітний характер археологічних пам'яток вимагає їх класифікації, внаслідок чого виділяють такі категорії пам'яток, як поселення (неукріплені - стоянки та селища, укріплені - городища, давні міста, фортеці), поховання (грунтовий могильник, курганна група чи окремі кургани), пам'ятки, пов'язані з виробництвом (рудники, шахти, штольні, кар'єри, плавильні, майстерні, давні сільськогосподарські ділянки, винодавильні, солеварні, рибосольні цистерни, склади керамічного посуду, залишки транспортних та гідробудівельних споруд - шляхи, мости, штучні

водоймища, пристані, канали, греблі, водогони) та давніми культами (мегалітичні споруди - дольмени, кромлехи, менгіри, зольники, святилища та капища, церкви), пам'ятки давнього мистецтва та епіграфіки (наскальні зображення - малюнки, петрогліфи, монументальна скульптура - стели, ідоли, статуї), інші різновиди археологічних пам'яток (оборонні споруди, не пов'язані з поселенням - Змієві вали, Траянові вали, Українська оборонна лінія, сторожові кургани, майдани тощо). Серед великої кількості археологічних пам'яток, розташованих на території України, нараховується 418 пам'яток археології національного значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Зважаючи на актуальне значення археологічних джерел для вивчення стародавньої, середньовічної та нової історії, охорона цієї групи пам'яток є доволі актуальною. Оскільки використання пам'яток історії та культури в туризмі сприяє їх охороні та збереженню, то виникають спроби використання пам'яток археології в сфері туристичної діяльності шляхом складання туристичних маршрутів із залученням найбільш значимих та цікавих об'єктів. Проілюструємо наведене твердження кількома прикладами, з урахуванням нових туристичних маршрутів, запропонованих нещодавно.

Серед них варто відзначити роботи М. П. Оленковського, присвячені пам'яткам пониззя Дніпра (Херсонська область). Проаналізувавши болгарський досвід використання археологічних пам'яток в туризмі, автор виділив Золотобалківський ґрунтовий могильник та поселення, Михайлівське поселення, Ганнівське городище, Кам'янську Січ, городище та могильник Червоний Маяк, Старошведське городище, стоянку Дмитрівку, Любимівське городище, Олешківську Січ, поселення Глибока Пристань, Золотий Мис та декілька інших.

Опираючись на досвіді використання пам'яток первісної археології в туризмі європейських країн та США, зроблено спробу застосувати його щодо пам'яток нашої країни й запропоновано кілька можливих екскурсійних маршрутів - по стоянках басейну Середнього Дніпра, багатошаровим поселенням Подністров'я, печері Молочний Камінь, Амвросіївській стоянці, стоянкам Криму, Кам'яній Могили, Михайлівці, Трипільських поселеннях-гігантах, укріпленнях бронзової доби на острові Мала Хортиця, поселеннях доби пізньої бронзи Миколаївської області. Проте поки що ці маршрути також не виходять за рамки пропозицій, за винятком хіба що Кам'яної Могили, яку і раніше використовувалась як туристичний об'єкт.

На основі археологічних матеріалів Хмельницької області розроблено кілька туристичних маршрутів: лівобережжям Дністра на території Кам'янець-Подільського району, «Давньоруські твердині Дунаєвеччини» з метою ілюстрації системи західного кордону Галичини (східної ділянки), «Літописні міста Болоховської землі», «Язичницькі святині Поділля». Незважаючи на достатньо фаховий підбір матеріалів, всі чотири маршрути

поки що залишаються цікавими розробками, а археологічні пам'ятки, представлені в маршрутах, так і не стали туристичними об'єктами.

В якості ще одного прикладу можна навести спроби об'єднання громадян «Товариство Коло-Ра» залучити до використання в туристичній галузі пам'ятки Київщини, в тому числі й археологічні, зосереджуючись переважно на городищах Трипільської культури. Було розроблено проект туристичного маршруту «Золотий вінок Київщини» з відвіданням археологічних пам'яток у с. Трипілля, с. Халеп'я, с. Витаців, с. Стайки, м. Ржищів, с. Балико-Щучинка, с. Утаники, а також пам'яток Переяслава-Хмельницького та Канева. Крім того, розроблено проект «Подорожі до прадавніх хліборобських культур та традицій Східної Європи»; ці зусилля спрямовані на активізацію розвитку туристичної галузі в регіоні задля збереження пам'яток історії та культури, розбудови історико-археологічного культурно-просвітницького комплексу в с. Уляники.

Проте досить цікаві і корисні проекти туристичних маршрутів так і залишаються нереалізованими.

Для визначення інтенсивності використання пам'яток археології в туристичній діяльності, складено реєстр тих пам'яток національного значення, що є туристичними об'єктами. Робота проводилась в два етапи. На першому складався реєстр пам'яток археології, інформація про які міститься в туристичних путівниках. Другим етапом стало відвідування пам'яток для ознайомлення із їх станом і оцінкою можливості їх використання в туризмі. Реєстри екскурсійних та неекскурсійних об'єктів наводяться в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3 - Екскурсії до пам'яток археології

ЕКСКУРСІЙНІ ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ	
Назва пам'ятки	Місцезнаходження
1	2
Звіринецькі печери	м. Київ
Скельний монастир	с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Городище літописного міста і фортеці Тустань	с. Уричі Сколівського р-ну Львівської обл.
Залишки давньогрецького міста Ольвії	с. Парутіне Очаківського р-ну Миколаївської обл.
Кам'яна Могила	м. Мелітополь Запорізької обл.
Залишки давньогрецького та середньовічного міста Херсонеса Таврійського (Херсона)	м. Севастополь, АРК
Середньовічне городище Чуфут-Кале	м. Бахчисарай, АРК
Середньовічне городище Мангуп-Кале	с. Ходжа Сала, Бахчисарайський р-н, АРК
Середньовічне городище Ескі-Кермен	с. Красний Мак, Бахчисарайський р-н, АРК

Продовження табл. 3.3

1	2
Печерна церква Успенського монастиря	м. Бахчисарай, АРК
Середньовічна фортеця Сюйрень	с. Мале Садове, Бахчисарайський р-н, АРК
Печерний монастир Чілтер-Коба	с. Мале Садове, Бахчисарайський р-н, АРК
Печерний монастир Св. Климента	сmt. Інкерман, Севастопольська міськрада, АРК
НЕЕКСКУРСІЙНІ ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ	
Назва пам'ятки	Місцезнаходження
Залишки та фундаменти міста Володимира	м. Київ
Фундаменти церкви Богородиці у Кловському монастирі	м. Київ
Фундаменти церкви Федорівського монастиря	м. Київ
Городище літописного міста Вишгорода	м. Вишгород Київської обл.
Городище літописного міста Святополч	с. Витачів Обухівського р-ну Київської обл.
Городище літописного міста Торчеськ	с. Ольшаніца Рокитнянського р-ну Київської обл.
Фрагмент Траянових валів	с. Грушівці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.
Городище літописного міста Пліснеськ	с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.
Городище літописного міста Звенигород	с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.
Земляні вали замку та дитинця літописного Володимира	м. Володимир-Волинський Волинської обл.
Городище літописного міста Тихомель	с. Тихомель Білогір'ївського р-ну Хмельницької обл.
Скіфське городище	с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл.
Курган Чорна Могила	м. Чернігів
Палеолітична стоянка Аккая	с. Біла Скеля Білогорського р-ну, АРК
Сторожове укріплення Фуна	с. Лучисте Алуштинської міськради, АРК
Усть-Альмінське скіфське городище	с. Піщане Бахчисарайського р-ну, АРК
Римський форпост Харакс	сmt. Гаспра Ялтинської міськради, АРК
Городище Неаполь Скіфський	м. Сімферополь, АРК
Городище і могильник Німфей	м. Керчь, АРК
Городище і некрополь Мірмекій	м. Керчь, АРК
Сторожова фортеця Алустон	м. Алушта, АРК
Антична Феодосія та середньовічна Кафа	м. Феодосія, АРК

Отримані результати не дуже втішають - з 418 пам'яток археології національного значення в туризмі використовуються лише 35, тобто майже 8,4% від їх загальної кількості. З цих 35 пам'яток археології екскурсійними

туристичними об'єктами оголошено менше половини - 13 (3% від їх загальної кількості). Як бачимо, аналіз наведених матеріалів доводить, що лише мізерна частка пам'яток археології являє собою туристичні об'єкти.

З - поміж перелічених вище екскурсійних туристичних об'єктів найбільше поселень. Великою популярністю серед туристів користуються античні міста Північного Причорномор'я - Херсонес Таврійський та Ольвія. Відвідуючи їх, туристи оглядають фундаменти та залишки стін споруд, відкритих під час археологічних розкопок, за допомогою яких вони можуть уявити собі структуру вулиць та внутрішнє планування будинків.

Багато позитивних вражень можна отримати завдяки можливості пройтися старовинними вулицями міста, зайти всередину старовинної будівлі... Такого ефекту досягнуто завдяки вдалому експонуванню археологічних об'єктів у Національному заповіднику «Херсонес Таврійський». Під час столітніх археологічних розкопок знайдено значну частину поселення античної та середньовічної доби, залишки споруд якого, частково реставровані, нині експонуються і користуються великою популярністю серед туристів. Завдяки вдало підібраним матеріалам вони мають змогу ознайомитись з античним та середньовічним періодами розбудови Херсонесу. Саме такий принцип покладено в основу найпопулярнішого екскурсійного маршруту заповідником. Найчастіше відвідувачі розпочинають екскурсію з огляду центральної частини міста, де розташований частково реставрований античний театр, на площі якого розміщені також останки середньовічного храму «з ковчегом». Неповдалік від цих пам'яток для огляду туристів відкрито залишки «монетного двору» - невелика частина підвального приміщення споруди. Далі маршрут продовжується по південно-східному району міста, де туристи мають змогу оглянути міські мури з оборонними вежами; пройшовши через міські ворота туристи потрапляють до періболу (вузький простір між двома кріпосними стінами), а пройшовши через хвіртку - на територію цитаделі. Рештки будівель портового району виглядають менш ефектно порівняно з оборонними спорудами. Досить цікавою для туристів є можливість пройти давньою головною вулицею Херсонеса, навколо якої розташовані залишки античних та середньовічних будівель; серед них найбільший інтерес викликає підземна церква.

Інше давньогрецьке місто Ольвія, на базі якого сформовано історико-археологічний заповідник, використовується в туризмі, порівняно з Херсонесом, менш інтенсивно. Екскурсійні об'єкти цієї пам'ятки археології приблизно такі ж, як і в Херсонесі - це залишки будівель, які дають туристам уявлення про зовнішній вигляд споруд та планування деяких частин міста. Варто відзначити, що найбільшою популярністю серед туристів користуються дві поховальні споруди - склеп кургану Зевса і склеп Євресивія та Арети.

Інший вид поселень - це так звані «печерні міста» Криму, серед яких найпопулярнішим є городище Чуфут-Кале або Кирк-Ор, яке проіснувало найдовше серед подібного типу пам'яток. Оскільки воно розташоване на околицях Бахчисарая, де знаходиться комплекс палацу Хан-Сарай та оточене муром, що значно покращує можливості його охорони, Чуфут-Кале являє собою досить привабливий екскурсійний туристичний об'єкт. Більша частина наземних споруд городища знищена, збереглися тільки залишки фортифікацій міста (мури зовнішньої та середньої оборонної стін з брамами), два маєтки - Соломона Бейма та Авраама Фірковича, дві караїмські кенаси і мавзолей доньки хана Тохтамиша Джанікеханім. Крім того, під час археологічних розкопок знайдені залишки ще кількох споруд - ханського палацу, мечеті та монетного двору, лазні, великого маєтку із господарськими печерами. Назву «печерне» Чуфут-Кале отримало, насамперед, завдяки великому комплексу господарських печер (можливо вони раніше мали інше призначення), розташованих біля південних воріт. Основний екскурсійний маршрут починається з Бахчисарая і пролягає вздовж Успенського монастиря, де туристи можуть відвідати пам'ятку археології - печерну церкву; далі маршрут йде у напрямку південних воріт Чуфут-Кале. Неподалік від воріт розташований підземний колодязь на випадок облоги, який нині являє собою окремий екскурсійний туристичний об'єкт. Через південні ворота екскурсанти потрапляють на територію городища та оглядають вище перелічені пам'ятки міста, починаючи з комплексу господарських печер, далі повз караїмські кенаси до пам'яток північної частини міста (залишки ханського палацу, мечеті та монетного двору, мавзолей Джанікеханім, залишки маєтку з печерами Чауш-Кобаси), потім через ворота середньої оборонної стіни до маєтку Авраама Фірковича (де туристи мають змогу спробувати страви національної кримсько-татарської кухні). Як правило, до східних воріт міста екскурсії не доходять, а караїмський цвинтар, що за межами городища, взагалі не використовують в якості екскурсійного туристичного об'єкта, оскільки нині він перебуває у досить жалюгідному стані.

На території столиці князівства Феодоро Мангуп-Кале та городища Ескі-Кермен розташовані аналогічні типи пам'яток, що і на Чуфут-Кале. По Мангуп-Кале екскурсійний маршрут пролягає вздовж давнього караїмського некрополя через залишки першої оборонної лінії городища (печерний триповерховий оборонний каземат та монастир), повз руїни другої оборонної лінії, маловиразні (через рослинні зарослі) фундаменти базиліки до печерних та архітектурних комплексів цитаделі, яку можна вважати екскурсійним туристичним об'єктом.

На території городища Ескі-Кермен останки наземних споруд практично відсутні, більшість збережених пам'яток являють собою печерні комплекси різного призначення.

Дуже подібні за своїм зовнішнім виглядом пам'ятки археології - печерні монастирі Св. Климента в Інкермані та Чілтер-Коба біля с. Малого Садового, що являють собою комплекси печер культового, житлового та господарського призначення. Біля кожного з монастирів розташовані середньовічні оборонні пам'ятки - фортеці Каламіта (залишки мурів та шістьох веж) та Сюйрень (залишки стіни, вежа зі збереженим куполом, гробниці).

Не можна залишити поза увагою городище та фортецю літописного міста Тустань, на базі яких створено історико-культурний заповідник. Крім залишків фортеці, туристи можуть відвідати музей «Тустань», оглянути численні петрогліфи на скелях.

В процесі огляду пам'яток археології турист ніби занурюється в історичну епоху, до якої вони належать. Це значно посилює емоційно-естетичний вплив на людську свідомість, викликаючи відчуття причетності до історичного процесу, до роботи археологів з відкриття та дослідження пам'ятки, сприяє розумінню необхідності збереження цього минулого для майбутніх поколінь. Такого ефекту можна досягнути лише завдяки повному функціонуванню пам'ятки як екскурсійного туристичного об'єкту. Однак, пам'ятка археології в її первісному вигляді не може мати властивості саморозкриття, тому використовувати їх в туризмі або досить складно або просто неможливо.

Головною ознакою більшості пам'яток археології є наявність культурного шару зі слідами людської діяльності, що підстилає, перекриває або прошаровує товщу відкладень. Нерідко пам'ятки археології можуть бути представлені лише культурним шаром, що особливо стосується неукріплених поселень. Як правило, наявність культурного шару визначається в тих випадках, коли він за тими чи іншими причинами був пошкоджений — в результаті земляних або сільськогосподарських робіт, археологічних розвідок та розкопок, дії природних чинників (річок, ярів, вітру, дощу тощо). Його зовнішніми ознаками є темніший колір порівняно з іншими шарами, наявність в ньому слідів діяльності людини (фрагменти посуду, кісток, залізних і кам'яних виробів, залишки жител тощо). Проте дуже часто культурний шар мало чим відрізняється від оточуючого ґрунту, наявні фрагменти не завжди виразні, тому виявити або відрізнити його від інших шарів часто під силу лише спеціалісту. Ще складніше виявити ґрунтові могильники, які не мають ознак культурного шару. Оскільки в результаті археологічних розкопок культурний шар знищується, то після них на його місці лишається земля з перемішаними фрагментами слідів людської діяльності, що підлягають лише занесенню до реєстру та не передаються до музейних фондів. Культурний шар перестає існувати і пам'ятка археології перетворюється на пам'ятку історії. Треба зауважити, що

сучасна практика археологічних розкопок не передбачає повного розкопування культурного шару, особливо на місці великих поселень та могильників, лишаючи їх окремі ділянки недоторканими. Важкість виявлення та візуального спостереження культурного шару, знищення в результаті археологічних розкопок не дозволяє вести мову про його використання в туризмі, оскільки, позбавлений візуальності, він не викликає інтересу у переважної більшості туристів. Проте існують й інші види пам'яток, які набагато легше виявити неспеціалісту при огляді місцевості. Мова йде про пам'ятки, на яких збереглися ознаки людської діяльності, що помітні на земній поверхні неозброєним оком. Ними можуть бути укріплені городища з валами та ровами, залишки наземних споруд, курганні групи та окремі кургани, Траянові або Змієві вали, мегалітичні споруди, штучні печери, монументальна скульптура та наскальні зображення тощо. В результаті розкопок великих поселень часто залишаються рештки культурного шару у вигляді фрагментів або фундаментів стін будинків, що зближує їх з вищепереліченими пам'ятками. Оскільки візуально ці пам'ятки легше простежити, то вони мають всі можливості викликати зацікавлення у туристів і стати туристичними об'єктами.

Пам'ятки археології досить складно, а інколи й навіть неможливо, представити туристичним об'єктом в їх сучасному вигляді, тому постає необхідність провести відповідну підготовку цих пам'яток до використання їх у туристичній діяльності.

Дослідники зазначають, що найкращим засобом для «реалізації» експозиційно-пізнавальної цінності пам'яток археології є музеєфікація, тобто показ пам'ятки археології на місці створення як музейного експонату.

У сучасній практиці археологічних досліджень метою розкопок є всебічне вивчення одержаного матеріалу, що дозволить визначити головні аспекти життя стародавнього населення. При цьому більшість отриманих археологічних знахідок виривається із оточуючого середовища, а чітку структуру поселення можливо простежити лише на загальному плані розкопів. В процесі дослідження постає питання збереження археологічних об'єктів, які неможливо або складно експонувати в музеях.

Найбільш придатним для використання в туризмі серед археологічних пам'яток є поселення, оскільки на їхній території або поблизу неї досить часто присутні, крім житлових, культових та оборонних споруд, інші види археологічних пам'яток (поховання, виробничі об'єкти, пам'ятки давніх культів та мистецтва).

З поміж поселень первісної доби експонуються небагато об'єктів. На місці розкопок палеолітичної стоянки в с. Добранічівка Яготинського району Київської області створено музей. У павільйоні експонується розкопаний господарсько-побутовий комплекс № 4 із залишками житла з кісток мамонтів. Крім того, поруч знаходиться археологічний музей, де екскурсанти

мають змогу оглянути отримані під час розкопок об'єкти. На місці розкопок поселення Межиріч Канівського району було зроблено спробу створити аналогічний музей на базі залишків одного з жител.

Теоретичний та практичний аналіз досвіду музеєфікації та експонування археологічних пам'яток поселень дозволяє визначити рекомендації стосовно найоптимальнішого шляху використання поселень в якості екскурсійних туристичних об'єктів.

Для повноцінного використання поселень як археологічних музеїв необхідно провести попередню роботу з метою їх пристосування до нових функціональних особливостей. Це питання повинна розв'язати музеєфікація археологічних об'єктів на території поселення, відкритих в ході археологічних розкопок.

Дотримання цих рекомендацій дозволить перетворити стародавні поселення на цікаві об'єкти культурного туризму, що здатні поглибити у людині розуміння історичного процесу. Саме така організація музеєфікації археологічних пам'яток дозволить з успіхом реалізувати ті функції, які покладені на пам'ятки історії та культури як на туристичні об'єкти.

3.7. Пам'ятки сакральної архітектури України

У результаті багатовікового історичного розвитку Україна нині є багатоконфесійною державою. Понад 97 відсотків зареєстрованих на сьогодні релігійних громад в Україні є християнськими. Приблизно половина з них є православної традиції. Решту майже порівну поділяють католики та протестанти. До категорії "традиційних" (за неофіційною термінологією) церков належать три основні суб'єкти православної юрисдикції: Українська Православна церква Московського Патріархату – УПЦ МП, Українська Православна Церква Київського Патріархату – УПЦ КП, Українська Автокефальна Православна церква – УАПЦ, Українська Греко-Католицька та Римо-Католицька церкви, вірменські громади, якими можна вважати деякі протестантські конфесії лютеран, баптистів, п'ятидесятників. В Україні також представлена Вірменська Апостольська церква. Проживають у нашій країні й представники іудейства та мусульманства. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. з'являються в Україні неоязичницькі громади. Динамічно зростає кількість спільнот інших релігійних і релігійно-філософських течій (буддизм), зокрема нетрадиційних і новітніх релігійних рухів.

Всі ці конфесії пройшли різний період свого розвитку, їх діяльність позначилась на суспільно-духовному житті України, вони внесли помітний внесок у скарбницю вітчизняної культури. Більшість з цих конфесій мають свої святині, святі місця та реліквії, їх представниками збудовано численні пам'ятки сакральної архітектури (монастирські комплекси, скити, храми,

каплиці, молитовні та ін.), що є невід'ємною частиною історико-культурної спадщини України. Їх святині та релігійні центри стають місцем поклоніння численних прочан, відвідуються вітчизняними та іноземними туристами.

Пропонований напрям туристсько-екскурсійних маршрутів охоплює значну територію України, на його методологічному підґрунті можна розробити десятки й сотні пізнавальних подорожей, походів, екскурсій на історико-релігійну тематику, які б правдиво й повно висвітлили процес зародження, становлення та розвитку більшості конфесій, релігійних і релігійно-філософських течій, познайомили громадян нашої країни та іноземних гостей з чудовими пам'ятками сакральної архітектури.

м. Київ

Софійський собор – всесвітньо відома пам'ятка історії, архітектури та монументального мистецтва першої половини XI ст. Собор споруджено в період розквіту Київської Русі за князювання Ярослава Мудрого. Назва собору походить від грецького слова "софія" – мудрість. Збудований як головний метрополичий храм Русі, Софійський собор був у давнину громадсько-політичним і культурним центром Київської держави. У соборі відбувалися урочистості з нагоди "посадження" на престол київських князів, прийом іноземних послів; біля собору збиралося київське віче, тут велось літописання й була створена Ярославом Мудрим перша вітчизняна бібліотека.

Розміри собору: довжина – 37 м, ширина 55 м, висота від підлоги до zenіту центрального купола – 29 м. Це була прямокутна споруда, оточена з трьох боків двома рядами відкритих аркових галерей. Завершували собор 13 бань, вкритих листовим свинцем. Фасади храму оздоблені декоративними нішами, орнаментом, живописом. Первісні форми романського стилю собору зберігалися до XVII ст.

Собор прикрашено мозаїками (спочатку було 640 кв. м, збереглося 260 кв. м). Центром композиції є зображення Христа-Вседержителя в головному куполі (діаметр 4,1 м). Найкраще збереглися мозаїки в центральній апсиді – Богоматері "Оранти", під нею багатофігурна композиція "Євхаристія" та зображення отців церкви. Мозаїки гармонійно поєднуються з фресковим живописом (збереглося близько 3 тис. кв. м тематичного й орнаментального живопису). Особливу цінність серед фресок становлять композиції в центральному підкупольному просторі, а також груповий портрет сім'ї Ярослава Мудрого.

За свою багатовікову історію собор пережив вторгнення ворогів, пограбування, часткові руйнування, ремонти й перебудови. Після монголо-татарської навали 1240 р. собор поступово руйнувався. Тривалий час собор був центром православного чоловічого монастиря, заснованого 1634 р. митрополитом Петром Могилою. Монастир діяв до 1789 р. У 1685-1707 рр. собор відбудовано у формах українського барокко.

З огляду на велике історичне значення та художню цінність собору в

1934 р. створено Державний архітектурно-історичний заповідник, до складу якого увійшли Софія Київська й ансамбль монастирських споруд XVIII ст. Нині Софійський собор та його садиба є Національним заповідником "Софія Київська", історико-культурною пам'яткою міжнародного значення. У 1990 р. Софію Київську занесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Успіння Божої Матері Києво-Печерська лавра – найдревніша й найшановніша в Україні. Заснована монахами Антонієм і Феодосієм у печерах поблизу літньої князівської резиденції Берестове в околицях м. Києва. У XI ст. монастир став центром поширення та утвердження християнства в Київській Русі. У XII ст. отримав титул Лаври – головного великого монастиря. У Києво-Печерській лаврі працювали відомі літописці Нестор (автор "Повісті минулих літ"), Никон, Сильвестр. У 1615 р. тут засновано друкарню, а в 1631 р. митрополит П. Могила відкрив школу. Все це сприяло поширенню освіти на Україні. На території Києво-Печерської лаври проводилося велике будівництво. Зокрема, було споруджено Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву (XI ст.); оборонні мури навколо монастиря (кінець XII ст.), зруйновані монголо-татарами у 1240 р.; нові фортечні мури з бійницями та баштами (1698-1701 рр.); Всіхсвятську церкву над Економічною брамою, ансамблі Ближніх і Дальніх печер, келії лаврських ченців, будинок друкарні (XVII-XVIII ст.); Велику дзвіницю (1731-1744 рр.). У першій половині XIX ст. склався архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври, що відтворював кращі традиції давньоруської, української та російської архітектурних шкіл.

З 1992 р. монастир – резиденція настоятеля Української православної церкви Митрополита Київського і всієї України та місце роботи Київської митрополії. У лаврі є готель для прочан і трапезна.

Олександрівський костел. У 1814 р. римо-католицька громада Києва вирішила для своїх духовних потреб спорудити костел й дати йому ім'я Олександра (на честь російського імператора Олександра I). Гроші на будівництво збирали польські родини. Автором проекту став петербурзький архітектор Віконті. 1817 р. відбулося урочисте закладення фундаменту собору. Будівництво тривало досить довго й закінчилось у 1842р. Завершував будівельні роботи архітектор Ф. І. Мехович. Костел квадратний у плані, з куполом, двома вежами та портиком головного входу.

За радянських часів у приміщенні Олександрівського костелу діяв планетарій. Нині костел відкритий для відвідувачів.

Центральна (хоральна) синагога. Єврейське населення Києва завжди було багаточисельним. Проте, навіть у другій половині XIX ст. воно не мало свого духовного осередку, в місті діяло лише 13 молитовних будинків. У 1896 р. за проектом Георга Шлейфера та за фінансової підтримки Лазаря Бродського (багато цукрозаводчика й промисловця), який надав земельну

ділянку й сплатив половину коштів, було розпочато будівництво великої хоральної синагоги. 24 серпня 1898 р. відбулося освячення найбільшого єврейського центру Києва. У березні 1899 р. на зібранні серед київських євреїв кошти придбано єдиний у Києві сувій Тори – головну реліквію храму.

У 1926 р. більшовицька влада закрила синагогу. Після війни її реконструювали під театральне приміщення, тривалий час – аж до 1997 р. тут знаходився Театр ляльок. Нині синагогу відреставровано, у 2000 р. відкрито оновлену молитовну залу.

Кенаса – культова споруда караїмів, збудована 1900 р. за проектом видатного архітектора В. В. Городецького у стилізованих мавританських формах. Головний фасад підкреслено монументальним порталом і карнизом. Стіни фасаду та інтер'єрів оздоблено імітацією різьблення на камені, ліпленням у вигляді арабесок.

м. Корець Рівненської області

Свято-Троїцький Корецький монастир. Заснований в XI ст., розташований на березі річки Корчик. Двічі монастир руйнували: спочатку монголо-татари у XIII ст., а в XV – кримські татари. У середині XVIII ст. майже 50 років перебував під владою католиків. Але щоразу після занепаду з допомогою корецьких князів і місцевих жителів черниці відбудовували монастир. Сучасний архітектурний комплекс монастиря сформовано у XVII-XVIII ст. Головною домінуючою спорудою є Троїцький собор з двома боковими вівтарями на честь Успіння Божої Матері та преподобного Іова Почаївського, який, до речі, був тут частим гостем. До собору прибудовані келії з трапезною та церква на честь Іоанна Хрестителя. На території монастиря також знаходиться могила Анни Андро – нареченої російського поета Олександра Пушкіна, яка жила неподалік Корця й опікувалася монастирським сирітським притулком. Триярусну монастирську дзвіницю зведено 1905 р. що ознаменувало початок XX ст. У радянський період Корецький був одним з 9 монастирів України, які не закривалися владою. Але у черниць відібрали землю та декілька монастирських будівель, а у 1939 р. закрили Воскресенський скит, перетворивши його на базу заготівлі зерна. Головною святинею, до якої постійно линути численні потоки прочан, є чудотворна Корецька ікона Божої Матері "Споручниця грішних". Свою назву ікона отримала від напису на окладі: "Я Споручниця грішних до Свого Сина..." До XVII ст. це була сімейна ікона корецьких князів та називалася "Благодатною", оскільки постійно надавала свою благодатну допомогу княжій родині, а потім і черницям та богомольцям.

Нині монастир переживає свій новий розквіт. У 1998 р. до свята 1000-ліття Хрещення Русі влада повернула монастирю двоповерховий корпус, де розмістилися музей, бібліотека, медпункт і готель для прочан. У 1990 р. у власність монастиря було передано приміщення, де тепер працює Недільна школа. З середини 1990-х рр. при ньому діє регентська школа, яка готує

майбутніх регентів парафіяльних хорів. Славиться Корецький монастир також майстринями золотого шитва, які зберігають древні традиції церковного вишивання.

Смт. Гоща Рівненської області

Упродовж першої половини XVII ст. Гоща була одним з центрів протестантського руху – соціан, які збудували в містечку свою школу. У цій школі 1603 р. здобував освіту Дмитро Самозванець. На початку XVII ст. у Гощі з'являється монастир базиліан –також зі своєю школою.

Монастир Покрови Божої Матері – засновано у 1638-1639 рр. володаркою Гощі Іриною Соломирецькою для протидії місцевим протестантам. При ньому діяла школа, опікуном якої був київський митрополит Петро Могила, а одним з перших ректорів Інокентій Гізель – видатний діяч української культури, майбутній ректор Києво-Могилянської академії, автор "Синописиса" (1674 р.), першого науково-історичного твору про походження та побут слов'ян. Згодом він став архімандритом Києво-Печерської лаври.

Головним храмом монастиря стала церква Архангела Михаїла (1639 р.). Згодом монастир перейшов до греко-католиків. У 1796 р. Михайлівський храм було повернено православним мирянам. Після реконструкції 1888 р. Михайлівській церкві надано сучасного вигляду. Збудована з вапняку та жалобчастої цегли, товщина стін у серединній частині церкви досягає 2,3 м. Храм являє собою рідкісний тип мурованої культової споруди і є витвором волинської архітектурної школи.

У 1994 р. при храмі відкрито жіночий монастир.

с. Межиріч Острозького району Рівненської області

Свято-Троїцький монастир – заснований князями Острозькими у XV ст., які спорудили тут церкву та укріплення. У 1606 р. Януш Острозький, зрадивши православ'ю, передав Троїцький храм католицьким ченцям, побудував для них житлові приміщення та оточив монастир фортецею. Так сформувався теперішній вигляд одного з найкращих в Україні монастирів.

Межиріцький монастир-фортеця протягом кількох століть відіграв важливу роль у політичному та культурному житті Волині. За переказами, Межиріцька фортеця була з'єднана підземним ходом з оборонними укріпленнями та замком Острога. У 1866 р. католицький монастир перетворено на православну парафію, а у 1991 р. – на монастир, при якому у 1994 р. відкрилося Духовно-пасторське училище.

У Межиріцькому монастирі посеред трапецієвидного двору розташовано Троїцький храм (XV ст.), тринавний, шестистовпний, триапсидний, п'ятибанный. Збереглися також перший ярус Заславської мурованої брами у стилі Відродження, корпуси келій (XVII ст.), чотири оборонні вежі.

Архітектура ансамблю та твори мистецтва, що збереглися, втілюють найхарактерніші особливості українського мистецтва XV-XVIII ст. і належать до найвизначніших пам'яток України.

м. Кременець Тернопільської області

Свято-Богоявленський Кременецький монастир – заснований 1636 р. кременецькими міщанами для захисту православ'я в місті та його околицях. Спочатку монастир був чоловічим. При ньому засновано братство, школу, друкарню та лікарню. Школа була філією Київської академії. У заснованій братством друкарні в 1638 р. надруковано ряд книг; цінними пам'ятками письменства стали "Кременецька граматика" та "Собор Луцький".

У 1701 р. монастир стає греко-католицьким, а в 1807 р. його переведено на теперішнє місце. Церкву та двоповерховий житловий корпус побудовано в 1760 р. Станіславом Потоцьким.

Статус православного монастирю повернено в 1839 р. після об'єднання західноукраїнських уніатів з православною церквою. У 1953 р. монастир став жіночим і на рік закриття (1959 р.) налічував 65 сестер.

Головну святиня Чудотворна ікона Божої Матері до 1990 р. зберігалася в Почаєвській лаврі. 26 травня 1990 р. монастир відновлено як жіночу обитель.

сmt. Почаїв Кременецького району Тернопільської області

Свято-Успенська Почаївська лавра. За переказами, поблизу теперішньої лаври на межі XII-XIII ст. преподобний Мефодій (помер у 1228 р.), грецький чернець з Афону, заснував монастир (тепер тут лаврський Свято-Духівський скит). Пізніше до нього приєдналися й київські ченці.

Між 1720 та 1730 рр. монастир увійшов до унії, а в 1831 р. знову повернувся до православ'я. Тут знаходилася резиденція Волинського Єпархіального архієрея з Консисторією. У 1834 р. монастир отримав титул лаври.

У другій половині XIX ст. лавра стала великим релігійно-просвітницьким центром. Важливе значення мали видання тутешньої друкарні. З 1994 р. в лаврі діє Почаївська духовна семінарія.

До ансамблю Почаївської лаври (XV-XIX ст.) входять печери з підземними ходами, розташованими у три яруси (XV-XVI ст.), Успенський собор (1771-1783 рр., архітектор І. Гофман), корпуси келій, трапезна (XVII-XVIII ст.), дзвіниця (1861-1871 рр.), Троїцький собор (1906 р., архітектор А. В. Щусев, південне панно виконано за ескізом М. К. Реріха).

м. Володимир-Волинський Волинської області

Офіційним роком заснування міста вважають 998 рік. Давню велич Володимира-Волинського свідчать унікальні пам'ятки історії та архітектури, що збереглися в місті. Враховуючи виняткову, наукову, архітектурну і мистецьку цінність спадщини Володимира-Волинського з метою її охорони, Постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2001 р. у центральній, історичній частині міста утворено історико-культурний

заповідник "Стародавній Володимир".

Собор Успіння Пресвятої Богородиці – побудовано князем Мстиславом Ізясловичем у 1156-1160 рр. У цьому ж соборі він був і похований, про що свідчить Іпатіївський літопис. Це єдина церква, яка збереглася з домонгольського часу на Волині. Храм був усипальницею Волинських князів та єпископів. Тут поховані Василько Романович, його дружина Олена, син Володимир Василькович. 17 вересня 1900 р. собор освячено.

Церква Святого Василя (ротонда) XIII-XV ст. За місцевими переказами князь Володимир, повертаючись з походу проти білих хорватів у 992 р., зупинився в м. Володимирі-Волинському, і тут, щоб подякувати Богові за вдалий похід, наказав кожному зі своєї дружини принести по одній цеглині і, таким чином, за один день спорудив храм, який на честь його християнського імені був освячений ім'ям святого Василя. Коли і ким побудована нинішня церква, невідомо. На шиферній дошці, вмонтованій в стіну з північної сторони уцілів слов'янський напис, настільки незрозумілий, що з нього можна розібрати тільки три слова "Помози Боже... княж" і число "670 г", що відповідає 1194 р. Вперше в історичних документах про церкву згадується в 1-й чверті XVI ст.

Крім того, у Володимирі-Волинському варто також ознайомитись із *собором Різдва Христового (1718-1755 рр.)*, *костелом Іоакіма та Анни (1790 р.)* й іншими історико-архітектурними пам'ятками.

с. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області

Святогорський Свято-Успенський Зимненський монастир – належить до найдавніших святинь України-Русі. Стародавні волинські перекази свідчать, що 1001 р. на високому березі річки Луги, київський князь Володимир Святославович збудував два храми та терем. Це місце на західному кордоні Русі стало зимовою резиденцією князя Володимира. Звідси й назва селища – Зимне. У давньоруських писемних пам'ятках перша згадка про Святогорський монастир з'являється наприкінці XI ст. Нестор Літописець повістує, що "в монастире, нарицаемом Святая Гора, суци близ града Влодимера успе с міром о Господе, житію конец пріят преподобний Варлаам" - перший ігумен Києво-Печерської лаври, який цим шляхом повертався із Константинополя.

Як і більшість древніх монастирів, Святогорський монастир починався з печер, де ще в домонгольську добу існував підземний храм. Археологічні дослідження зимненських печер виявили старовинні написи на стінах і древні поховання.

Після тривалого періоду занепаду у другій половині XIX ст. на пожертви російського імператорського двору в монастирі почалися реставраційні роботи, які тривали 30 років. Це дозволило врятувати від загибелі унікальну пам'ятку старовини та повернути Свято-Успенському собору канонічний православний вигляд.

Після приєднання західних земель України до СРСР у 1939 р. монастир було закрито. Під час війни - ненадовго відкрито. Але у 1946 р. чернечу громаду остаточно ліквідували. Відродження Святої Гори відбулося лише тоді, коли до неї повернулися справжні господарі – монахині. В червні 1991 р. в Зимне прибули з Корецького монастиря перші монахині. Стараннями сестер, руїна, на сьогодні перетворилася на справжній райський куточок Волині.

с. Крехів (Жовківського району Львівської області)

Крехівський Василіанський монастир Св. Миколая – відомий та авторитетний релігійний центр України перетворився за останні роки на важливий центр релігійного та пізнавального туризму.

Монастир розташований за 12 км від м. Жовкви і за 3 км від с. Крехова, серед вкритих буково-сосновими лісами пагорбів Розточчя, біля підніжжя гори Побійної. Він являє собою комплекс, до якого входять церква Св. Миколая, дзвіниця, корпуси келій, господарські будівлі та давні оборонні мури з вежами.

За народними переказами, монастир заснували монахи Києво-Печерської лаври Іоїл та Сильвестр. Вони поселились у викутих в скелі, що згодом отримала назву "Скала Іоїла", келіях, і на її вершині збудували каплицю Покрови та поруч каплицю Петра і Павла.

В архітектурному ансамблі монастиря домінує чотириярусна дзвіниця (1759 р.) надбудована над східною вежею та завершена цибулястої форми бароковою банею. Вздовж східної оборонної стіни вимуровано двоповерховий будинок монастиря, який продовжено в 1776 р. добудовою до зовнішньої південної круглої вежі. У 1902 р. вздовж південно-західного муру за проектом Й. Вишневецького збудовано ще один монастирський корпус.

Головна монастирська брама спочатку знаходилась у східному мурі, але в другій половині XVIII ст. її розібрали, а головний вхід перенесли на північну сторону монастиря. Діючу тепер в'їзду браму збудовано в барокових формах у 1776 р. До неї через оборонний рів перекинуто кам'яний міст.

До кінця XVIII ст. належить розпланування за східним монастирським муром саду, яким займався спеціально запрошений зі Львова садівник. У монастирському саду збереглась до нашого часу вікова липова алея. Сад оточено кам'яною стіною, вимурованою в 1795 р.

Весь ансамбль забудови монастиря з садом і чудовими зеленими ландшафтами, серед яких він розташований, можна побачити тепер з оглядової галереї. Її влаштовано на відбудованій (за гравюрою Д. Онкевича) первісній монастирській брамі з надбрамною церквою.

Крехівський монастир віддавна славився своїми відпустами. Сюди прибували прочани з близьких і далеких земель. У XVII-XVIII ст. Крехів притягував богомольців з-за Дніпра, Дону, Волощини, з далекої Греції та Криту. Після повернення в 1990 р. до монастиря отця Василіана давні традиції відроджуються. Тепер, як і колись, тисячі віруючих приходять до Крехівського монастиря на літнього Миколая – 20, 21 і 22 травня. Поруч з

монастирем відновлено ритуальну "Хресну дорогу", що від монастирських стін, з південних уступів гори Побійної прямує на її вершину. Збереглась збудована в 1938 р. (арх. І. Филевич) каплиця "Гробу Господнього", якою завершується "Хресна дорога".

м. Жовква Львівської області

Історія Жовкви розпочинається із закладення у 1594 р. замку польським коронним гетьманом Станіславом Жолкевським.

Існує припущення, що розпланування Жовкви за принципом «ідеальних міст» доби Ренесансу здійснив архітектор Павло Щасливий. З 1678 р. Жовківський замок став резиденцією польського короля Яна III Собеського. Це був період найбільшого розквіту міста. У Жовкві діяло 5 церков, 4 костела, синагога.

Сьогодні на невеликій території історичного центру, що з 1994 р. має статус Державного історико-архітектурного заповідника, знаходиться близько 40 унікальних пам'яток архітектури XVII-XX ст., у тому числі й сакральні.

Парафіяльний костел Св. Лаврентія – збудований у 1606-1623 рр. у ренесансному стилі. Новітнім, як для храму латинського обряду, стало хрестово-купольне рішення його архітектури. Створив храм зодчий Павло Щасливий. Після його смерті будівництво закінчив Амброзій Прихильний. Обидва – італійці за походженням. У костелі зберігаються твори ренесансної скульптури – надгробні пам'ятники родини Жолкевських.

Церква і монастир Різдва Христового о. Василіана – збудовані протягом XVII - XX ст. Сучасний вигляд церква отримала після перебудови 1901 р. за проектом архітектора Едгара Ковача. Корпуси монастиря збудовано у другій половині XVIII ст., надбрамна дзвінниця – у 1721-1730 рр. З південного боку церкви зберігся білокам'яний, різьблений портал XVII ст. У 1934-1935 рр. художник Ю.. Буцмалюк виконав настінні розписи церкви. Ймовірно, за його ж проектом зроблені мозаїчне панно на фронтоні церкви, лави, сповідальниці та ін.

Синагога - збудована у 1692-1700 рр. і була свого часу однією з найбільших і найкрасивіших в Європі. В архітектурі синагоги поєднуються стилеві пізньоренесансні та барокові елементи. Це єдина жовківська будівля, на якій збереглось фігурне завершення фасаду-атик. Три входи у синагогу обрамлено пишними бароковими порталами. Вважається, що у будівництві синагоги міг брати участь Петро Бебер, архітектор польського короля Яна III. У роки Другої світової війни багато оздоблений інтер'єр синагоги було повністю знищено. Після часткової відбудови до сьогодні синагога за призначенням не використовувалась.

Ансамбль Домініканського монастиря - формувався впродовж XVII-XVIII ст. Костел збудовано у 1655 р. на взірць одного з неаполітанських храмів коштом Теофілії Собеської. Корпуси монастиря зводились протягом

1754-1792 рр. В архітектурному рішенні костел зберіг ранньобароковий характер. Стінопис костелу виконаний у 1913 р. львівським маляром К. Політинським.

Церква святої Трійці - збудована 1720 р. Такого типу дерев'яна церква – тридільна, триверха – характерна для нашого краю. Церква має унікальний іконостас, який містить біля 50 ікон роботи місцевих малярів і різьблярів початку XVII ст. У 1970-х рр. церкву було відреставровано.

Церква Різдва Пресвятої Богородиці - збудована у 1705 р. Вона дерев'яна, тридільна, одноверха – характерна для українського села XVIII ст. Іконостас церкви виконано у 1708 р.

Костел Св. Лазаря. Історія костелу Св. Лазаря починається з 1624 р. Тоді його збудували дерев'яним. У 1735 р. зведено муровані будівлі костелу та шпиталю. 1861 р. у відновлених будівлях ансамблю відкрито жіночий монастир, який діяв до Другої світової війни. З 1994 р. у будівлі колишнього костелу відкрито церкву святого Лазаря Української Автокефальної Православної церкви.

м. Львів

Старовинне місто Львів не схоже на жодне місто України та світу. Протягом століть він формувався багатьма національними культурними традиціями. Надзвичайно цікавими в цьому сенсі є пам'ятки сакральної архітектури Львова.

Успенська церква. Про існування мурованої церкви на вулиці Руській відомо з 1421р. Проте вона не збереглася. Зпоміж трьох нинішніх споруд ансамблю – церкви, дзвіниці та каплиці, найдревнішою є дзвіниця. Будували її у 1572-1578 рр. Автором проекту був Петро Барбон. Він спорудив струнку триярусну вежу висотою 65 м з шатровим завершенням. На вежі повісили великий дзвін, що мав у діаметрі 2 м і звався «Кирило». Вежа завдяки своїй висоті була ще й вартовою та оборонною. У 1672 р. турецькі гармаші знесли її дах під час облоги міста. Його відновив архітектор П. Бабар. Він добудував ще один ярус, завершив його банею з чотирма крученими вежами на кутах. Вежа стала найвищою в місті й донині є оздобою Львова. На честь свого засновника, який виділив кошти на її будівництво, вона називається вежею Корнякта.

У 1584 р. львівське православне братство почало споруджувати *каплицю Трьох святих*. Її архітектором був Андрій Підлісний, а гроші, як і на дзвіницю, виділив К. Корнякт. Основний корпус каплиці було збудовано у вигляді куба, що характерно для класичної ренесансної архітектури. А завершення зроблено цілком українським: три рівновеликі бані на барабанах. Щоб конструктивно зв'язати квадрат стін та трибанне завершення, було застосовано складну систему арок і парусів. Каплиця щедро декорована як ззовні, так і всередині багатим кам'яним різьбленням.

Після освячення каплиці в 1591 р. львів'яни вирішують не реставрувати

напівзруйновану церкву, а від фундаменту збудувати нову. До спорудження церкви запросили архітектора Павла Римлянина. З 1592 р. йому допомагав Войтіх Капінос, а завершив будівництво Амброзій Прихильний у 1623 р.

Латинський Кафедральний собор Святої Марії. Його будували понад 140 років (1350-1493 рр.). Починав будову в готичному стилі майстер Ничко, а закінчував архітектор Ганс Блехер. Храм відновляли після пожежі 1527 р. Ще одну реставрацію собору здійснили 1760-1778 рр. під керівництвом архітектора Петра Палейовського. Дзвіниця досягла 65-метрової висоти. Зверху її покрили барочним мідним шоломом з чотирма кам'яними вазонами на кутах.

Собор Святого Юра – греко-католицький кафедральний собор, чудова пам'ятка архітектури у стилі рококо. Розташований на вершині узгір'я (321 м над рівнем моря) собор домінує над оточуючим середовищем і вдало поєднується з ландшафтом. Головний фасад храму прикрашено могутнім порталом і статуями Святих Афанасія та Лева (скульптор Й. Пінзель). Ікони вівтаря належать художникам Ю. Радивилівському та Л. Волинському (1770-ті рр.). У кіоті можна побачити ікону Богородиці Тереховської (XVII ст.). У підземній частині собору – крипта, де знаходяться саркофаги кардинала С.Сембратовича, митрополита А. Шептицького, патріарха Й. Сліпого.

Навпроти собору стоїть палац митрополитів, споруджений у стилі рококо з елементами класицизму (архітектор К. Фесінгер, 1762 р.). З північного заходу до ансамблю приєднується дзвіниця, де висить найдавніший в Україні дзвін, відлитий в 1341 р.

Вірменський кафедральний собор. У середньовічному Львові жила численна вірменська діаспора. Протягом 1356-1363 рр. будується храм Успіння Пресвятої Богородиці, який і став Вірменським кафедральним собором. Храм будувався на кошти вірменських купців, керував будівельними роботами архітектор Дорінг. Будівля хрестовокупольна, чотиристовпна, тринавна. Збудована з ламаного каменю, облицьована тесаними кам'яними плитами. З таких же плит було зроблено покрівлю. Купол, над яким здіймається дванадцятигранний барабан, має ребра, викладені з опалених горщиків. У 1437 р. до бічних стін прибудували аркові галереї. З південного боку галерея збереглася, а з північного її замурували в 1671 р., розширюючи основний корпус. У внутрішній орнаментиці храму використано вірменські мотиви, зокрема різьблені в камені та алебастрі зображення стилізованих вірменських жертвних хрестів «хачкарів» з XIV-XV ст. З того часу до наших днів дійшли унікальні фрески на віконних відкосах, виконані в стилі давньоукраїнського живопису. Збережені фрагменти є найстарішими у Львові зразками монументального розпису.

Сусідні споруди щільно оточують собор та його подвір'я, рівень якого нині є значно нижчим, ніж рівень вулиці Вірменської. Увійти до нього можна через арку вежі-дзвіниці, збудовану в 1571 р. за проектом Петра

Красовського. Безпосередньо до вежі, що є висотною домінантою комплексу, примикає палац вірменських архієпископів (XVII-XVIII ст.).

Прямо навпроти дзвіниці – будинок колишнього вірменського банку (XVII ст.). А до вірменського суду можна було потрапити через кам'яний орнаментований портал, що донині зберігся в арковому проході дзвіниці.

З північного та південного боку собору є два невеликі подвір'я. Південне подвір'я зі збереженою аркадою – це старе вірменське кладовище, від якого залишилися надгробні плити з епітафіями. Найстаршим надгробкам близько 600 років. Північне подвір'я – монастирське, оскільки межує з будівлею монастиря вірменських бенедиктинок (XVII ст.).

с. Манява Богородчанського району Івано-Франківської області

Манявський скит – аскетичний чоловічий монастир східного обряду, визнаний осередок духовності та культури України. Його ще називають – «Український Афон». Святе місце з цілющою, джерельною водою знаходиться у мальовничому карпатському міжгір'ї з оздоровлюючим мікрокліматом, первісною дикою природою, поблизу с.Манява (відстань від обласного центру – 45 км). Засновником і першим ігуменом (настоятелем) монастиря був Йов (Іван) Княгиницький (1550-1621 рр.), родом з м. Тисмениці – один з плеяди видатних представників церкви, котрі активно займалися богослужбовою та культурно-просвітницькою діяльністю. Разом з Іваном Вишенським та Захарієм Копистенським у 1606 р. створено чернечу общину (громаду).

Архітектурний монастирський комплекс будівель становить ансамбль кам'яних і дерев'яних споруд, огорожених високою кам'яною стіною з вежами та бійницями – вдалий синтез гірського рельєфу й фортифікаційних забудов.

с. Зарваниця Тереховлянського району Тернопільської області

Зарваниця – сакральне місце, що за своїм релігійним та історичним значенням – поряд з Києво-Печерською, Почаївською та Святогірською лаврами – вважається провідним християнським центром України.

Перша письмова згадка про Зарваницю датується 1458 р. У XVII ст. її кілька разів спустошували турки й татари. Згоріли не тільки селянські оселі, а й церква та монастир. Проте, ікону Божої Матері вдалося врятувати. У другій половині XVIII ст. власник села спорудив вчетверте з часів заснування села храм Пресвятої Трійці. До цього мурованого храму й перенесено ікону Божої Матері та чудотворний образ Розп'ятого Спасителя. Львівський митрополит Атанасій Шептицький привіз до Зарваниці маленьку золоту корону, яку поклав на образ Христа.

Великої шкоди Зарваниці завдали війни. Під час Першої світової, у 1916 р. було спалено частину села й монастир. Але через 6 років митрополит Андрей Шептицький дав кошти на відбудову Святотроїцького храму. Церква та монастир зазнали пошкоджень й за радянських часів.

У 1991 р. Зарваниця почала відроджуватися. На честь 2000-ліття Різдва

Христового збудовано цілий комплекс споруд: собор Зарваницької Матері Божої, надбрамну церкву Благовіщення, чотириярусну дзвіницю заввишки 75 м, співоче поле – майданчик на 50 тис. глядачів, а на території монастиря – церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Перед собором встановили архітектурну композицію ікони Матері Божої Зарваницької.

22-23 липня 2000 р. у Зарваниці відбулася перша після відбудови велелюдна проща. У червні 2001 р. перед зарваницькою іконою молився сам Папа Римський Іоан Павло II. Для цього ікону спеціально привозили до Києва.

Тепер Зарваниця діє як Всесвітній Марійський відпустовий центр. До неї йдуть прочани з усього світу.

м. Євпаторія (Автономна Республіка Крим)

Євпаторія – одне з найдревніших міст України з багатовіковою історією та строкатим релігійним життям. Тут свого часу жили й будували сакральні та цивільні споруди античні греки, кримські татари, караїми, вірмени, росіяни, українці та багато інших народів.

Мечеть Джума-Джамі (Хан Джамі) – у перекладі означає «п'ятнична мечеть» (у п'ятницю, за переказами, народився пророк Магомет). Закладено її було 1552 р., через рік після вступу на ханський престол Девлет-Гірея. Новому правителю Криму тодішня столиця Бахчисарай здавалася тісною і він вирішив будувати нову в Гезлеві (нинішній Євпаторії). Саме це місто він вирішив зробити новою столицею, другим Стамбулом. Тут і повелів він закласти найбільшу, найвеличнішу та найкрасивішу мечеть на півострові.

Проект мечеті хан замовив стамбульському архітекторові Ходжі Синану. Знаменитий Синан, грек за походженням, був освіченою людиною, інженером, математиком, астрономом і видатним зодчим, який подарував світу понад 300 чудових споруд. Ханська мечеть була під номером 77 у переліку його творінь. Точна дата звершення будівництва невідома – ймовірно 1564 р. Мечеть Джума-Джамі розташована у східній частині євпаторійської набережної. Домінуючи над прилеглою забудовою вона добре проглядається і з моря, і з суходолу.

Монастир дервішів. Текіє – монастир мандрівних мусульманських монахів. Це одна з перших культових споруд турків-османів на Кримському півострові й одна з найстаріших будівель середньовіччя в Євпаторії. Комплекс споруд XVI-XVIII ст. є унікальною пам'яткою кримсько-татарської архітектури. Текіє (мусульманський монастир) в Євпаторії – єдиний, що зберігся в Криму. Дату його заснування точно не встановлено. До монастиря примикає мечеть Шукурла-ефенді XVII-XVIII ст. з 27-метровим мінаретом.

Караїмські будинки – зустрічаються у старих караїмських кварталах Євпаторії. В одному з них – так званому будинку Аги Бабовича бували Адам Міцкевич, російський імператор Олександр I та інші відомі особистості. На цій же вулиці (Караїмській) у XIX ст. збудовано й Караїмську бібліотеку.

Вірменська церква – красива архітектурна споруда, збудована у 1885 р. вірменською общиною міста.

Собор Св. Миколи Чудотворця – величний православний храм, закладений 11 липня 1893 р. на пам'ять про звільнення Євпаторії від англо-турецьких військ під час Кримської війни. Храм зведено у візантійському стилі, для якого характерним є підкреслено величезний центральний купол. Одночасно собор може вмістити близько 2000 осіб.

м. Бахчисарай (Автономна Республіка Крим)

Місто Бахчисарай існує вже понад 500 років. Упродовж XVI-XVIII ст. воно було столицею могутнього Кримського ханства. Серед багатьох унікальних історико-культурних об'єктів Бахчисарая чимало й пам'яток сакральної архітектури, що є святинами мусульман.

Мала палацова мечеть – збудована в XVI ст., належить до числа найбільш ранніх споруд ханського палацового комплексу. Це витягнуте зі сходу на захід приміщення, основна частина якого перекрита куполом, що спирається на восьмигранний барабан з арками та парусами. У південній частині влаштовано прикрашену сталактитами вівтарну нішу – міхраб. Купол розписав у XVIII ст. іранський майстер Омер.

Велика ханська мечеть Біюк-хан – Джамі. Згідно надпису, що зберігся над головним входом, мечеть збудовано чи перебудовано з колишньої мечеті в 1740 р. за правління хана Селямет-Гірея. Це витягнута з півночі на південь монументальна будівля з високо розташованими вікнами, у простінках між якими – майолікові зелені вставки, куди вписано вислови з Корану. Зовнішній розпис виконано майстром Омером у 1763 р. Дві високі десятигранні вежі мінаретів складено з добре витесаних кам'яних плит, скріплених свинцем. П'ять разів на добу муедзини скликали віруючих на молитву з різних кам'яних балкончиків, що оперізували мінарети. Гостроверхі дахи завершуються мусульманським символом «Трьох світів», що як намистинки нанизані на «Світову ось» з місячним серпом догори.

На східній околиці Бахчисарая (колишній Салачик) увагу туристів обов'язково приверне Мавзолей першого з представників ханської династії Гіреїв – Хаджи-Гірея, збудований в 1501 р. його сином Менглі-Гіреєм, якого пізніше поховали поряд з батьком, та Зинджирли-медресе – духовна школа, зведена в 1500 р. тим же Менглі-Гіреєм. Над входом висить ланцюг, що дав назву споруді («зинджир» – ланцюг): кожен, хто входив сюди мав схилити голову перед мудрістю Аллаха.

Успенський монастир. Точна дата його заснування невідома. Ймовірно, це було в XV ст., коли сусідня фортеця Кирк-Ор (Чуфут-Кале) стає столицею нового державного утворення – Кримського ханства, а тамтешній християнський монастир переноситься на протилежний бік ущелини Майрам-дере. У кінці XV ст., після захоплення Криму турками в 1475 р., Успенський монастир стає резиденцією митрополита, центром православ'я у

Криму. Монастир часто згадують в писемних джерелах XVI-XVII ст., але в кінці XVIII – першій половині XIX ст. він занепадає. Напередодні Кримської війни російський уряд, намагаючись показати глибокі корені християнства в Криму, починає відновлення й реставрацію християнських святинь.

15 серпня 1850 р. у день престольного свята Успіння відбулось урочисте відкриття храму, під час якого з Бахчисарая було перенесено ікону Успіння Богоматері, подаровану Києво-Печерською лаврою.

У 1921 р. монастир було закрито. Нині збереглась лише невелика частина монастирських будівель – будинок настоятеля біля дороги, залишки фонтану, дві будівлі монастирського готелю, печерні споруди. Біля підніжжя скелі – східці, що ведуть на майданчик верхнього ярусу монастиря, де видно напівзруйновані келії та склепи. Звідси ще вужчі східці ведуть до вирубаної в скелі церкви Успіння Богородиці.

Херсонес (м. Севастополь, Автономна Республіка Крим)

Херсонес відіграв надзвичайно важливу роль у поширенні християнства на теренах нинішньої України. Його заснували у V ст. до н. е. греки з Гераклеї Понтійської, розташовані на малоазійському узбережжі Чорного моря. Упродовж майже двох тисячоліть це місто було значним політичним, економічним, культурним і релігійним центром Північного Причорномор'я.

Християнство в Херсонесі з'явилося з перших століть свого існування. Сам апостол Андрій Первозванний, відвідавши Скіфію, побував у Херсонесі. Один з мисів древнього Херсонеса зберіг ім'я Святого Андрія.

У часи іконоборства Херсонес став притулком для багатьох єпископів, ченців і мирян, яких переслідували на батьківщині.

Вигнанці тут, як і в інших місцях Тавриди, сприяли поширенню та становленню християнства, а отже освіченості та культури. Саме тут, у Херсонесі (літописному Корсуні), у 988 р. прийняв хрещення великий київський князь Володимир Святославович. Ця подія відіграла надзвичайно важливу роль у становленні державності Київської Русі, позитивно вплинула на весь подальший хід вітчизняної історії.

У середині XIX ст. відомий археолог граф Олексій Уваров відкрив на міській площі Херсонеса кілька давніх храмів. Було знайдено й базиліку, хрещальню, де прийняв хрещення князь Володимир.

У 1848 р. на Херсонську кафедру, куди входив і Крим, було призначено архієпископа Інокентія. Він мріяв влаштувати в Криму щось схоже на святу гору Афон у Греції. Саме завдяки йому на руїнах Херсонеса було відкрито Херсонеський чоловічий монастир, який був повністю зруйнований під час Кримської війни, а після її закінчення відбудований.

Свято-Володимирський собор – одна з найвидатніших архітектурних споруд Севастополя, що вражає своєю величчю, красою та гармонією. Його закладення відбулося 23 серпня 1861 р. у присутності імператора Олександра

II. Собор мав втілювати собою пам'ять про видатну подію – Хрещення Русі. Автором проекту був Д. І. Гримм. Висота храму разом з хрестом перевищила 34 м. Стіни його навіть на рівні другого поверху досягали метрової товщини. Інтер'єр вражав своєю пишністю – колони з цінних порід мармуру, мозаїчна підлога. Розписували храм відомі на той час художники А. Корзухін, Т. Нефор, М. Майков, І. Малишев. Роботами керував О. Чагін – автор проекту Фороської церкви.

На землі Херсонеса перетнулися шляхи Климента Римського, рівноапостольних Кирила та Мефодія, які подарували слов'янським народам азбуку та граматику.

У 1924 р. Херсонеський монастир закрили, а Володимирський собор передали музею. Під час Другої світової війни храм зазнав значні пошкодження і десятиліття собор перебував у аварійному стані. Питання про його відновлення вирішувалось на найвищому державному рівні. У 1992 р. тут поновились богослужіння.

м. Старий Крим Кіровського району Автономної Республіки Крим

Старий Крим має древню історію. Уперше згадується на початку I тисячоліття як таврське місто Карія, з кінця I тисячоліття – Сурхат, XIII-XV ст. – Солхат (дещо пізніше – Керим) – резиденція намісника золотоординського хана і важливий пункт транзитної торгівлі. Пізніше, після виникнення Кримського ханства, місто втратило своє значення і стало називатися Ескі Крим (Старий Крим). Коли Крим у 1783 р. увійшов до складу Російської імперії, місто знову перейменовано, тепер на Левкопіль.

У Старому Криму збереглися пам'ятки старовинної архітектури, у тому числі й сакральної.

Мечеть хана Узбека та руїни медресе. Цю велику мечеть – шестистовпну базиліку під двосхилим дахом – було закладено в Солхаті 1314 р. на честь золотоординського хана Узбека. Храм добре зберігся до наших днів, лише мінарет, від якого залишилася тільки основа, було нещодавно відбудовано заново. До південного торця мечеті примикала велика будівля медресе – духовного училища. Це була велика за розмірами споруда, з просторим внутрішнім двором. Від духовного училища залишились лише мальовничі руїни, але за ними все ж таки можна судити про архітектуру цієї будівлі.

Неподалік мечеті Узбека знаходяться останки мечеті султана Бейбарса. Це – найдавніша мечеть Криму, її було споруджено в 1287-1288 рр.

Монастир Сурб-Хач («Святий Хрест») – знаходиться за 3-4 км на південний схід від Старого Криму. Веде до нього лісова дорога – древній покинутий шлях до Судака.

Сурб-Хач споруджений на кошти вірмен, що оселилися в Криму в різні часи. Монастир розташований на гірському схилі й дещо схожий на фортецю. Його дзвіниця нагадує ззовні сторожову вежу, зовнішні мури

глухі, головний вхід заховано.

Монастир протягом кількох століть був найбільшим представництвом вірмен у Криму, престолом вірменської церкви на півострові. Створювався та перебудовувався цей комплекс різночасних і різнотипових споруд понад 5 століть – з XIV до XIX ст. (переважно у XIV-XVI ст.). Складається із соборної церкви, прибудованого до храму гавіту (притвору) з дзвіницею, кухні, трапезної, двох ярусів чернечих келій, двох внутрішніх двориків і господарського приміщення.

Найдавнішу споруду монастиря – Храм Сурб-Ншан («Святе Знамення») збудовано 1338 р. духовним вчителем вірмен Криму Ованесом Себастаци, його рідними братами та наслідувачами.

Ця споруда схожа за архітектурою на церкви XII-XIII ст. у самій Вірменії. Храм є хрестовокупольною тринавною спорудою з боковими прибудовами. Протягом багатьох століть у монастирі зберігався кам'яний хрест – священна реліквія, так звана «Сурб Хач» освячена, за переказами, апостолом Тадеєм і перевезена до Тавриди першими переселенцями з Вірменії.

м. Керч (Автономна Республіка Крим)

Церква Іоанна Предтечі – найстаріша в Україні мурована церква. Ймовірно, що храм зведено у період VIII та X ст. Поєднання різних стилів – базиліканського візантійського та давньоруського хрестовокупольного, надає споруді особливого шарму.

На початку XIX ст. храм розширено за рахунок прибудови західної частини. Усередині церкви важке склепіння підтримують чотири сірі колони, прикрашені вишуканими капітелями корінфського ордера. За радянських часів тут знаходились старовинні ікони Спасителя, Богоматері та Іоанна Предтечі, предмети церковного вжитку. Особливо цінною була дерев'яна чаша VI ст. з ледве помітними зображеннями святих. У церковній бібліотеці зберігались древні манускрипти – «Євангеліє» (XI ст.) та «Апостол» (XII ст.).

Нині у церкві Іоанна Предтечі проводяться богослужіння.

м. Чернігів

Успіння Божої Матері Єлецький монастир. Заснований у 60-ті рр. XI ст. чернігівським князем Святославом Ярославичем на заході від Дитинця. У 1239 р. був спалений монголо-татарами. Відбудований протягом 1445-1495 рр. У 1635-1649 рр. належав єзуїтам. Відновлений після визволення міста від польської шляхти.

1646 р. український педагог і письменник, церковно-просвітницький діяч, друкар-видавець К. Ставровецький надрукував тут першу в Чернігові книгу – «Перло многоценное». У 1657 р. архімандритом монастиря став Лазар Баранович, у 1669 – 1688 рр. – український письменник, громадсько-політичний і церковний діяч І. Галятовський. У цей період монастирська

бібліотека перетворилася на велике книгосховище.

Архітектурний ансамбль Єлецького Успенського монастиря формувався поступово впродовж XI-XVIII ст., має риси українського бароко. Головний елемент композиції – Успенський собор, монументальність якого підкреслюють одноповерхові келії XVI-XVII ст., Петропавлівська церква з трапезною XVII ст., залишки будинку ігумена XVIII ст., західна брама та ін. Вертикальний акцент композиції – 36-метрова дзвіниця поруч з будинком Феодосія Углицького. На території монастиря виявлено печери давньоруської пори.

У 1992 р. монастир відродився і став жіночим.

Троїцько-Іллінський монастир. Розташований на терасах Болдиних гір. Складається з двох частин – колишнього Іллінського та Троїцького монастирів, об'єднаних ландшафтом й архітектурою в єдиний ансамбль. Заснований, згідно літописців, ченцем Антонієм Печерським у 1069 р. Викопані ним та його послідовниками печери поступово розширювалися та перетворилися на багатоярусний підземний комплекс – Антонієві печери. У XII ст. збудовано Іллінську церкву, що безпосередньо сполучалася з входом до печер. У 1239 р. орди Батия зруйнували монастир. У 1649 р. був відбудований на кошти прибічника Богдана Хмельницького, чернігівського полковника С. Пободайла. 1672 р. територію монастиря розширено. Будівлі почали зводити на сусідній горі, а монастир отримав назву Троїцько-Іллінського. Остаточо ансамбль сформувався у 1775 р., коли з північної сторони збудували 58-метрову п'яти ярусна дзвіниця, що надала комплексу динамічності та завершеності. У другій половині XVII ст. Троїцько-Іллінський монастир стає одним з центрів українського літописання. В кінці XVII ст. там склав свою «Хроніку» український літописець Л. Боболинський. Монастир мав велику бібліотеку, в якій 1776 р. налічувалося 11304 книги. У 1786 р. монастир було закрито. З 1790 р. це резиденція Чернігівського архієпископа. З 1967 р. територія монастиря увійшла до складу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника. У 1988 р. його передано Чернігівській єпархії.

м. Новгород-Сіверський Чернігівської області

Спасо-Преображенський монастир. Заснований в XI – на початку XII ст. на пагорбі над заплавою Десни. Головний мурований Спасо-Преображенський собор зведено на початку XIII ст. Монастир зазнав руйнувань у 1176, 1239, 1501, 1605 рр. За Деулінським перемир'ям 1618 р. разом з містом відійшов до Польщі. У 1635 р. за наказом польського короля Владислава IV переданий ордену єзуїтів. Відновлений у 1657 р., коли чернігівським архієпископом став Лазар Баранович, який обрав Спасо-Преображенський монастир своєю резиденцією. Значні перебудови у монастирі відбулися у 1786-1787 рр. у зв'язку з візитом до міста Катерини II, зокрема, до келій настоятеля прибудовано двоповерхову Іллінську церкву.

Протягом 1791-1796 рр. на місці Спаського собору за проектом архітектора Дж. Кваренгі зведено Спасо-Преображенський собор.

У 1674 р. Лазар Баранович організував у Спасо-Преображенському монастирі друкарню, перевезену 1679 р. до Чернігова. У 1657-1667 рр. на території монастиря споруджено бурсу для учнів Слов'яно-латинської школи. Працював і скрипторій, де виготовляли рукописні книги (створений тут «Служебник» зберігається в Історичному музеї Москви). Після заснування Новгород-Сіверської єпархії (1785-1797 рр.) у монастирі діяла семінарія. 1918 р. монастир ліквідовано.

З 1979 р. він є філією Чернігівського архітектурно-історичного заповідника. До святкування 1000-річчя міста Новгорода-Сіверського та 800-річчя «Слова о полку Ігоревім» у монастирі проведено реставраційні роботи. Біля східного муру 1989 р. встановлено скульптуру Ярославни.

м. Путивль Сумської області

Різдва Божої Матері Мовчанський Печерський монастир. Заснований у 1579 р. як подвір'я Мовчанської Софронієвої пустині на сході від Путивля. У період 1591 - 1593 рр. його оголошено самостійним монастирем під назвою Путивльсько – Мовчансько - Печерського Різдва Богородиці. Первісні споруди, крім фрагментів стін і частини собору, не збереглися.

У другій половині XVII ст. Путивль втрачає своє значення як сторожового пункту, втрачає славу й монастир.

Відродження монастиря почалося в 60-ті рр. XIX ст. Відбудовують старі та зводять нові споруди: великий зимовий храм, трапезна, корпуси келій, до південно-західного кута церкви між критими східцями та галереєю добудовують одноповерхове приміщення бібліотеки.

Церкву побудовано в стилі бароко, вона асиметрична у плані, цегляна, побілена, цоколь зроблений з піщанику. Складається з трьох веж, встановлених на підкліть. Вони різні за величиною, висотою, пропорціями та декором.

Ансамбль, що є найбільш раннім прикладом поєднання української та російської архітектурних шкіл, належить до числа оригінальних і цінних архітектурних пам'яток України.

У 1992 р. монастир відродився, а з 1997 р. став жіночим.

с. Густина Прилуцького району Чернігівської області

Свято-Троїцький Густинський монастир. Заснований на початку XVII ст. на землях князів Вишневецьких серед густих дубових лісів (звідси й назва). Спочатку був дерев'яний. Постраждав від пожеж 1636 і 1671 рр. Архітектурний ансамбль сформувався у другій половині XVII-XVIII ст. і являє собою унікальний комплекс доби бароко, що значно вплинув на культове будівництво Лівобережної України. Центральна споруда – дев'ятидільний п'ятибанний Троїцький собор (1672-1676 рр.). У другій половині XVII ст., водночас з муром, зведено надбрамні Миколаївську та Катерининську церкви.

Тривалий час Густинський монастир був неофіційним центром зі зв'язків між Україною, Росією та Молдовою, осередком ідейної боротьби проти унії та католицизму. У першій половині XVII ст. тут написані «Густинський літопис» і «Густинський монастирський літопис».

У 1994 р. монастир відродився як жіночий.

с. Мгар Лубенського району Полтавської області

Спасо-Преображенський Мгарський монастир – один з найвідоміших і найшановніших обителів українського православ'я. Монастир будувався як форпост у боротьбі з наступаючою з заходу унією та католицизмом. У цьому монастирі п'бували майже всі київські митрополити та українські гетьмани. У різні часи його відвідали Іван Мазепа, Петро I, Олександр Пушкін, Тарас Шевченко, Леся Українка. До речі, в середині XVII ст. у монастирі під іменем монаха Гедеона перебував син Богдана Хмельницького Юрій.

Найбільше прославив монастир Царгородський святий Афанасій (Петеларій), Патріарх Константинопольський. Повертаючись з Москви додому, він у лютому 1654 р. заїхав до монастиря, де захворів і помер. Святителя було поховано в стінах обителі за візантійською традицією. Після Великої Жовтневої революції мощі Св. Афанасія було перенесено до музею, а з середини минулого століття і до сьогодні вони знаходяться у Благовіщенському кафедральному соборі Харкова.

Домінантою архітектурного комплексу Мгарської святині є величний Спасо-Преображенський собор – визначна пам'ятка українського бароко, зведена наприкінці XVII ст. за ініціативою українського гетьмана Івана Самойловича. Цей храм став прикрасою не лише православної Полтавщини, але й усього Християнського світу. Він і сьогодні вражає прочан своїми величними формами та неповторним оздобленням. В XIX ст. монастир прикрасили триярусною дзвіницею. Відтоді її неповторний силует разом із собором стали візитною карткою всієї Полтавщини, а її маківку видно на багато кілометрів від монастиря.

м. Харків

Покрови Божої Матері монастир – це давня споруда Харкова. Храм побудовано у 1689 р. (висота 45 м, двоярусний, у нижньому ярусі – зимова Хрестовоздвиженська церква, висота 6 м, а у верхньому – літня Покровська).

Храм повторює розміри та форми давніх дерев'яних церков Слобожанщини, є типовою трибальною кам'яною українською церквою, ззовні оздобленою елементами російської архітектури. На заході від храму побудована кам'яна чотириярусна дзвіниця, що має вигляд оборонної вежі та входила колись до системи укріплень Харківської фортеці. Монастир при храмі засновано у 1726 р. Тоді ж сюди з Белгорода перевели діючу там з 1721 р. слов'яно-греко-латинську школу та перетворили її на Харківський колегіум, що став визначним центром освіти Слобідської України і проіснував тут до початку XIX ст. У 1786 р. до монастиря перенесли

чудотворну Озерянську ікону Божої Матері.

У 20-х рр. XX ст. монастир ліквідували. 1990 р. Покровський храм відродився як парафія, 1991 р. при ньому відтворено і монастир.

Собор Благовіщення Пресвятої Богородиці. Будівництво тривало майже 20 років й завершене у 1901 р. Завдяки талантові архітектора Михайла Ловцова, його геніальне творіння, що постало в центрі Харкова на правому березі р. Лопань, органічно поєднало в собі строкатість східної архітектури з витонченою елегантністю готичного Заходу. Свого часу Благовіщенський собор став чи не найвдалішим прикладом синтезу різних напрямів архітектурних стилів.

Не менш привабливим є інтер'єр храму. Його стіни та купол прикрашені розписами, виконаними харківськими та московськими художниками. Основні іконографічні мотиви бралися з Володимирського собору в Києві та московського Храму Христа Спасителя. Елемент готичного оздоблення - це вітражі на вікнах собору, де зображено святих, особливо шанованих на Слобожанщині.

м. Слов'яногорськ Слов'янського району Донецької області

Свято-Успенська Святогорська Лавра – розташована на правому березі річки Сіверський Донець на схилах навислих над водою мальовничих крейдяних гір, що здавна називали Святими. Документально Святі Гори відомі з 1526 р. У писемних джерелах монастир у скелі згадується вперше 1624 р. Існує дві версії щодо заснування монастиря. Відповідно до першої, монастир заснували ченці Печерської лаври, що пішли з Києва, розореного монголами у середині XIII ст., а за другою версією – афонські монахи, що йшли на Русь по Сіверському Донцю, і це місце нагадало їм рідну Святу гору Афон.

З кінця XVII ст. тут споруджуються монастирські будівлі, в тому числі кам'яний престольний храм (1698-1708 рр.). У другій половині XIX ст. старі монастирські будівлі біля річки замінюються новими кам'яними.

1922 р. монастир закрито. У його приміщеннях створено одну з відомих оздоровниць в Україні. У 1980 р. ансамбль споруд оголошено Державним історико-архітектурним заповідником. 1992 р. монастир знову відродився.

На території монастиря побудовано (1859-1868 рр.) за проектом А. Горностаєва п'ятибанный престольний храм, над Святими воротами – церква Покрови Божої Матері (1850-1851 рр., архітектор К. Тон), на заході – два братських корпуси, на сході – колишній Гостиний двір (комплекс споруд, що набув сучасний вигляд у 1900 р.). На північ від двору, біля підніжжя гори знаходиться підземний храм преп. Антонія та Феодосія Печерських. На заході від Успенського собору розташовано нижній павільйон паломників («Печерник»). Ліві ворота павільйону – вхід до печер.

Ще в кінці XVII ст. скелю прикрасив Миколаївський храм, що зберігся донині. На сході від храму на скелі влаштовано оглядовий майданчик з

каплицею Св. Андрія Первозваного (50-ті рр. ХІХ ст.; називається ще Верхнім павільйоном паломників).

У 2004 р. Священний Синод Української Православної Церкви прийняв рішення надати Свято-Успенському Святогорському чоловічому монастирю статус Лаври.

3.8. Представлення історико-культурних ресурсів в міжнародних і національних проектах і програмах.

3.8.1 Історико-культурні об'єкти України включені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО

Своєрідним путівником туристичними ресурсами світу є перелік видатних культурних та природних об'єктів, що становлять надбання усього людства і перераховані у відповідному списку, складеному під егідою ЮНЕСКО, який носить назву "*Світова спадщина ЮНЕСКО*" (World Heritage).

Статус об'єкту Світової спадщини дає певні переваги і накладає обов'язки з їх охорони:

- підвищує престиж територій і керуючих ними установ;
- додаткові гарантії збереження і цілісності унікальних природних і культурних комплексів;
- сприяє популяризації включених до списку об'єктів і розвитку альтернативних видів природокористування, у першу чергу, туризму, особливо екологічного;
- забезпечує пріоритетність у залученні фінансових коштів для підтримки об'єктів світової культурної і природної спадщини;
- сприяє організації моніторингу і контролю за станом збереження природних і культурних об'єктів.

Головна мета списку Світової спадщини - зробити відомими і захистити об'єкти, які є унікальними у своєму роді. Для цього, та через прагнення до об'єктивності, були складені оціночні критерії. На початку формування переліку (з 1978 року) існували тільки критерії для об'єктів культурної спадщини - цей список налічував шість пунктів. Потім для відновлення рівноваги між різними регіонами і країнами світу з'явилися природні об'єкти і для них було розроблено перелік критеріїв із чотирьох пунктів. І, нарешті, у 2005 році, всі ці критерії були зведені воедино, і тепер кожен об'єкт Світової спадщини має в своєму описі хоч би один з них.

Номери критеріїв, зазвичай, позначаються римськими числами, написаними маленькими буквами.

Культурні критерії:

- (і) Об'єкт є шедевром людського творчого генія.

- (ii) Об'єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей у даний період часу або в певному культурному просторі, в архітектурі або в технологіях, у монументальному мистецтві, у плануванні міст або створенні ландшафтів.

- (iii) Об'єкт є унікальним або, принаймні, винятковим для культурної традиції або цивілізації, яка існує до цих пір або вже зникла.

- (iv) Об'єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурного або технологічного ансамблю чи ландшафту, що ілюструє значущий період людської історії.

- (v) Об'єкт є видатним прикладом людської традиційної споруди, з традиційним використанням землі або моря, будучи зразком культури (або культур) або людської взаємодії з навколишнім середовищем, особливо якщо вона стає вразливою через сильний вплив безповоротних змін.

- (vi) Об'єкт безпосередньо або матеріально пов'язаний із подіями або існуючими традиціями, з ідеями, віруваннями, з художніми або літературними творами і має виняткову світову важливість (на думку експертів ЮНЕСКО цей критерій повинен переважно використовуватися разом з яким-небудь ще критерієм або критеріями).

Природні критерії:

- (vii) Об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси й естетичної важливості.

- (viii) Об'єкт є видатним зразком головних етапів геологічної історії Землі, зокрема, пам'яткою минулого, символом геологічних процесів, що відбуваються при розвитку рельєфу, має знакові геоморфологічні чи фізико-географічні особливості.

- (ix) Об'єкт є видатним зразком екологічних або біологічних процесів, що відбуваються в еволюції і розвитку тваринного світу, берегових і морських екосистем та рослинних і тваринних екосистем.

- (x) Об'єкт включає найбільш важливе або значне природне місце існування біологічних видів і придатне для збереження в його межах біологічного різноманіття, зокрема зникаючих видів, має виняткову світову цінність з погляду науки і охорони навколишнього середовища.

Станом на січень 2010 р. до списку світової спадщини ЮНЕСКО включено 890 об'єкт із 148 країн, які нерівномірно розподілені регіонами світу - половина із них розташована в Європі і Північній Америці і понад 20 % - в Азії (Див. табл. 3.4). Ще близько 180 об'єктів чекають на рішення щодо включення до списку.

У структурі Світової спадщини ЮНЕСКО переважають культурні об'єкти, їх частка досягає майже 80 %, трохи менше 20 % - питома вага природних об'єктів. Половина із них розташована у країнах Європи та Північної Америки.

Таблиця. 3.4 - Розподіл об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО за регіонами світу

Регіон ЮНЕСКО	Культурний тип	Природний тип	Змішаний тип	Всього	%
Африка	42	33	3	78	9%
Арабські країни	60	4	1	65	7%
Азія і Тихоокеанський регіон	129	48	9	186	21%
Європа і Північна Америка	375	56	9	440	49%
Латинська Америка і Вест-Індія	83	35	3	121	14%
Загалом	689	176	25	890	100%

Країнами-лідерами за кількістю світових культурних і природних атракцій є Італія (43 об'єкти), Іспанія (40), Китай (37), Франція і Німеччина (по 33 об'єкти у кожній).

В Україні таких об'єктів лише 5 з них 1 природний та 4 історичні об'єкти.

- 1) Собор Святої Софії та Києво-Печерська Лавра (м. Київ, 1990 р.);
- 2) Історичний центр м. Львів (м. Львів, 1998 р.);
- 3) Пункти геодезичної дуги Струве (Хмельницька, Одеська обл., 2005 р.);
- 4) Букові ліси Карпат (Закарпатська обл., 2007 р.);
- 5) Резиденція митрополитів Буковини (м. Чернівці, 2011 р.).

Дамо коротку характеристику кожному з об'єктів.

Національний заповідник Софія Київська

Собор святої Софії, Софія Київська або Софійський Собор (є лише однією зі споруд які входять до складу заповідника „Софія Київська” - це чудової краси ансамбль пам'яток українського зодчества XI-XVIII століть, який формує архітектурний образ Верхнього Києва.

До його складу входять:

1. Софійський собор;
2. Дзвіниц собору;
3. Будинок митрополита;
4. Трапезна (тепла Софія);
5. Бурса;
6. Брама Заборовського;
7. Південна башта;
8. Братський корпус;
9. Хлібня.

Софійський собор

Найціннішою спорудою заповідника є Софійський собор - всесвітньовідома пам'ятка архітектури і монументального живопису XI століття.

Собор Св. Софії, зберіг давню архітектуру та найповніший у світі

комплекс мозаїк і фресок XI ст. Це пам'ятка світового значення, яка 1990 р. занесена ЮНЕСКО до Списку всесвітньої спадщини. Її унікальний за своєю стародавністю, оригінальністю, повнотою та цілісністю монументальний ансамбль доніс до нас живий дух епохи розквіту Київської Русі.

Собор, як головний храм держави, відігравав роль не тільки духовного, а й політичного та культурного центру. Під склепінням Св. Софії відбувалися урочисті «посадження» на великокняжий престол, церковні собори, прийоми послів, затвердження політичних угод. При соборі велося літописання і були створені перші відомі на Русі бібліотека та школа.

Храм був закладений Ярославом Мудрим. Його будівництво велося в 20-30-і роки XI століття. Храм присвячено Софії — Премудрості Божій. Це одна з найскладніших абстрактних категорій християнського богослів'я, що має багато тлумачень. За апостолом Павлом, Софії символічно відповідає іпостась Христа — втіленого Слова Божого. Собор відрізняють грандіозні розміри та надзвичайно ускладнена структура. Загальна ширина храму — 54,6 м, довжина — 41,7 м, висота до зеніту центральної бані — 28,6 м. Загально кажучи, інтер'єр Софії відтворює середньовічну модель Всесвіту, а зовнішній вигляд — образ Граду Божого — Небесного Єрусалима.

За свою багатовікову історію собор пережив навали ворогів, пограбування, часткові руйнування, ремонти і перебудови.

До сьогодні в одній церкві збереглися і крізь віки до нас дійшли 260 кв. метрів мозаїк та 3 тисячі кв. метрів фресок 11 сторіччя. Біля кожної мозаїчної композиції є написи грецькою мовою, що пояснюють сюжет. Імена мозаїстів невідомі. Шедевром мистецтва мозаїки вважається зображення Оранти-розміщеної в центральному апсиді — фігури Святої Діви Марії, руки якої підняті в молитві. Мозаїка має 6 метрів в вишину. Унікальність зображення полягає в тому, що воно виконане на внутрішній поверхні куполу Собору, і з різних точок Оранта виглядає зображеною у різних позах — стоячи, схилившись у молитві чи на колінах.

Усі мозаїки собору виконані на сяючому золотому фоні. Їм притаманні багатство барв, яскравість і насиченість.

Фрески Софійського собору (це розпис мінеральною фарбою по вологому тиньку) датуються XI століттям — вони були виконані під час будівництва собору. В XIX столітті, під час реконструкції собору, на стіни були нанесені нові малюнки, виконані олійними фарбами, які, як правило, повторювали контури старих зображень. В XX столітті, під час чергової реставрації вченими було виявлено, що велика частина фресок XI століття збереглася під шаром тиньку та олійних фарб, і, де це було можливо, старі фрески були відкриті.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Києво-Печерська лавра - це видатний пам'ятник не тільки слов'янської,

але й загальносвітової культури, яка входить до "Списку Всесвітньої Культурної Спадщини ЮНЕСКО". Площа 23,54 га. - є унікальним і одним з найбільших музейних комплексів Східної Європи.

Поява Києво-Печерського монастиря обумовлена політичними, економічними, соціальними та культурними наслідками хрещення Київської Русі у 988-989 рр. В "Повісті минулих літ", автором якої є інок Печерської обителі Нестор, сказано, що у 1051 р. подвижник Антоній заснував у печері монастир. Повернувшись із Святого Афону, Антоній довго ходив по монастирях рідної землі, та не знайшов для душі своєї гідного місця, тому вирішив усаїтнитися у давній печері неподалік від княжого села Берестове. Аскетичний спосіб життя Антонія уславив його по всій Русі. Коло нього почали збиратися одностудці, яких Антоній і постригав в інок. Коли кількість братії досягла 12 осіб, прп. Антоній поставив ігуменом Варлаама, а сам у 1062 р. переселився на сусідній пагорб і викопав там нову печеру. Так виникли печери, пізніше названі Ближніми і Дальніми. Коли число братії зросло до 100, князь Ізяслав, на прохання прп. Антонія, подарував ченцям гору над печерами, де було побудовано першу дерев'яну церкву. Так був створений монастир. Печери ж перетворилися на місце поховання.

На території Лаври в XI ст. тут зародилося літописання. Монастир мав значну книгозбірню, розвивалось образотворче мистецтво.

На початку XII ст. в Лаврі заснували першу лікарню Київської Русі.

У 1073 р. в було закладено кам'яний Успенський собор. У 1106-1108 рр. була споруджена Троїцька надбрамна церква. У 1108 р. завершилось будівництво кам'яної трапезної. Наприкінці XII ст. навколо монастиря зведено кам'яний мур.

Син великого київського князя Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський у 1159 р. надав Печерському монастирю титул "лавра"

У 1240 р. місто Київ було зруйноване й пограбоване полчищами степових кочовиків, що завдало великої шкоди і призвело до зупинки церковного будівництва, іконописання та занепаду традицій багатьох ремесел. В роки боротьби українського народу за національне визволення у 1648-1654 рр. Києво-Печерський монастир неодноразово зазнавав нападів і руйнацій. Після переходу влади до царського уряду Московської держави почалось піднесення Лаври. Їй жалували грамоти, кошти, землі та маєтки.

Наприкінці XVII - початку XVIII століть. феодально-кріпосне господарство Лаври сягнуло найбільших розмірів. Після жовтневих подій 1917 року для Києво-Печерської лаври почалися дуже важкі в її історії часи. Згідно декрету радянського уряду "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" (23.01.1918 р.) усе майно церковних і релігійних товариств було проголошено надбанням народу. Тільки за період з 1919 по 1922 рік у Лаврі було вилучено коштовностей на суму понад 164 657 крб. Золотом.

29 вересня 1926 р. ВУЦВК і Рада народних комісарів УРСР прийняли

постанову "Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником і перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко". Сам же монастир був закритий, ченців виселили, релігійне життя припинилося. Великого лиха і руйнації завдала Велика Вітчизняна війна. 3 листопада 1941 р. було висаджено у повітря Успенський собор. Після війни, протягом 1960-1980-х років, йшли відновлювальні та ремонтно-реставраційні роботи. У 1970-1990-х роках Інститутом археології АН України на території Заповідника та в печерах проводилися археологічні розкопки і наймасштабнішими дослідженнями лаврських печер. Вчені відкрили невідомі ходи й різні приміщення, виявили велику кількість написів на стінах, фрагменти настінного живопису, а також різноманітний археологічний матеріал.

У червні 1988 р., у зв'язку із святкуванням 1000-річчя хрещення України-Русі, Рада Міністрів України прийняла постанову, згідно з якою новоствореній печерській релігійній громаді було передано територію Дальніх печер з усіма будівлями та печерним лабіринтом. Сьогодні Національний Києво-Печерський історико-культурний Заповідник - найбільший музейний комплекс України, де зосереджено *144 споруди, 122 з яких - пам'ятки історії і культури. Серед них - 2 унікальних підземних комплекси, храми, пам'ятки архітектури XI-XIX ст.,* виставкові приміщення. Заповідник користується великим попитом серед туристів, особливо популярні - тури вихідного дня.

Історичний центр м. Львів

Ансамбль історичного центру Львова або Старе місто територія в центральній частині міста Львова (Україна), яка внесена до в 1998 року. У відповідності до таких причин:

Критерій II: По своїй міській забудові і архітектурі Львів є видатним прикладом синтезу архітектурних і художніх традицій Східної Європи у сполученнях з традиціями Італії і Німеччини;

Критерій V: Політична і торгова роль Львова завжди притягала певну кількість етнічних груп з різними культурними і релігійними традиціями, які складали різноманітні та все ж взаємозв'язані співтовариства міста, доказом чого завжди був і є міський архітектурний ландшафт.

Територія ансамблю історичного центру складається з 120 га древньоруської та середньовічної частини міста, а також території собора Святого Юра на Святоюрській горі.

Геодезична дуга Струве

Транскордонний об'єкт Геодезична Дуга Струве включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в 2005 р. Об'єкт включає віднайдені і найбільш збережені 34 геодезичні пункти, з яких на території України знаходяться чотири пункти :

– «Катеринівка», (Хмельницька область);

- «Фельштин», біля села Гвардійске (Хмельницька область);
 - «Баранівка», біля села Баранівка (Хмельницька область);
 - «Старо-Некрасівка», біля села Стара Некрасівка (Одеська область) – той самий найпівденніший пункт Дуги на Дунаї;
- а також , Білорусі – 5, Росії – 2, Молдови – 1 пункт.

Це перша в історії ЮНЕСКО науково-технічна пам'ятка культури, що проходить 2 820 км уздовж меридіана від м. Хаммерфест в Норвегії на арктичному узбережжі до села Стара Некрасівка Ізмаїльського району Одеської області біля дельти Дуная в Україні через 10 країн Європи (Норвегія, Фінляндія, Швеція, Естонія, Латвія, Литва, Росія, Білорусь, Молдова, Україна).

Безпрецедентна довжина і точність вимірювань поставили Геодезичну Дугу Струве в перший ряд найбільших у світі астрономо-геодезичних робіт. Геодезичні роботи з вимірювання цієї дуги, яка становить 1/14 окружності Землі (25 градусів 20 минут по широті) було здійснено у 18 ст. і тривали вони понад 40 років. Очолювали роботи Василь Якович Струве – астроном, академік, засновник Пулковської обсерваторії, член Російського географічного товариства і військовий геодезист Карл Теннер – генерал-лейтенант, почесний член Петербурзької академії наук.

Вимірювання дуги стало найбільш значущим вимірюванням фігури Землі за всі попередні дві тисячі років подібних робіт - від Ератосфена Александрійського. Результати вимірювань, мали високу точність, протягом більш ніж ста років використовували в усіх подальших розрахунках фігури Землі та для картографування територій країн.

Спостереження, які виконувалися під час побудови Геодезичної Дуги Струве, є чудовим прикладом злагодженої різнобічної співпраці спеціалістів країн Європи, а також їхнього вкладу в розвиток світової науки й техніки, зокрема астрономії, геодезії та картографії. Виміри, проведені на Дугі Струве, дозволили обчислити довжину земного меридіана з такою точністю, що навіть сучасні спостереження з супутників виправили їх всього на два сантиметри. Тут же було встановлено, що наша Земля ... не куля. Точніше, не цілком куля, а геоїд – тобто об'ємний овал.

Ця співпраця була взаємовигідною для всіх учасників проекту. Геодезичні роботи мали величезне значення для систематичних геологічних досліджень, що у ті часи розпочались і активно розвивались на території сучасної України. Уже в першій половині ХХ ст. геологічні дослідження, що базувались на використанні геодезичної сітки Дуги Струве, завершилися відкриттям вугільних районів Донбасу і залізної руди Керченського півострова, а пізніше - залізних руд Криворіжжя (60-ті роки), вогнетривких глин, марганцевих руд Нікополя (70-ті роки) та інших корисних копалин. Таким чином, Дуга стала першою в історії ЮНЕСКО науково-технічною пам'яткою.

Букові праліси Карпат – об'єкт світової спадщини ООН

Букові праліси Карпат — це транснаціональний серійний природний об'єкт, що складається з десяти окремих масивів, які розташовані вздовж осі завдовжки 185 км від Рахівських гір та Чорногірського хребта в Україні на захід Полонинським хребтом до гір Буковські Верхи та Вігорлат у Словаччині.

Українсько-словацький об'єкт «Букові праліси Карпат» займає площу понад 77 тис. га, з яких 29, 2 тис. га складають заповідне ядро, а 48, 6 га — буферну зону. Майже 70 відсотків номінації належить до Карпатського біосферного заповідника. Частина входить до складу Ужанського національного природного парку, і тільки четверта її доля розташована у межах Східної Словаччини.

Цей об'єкт на світовому рівні становить надзвичайну цінність як взірець недоторканих природних комплексів помірних лісів та репрезентує найзавершеніші й найповніші екологічні моделі, де відображено процеси, що відбуваються в чистих та мішаних лісостанах за різноманітних природно-кліматичних умов.

Лише тут найкраще зберігся неоціненний генофонд бука лісового (*Fagus sylvatica*) та ряду інших видів з його ареалу. «Букові праліси Карпат» є надзвичайно важливим об'єктом для розуміння повної картини історії та еволюції роду бука (*Fagus*), який завдяки своїй поширеності у північній півкулі є глобально важливим. Бук є однією із найважливіших складових помірних широколистяних лісів, які колись займали 40 відсотків території Європи.

Резиденція митрополитів Буковини в Чернівцях

Споруда Резиденції Буковинських митрополитів є головною пам'яткою Чернівців Ініціатором будівництва став буковинський православний єпископ Євгеній Гакман (1793-1873 рр.). Для створення проекту було запрошено Йосипа Главку (1831-1908 рр.), відомого чеського архітектора і ученого, автора багатьох споруд в Чехії і низці західноєвропейських міст.

Будівництво резиденції тривало 18 років З Відня, Праги та інших міст Австро-Угорщини до Чернівців приїжджали відомі майстри і будівельники. В їх числі були художники Карл Йобст і Карел Свобода, які займалися оформленням інтер'єрів. Загальна вартість робіт склала 1 млн. 750 тис. флоринів.

Ансамбль резиденції митрополитів створює враження середньовічного замку. До його складу входять Семінарська церква, палац митрополитів, семінарія і школа псаломщиків, розташовані з трьох боків великого внутрішнього двору. Всі будівлі побудовані в стилі неоромантизму, їх відрізняє прекрасна майстерність виконання, особливо деталей з цеглини і кераміки. Виділити який-небудь основний архітектурний мотив в цьому химерному ансамблі складно: поряд з елементами романського стилю і готики є сусідами форми мавританської, візантійської і румунської

архітектури, а в керамічному декорі можна помітити вплив українського народного орнаменту.

До резиденції примикає прекрасний ландшафтний парк з гротом, фонтаном і рідкісними породами дерев. До наших днів тут збереглося багато рідкісних порід — пробкове дерево, пірамідальні туї, магнолії, тис, тюльпанове дерево. Сьогодні в приміщенні резиденції розміщуються три факультети Чернівецького національного університету ім. Федьковича.

Список об'єктів-кандидатів до списку ЮНЕСКО в Україні

Урядом України розроблений також перелік об'єктів - кандидатів на занесення до списку Всесвітньої спадщини. У переліку об'єкти розташовані у порядку їх додавання до попереднього списку:

- 1) Ансамбль історичного центру Чернігова IX-XIII ст.
- 2) Стара фортеця в Кам'янець-Подільському, Хмельницька обл.
- 3) Херсонес Таврійський IV ст. до н.е. - XII ст.
- 4) Шевченківський національний заповідник «Тарасова Гора», Канів, Черкаська обл.
- 5) Ханський палац у Бахчисарай, АР Крим . Найближчим часом очікується, що номінація "Ханський палац у Бахчисарай" буде трансформована у номінацію "Культурно-історичний ландшафт Гірського Криму" із включенням до неї середньовічних печерних міст у Кримських горах.
- 6) Астрономічні обсерваторії України (XIX—XX ст.) (Миколаївська астрономічна обсерваторія, Обсерваторія Київського національного університету, Одеська обсерваторія, Кримська астрофізична обсерваторія)
- 7) Історичний центр і порт м. Одеси
- 8) Дерев'яні храми карпат
- 9) Генуезькі колонії у Північному Причорномор'ї

3.8.2 Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намісто Славутича»

З метою збереження та ефективного використання природно-рекреаційних та історико-культурних ресурсів України, своєрідною віссю якої є найбільша водна артерія країни - оспіваний у віках Дніпро-Славутич, подальшого розвитку туристичної діяльності розроблено Національну систему туристсько-екскурсійних маршрутів під загальною назвою “Намісто Славутича”.

Ця система охоплює дванадцять областей України: Дніпропетровську, Житомирську, Запорізьку, Київську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сумську, Херсонську, Черкаську, Чернігівську та м. Київ.

Результатом роботи є узагальнення інформації про природно-рекреаційні та історико-культурні туристичні ресурси регіону “Намісто Славутича”, розробка на цій основі пропозицій і рекомендацій щодо створення туристсько-екскурсійних маршрутів. Це сприятиме розвитку туризму, відродженню

національної свідомості та традицій українського народу.

Рекомендації, інформаційні та аналітичні матеріали можуть використовуватися працівниками туристичної галузі у практичній діяльності при плануванні напрямків роботи, розробці нових маршрутів і турів, створенні туристичного продукту для різних категорій вітчизняних та іноземних туристів і екскурсантів.

Робота містить досить детальну характеристику природно-рекреаційних і соціально-економічних ресурсів регіону “Намисто Славутича”, що зумовлюють можливості та перспективи розвитку туристичної галузі. Систематизовано значний довідковий матеріал про кількісний склад населення, об’єкти природно-заповідного фонду, матеріальну базу туризму, транспортну мережу, заклади санаторно-курортного лікування, історико-культурні та архітектурні пам’ятки, меморіальні місця тощо. Наведено дані про основні суб’єкти підприємництва, що здійснюють туристичну діяльність у регіоні.

У межах Національної системи “Намисто Славутича” розроблено рекомендовані туристсько-екскурсійні маршрути за тематичними напрямками по місцях, багатих на пам’ятки історії, культури, архітектури та природи, а також пов’язаних з життям і діяльністю видатних людей. Передбачено здійснення численних радіальних подорожей та екскурсій з основних пунктів цих маршрутів.

Тематичні напрями рекомендованих туристсько-екскурсійних маршрутів:

1. Маршрути пов’язані з періодом існування Київської Русі (IX - XII ст.), яка помітно вплинула на історичний розвиток як України, так і Європи в цілому. В Україні збереглися цінні давньоруські археологічні, історико-культурні, архітектурні та літературні пам’ятки: “Слово о полку Ігоревім”, архітектурні пам’ятки XI - XII ст. у мм. Києві, Чернігові, Каневі, Овручі, Острі; пам’ятки археології у мм. Києві, Переяславі-Хмельницькому, Чернігові та с. Білогородці.

2. Маршрути пов’язані з періодом національно-визвольної війни українського народу у XVII ст. та існування козацької держави. Відтоді дійшли численні пам’ятки: місця розташування Запорізьких Січей, а також пов’язані з головними битвами національно-визвольної війни 1648 - 1654 рр. під Жовтими Водами та Корсунем; пам’ятки Холодного Яру; колишні центри політичного життя України - гетьманські столиці Чигирин, Батурин і Глухів; місця, пов’язані з життям і діяльністю Б.Хмельницького та інших гетьманів України.

3. Пам’ятки, меморіальні комплекси та музеї Другої Світової Війни у мм. Києві, Одесі, Дніпропетровську, урочищі Дрюківщина, експозиції тематичних музеїв у мм. Корсуні-Шевченківському, Переяславі-Хмельницькому, Одесі, с. Нових Петрівцях.

4. Етнографічні маршрути які розкривають витoki та джерела сучасної народної культури та мистецтва, а також української літератури та духовності. Вони передбачають показ центрів народних художніх промислів: ткацтва, вишивки, гончарства, малярства, різьби по дереву, лозоплетіння - та відвідання місць, пов'язаних з життям і творчістю видатних митців: М.В.Гоголя на Полтавщині, О.П.Довженка на Чернігівщині, Лесі Українки на Житомирщині, А.П.Чехова на Сумщині, Т.Г.Шевченка на Черкащині тощо.

5. Маршрути релігійного спрямування. Розвиток духовної культури українського народу відображають цінні культові споруди, які з давніх часів збереглися до наших днів: пам'ятки світового значення у м. Києві, чудові монастирські комплекси та окремі церковні споруди у мм. Чернігові, Путивлі, Новгороді-Сіверському, Новомосковську, Полтаві, Золотоноші, сс. Мгарі та Густині.

6. Особливого значення в системі туристсько-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича" надається відвіданню музеїв у межах тематичного напрямку "Музейні скарбниці України": художніх, архітектури та побуту, історичних, краєзнавчих, військових, літературних, меморіальних тощо. Великий інтерес у туристів викликають "музейні" міста: Київ, Чернігів, Одеса, Полтава, Переяслав-Хмельницький.

У перспективі можливо розширення системи туристсько-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича" та створення транснаціональної системи під тією ж назвою з включенням територій сусідніх держав Білорусі та Росії, де несе свої води Дніпро-Славутич.

3.8.3 Конкурс «7 чудес України»

Ідею виявлення найбільш чудесних об'єктів висунула і реалізувала приватна організація зі штаб-квартирою у Швейцарії. Її назва — New 7 Wonders Foundation (N7W), тобто «Фонд семи нових чудес світу». Цей фонд 50 відсотків своїх прибутків призначає на реставрацію пам'яток давнини. Фонд був заснований 2001 року швейцарським мандрівником, музейним куратором та кінопродюсером Бернардом Вебером. Одним з ініціаторів цієї акції є професор Федеріко Майор, колишній генеральний директор ЮНЕСКО, а тепер — невтомний борець за збереження й охорону світової культурної спадщини.

Планетарна акція щодо визначення семи сучасних чудес світу дійшла у 2007 і до України. Загальнонаціональна акція «7 чудес України» була започаткована Фондом Миколи Томенка «Рідна країна». На сьогодні проведено три етапи даного конкурсу і визначені їх переможці в таких номінаціях:

- 2007 р. - «7 історико-архітектурних чудес України»;
- 2008 р. - «7 природних чудес України»;
- 2010 р. - «7 чудес України: замки, фортеці, палаци».

Традиційно акції «7 чудес України» проходить в декілька етапів. Перший етап – оголошення початку акції та прийняття пропозицій щодо її

учасників. Під час I етапу Оргкомітет акції, до якого входять відомі громадські діячі, науковці та регіональні представники визначає її учасників та презентує їх широкій громадськості. На другому етапі відбувається представлення своїх номінантів областями, організація прес-турів та визначення 21 півфіналіста акції шляхом опитування 100 експертів у галузі туризму, архітектури, історії і культури. Третій етап – визначення переможців акції шляхом експертного та відкритого Інтернет-голосування (50/50).

Переможцями акції «7 природних чудес України» визначені: біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Херсонська обл.), регіонально-ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя» (Миколаївська обл.), Дністровський каньйон (Вінницька, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька обл.), печера Мармурова (АР Крим), національний природний парк «Подільські Товтри» (Хмельницька обл.), озеро Світязь (Волинська обл.), національний природний парк «Синевір» (Закарпатська обл.).

Переможцями акції «7 історико-культурних чудес України» визначені: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», Києво-Печерська Лавра, Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця», Національний дендрологічний парк «Софіївка», Херсонес Таврійський, Софія Київська, Національний заповідник-острів «Хортиця».

Переможцями акції «7 України: Замки – Фортеці - Палаці» визначені: Аккерманська (Білгород-Дністровська) фортеця (Одеська, обл.); Алупкінський (Воронцовський) палац (АР Крим); Кам'янець-Подільська фортеця (Хмельницька обл.); Луцький Верхній замок (Волинська обл.); Митрополичий палац (м.Чернівці); Палац у Качанівці (Чернігівська обл.); Хотинська фортеця (Чернівецька обл.).

Окрім цього, Оргкомітет вирішив нагородити спеціальними відзнаками акції такі об'єкти (за алфавітом): Бахчисарайський (Ханський) палац (Крим), як унікальний об'єкт культурної спадщини; Одеський замок (Львівська обл.), як визначний об'єкт культурної спадщини; Палац Кирила Розумовського у Батурині (Чернігівська обл.), як визначна пам'ятка української історії; Чигиринська фортеця – Резиденція Богдана Хмельницького (Черкаська обл.), як визначна пам'ятка української історії.

Характеристика об'єктів акції «7 України: Замки – Фортеці - Палаці» Аккерманська фортеця

Одна з наймогутніших та найцікавіших фортець Півдня. Фортеця стоїть на скелястому березі Дністровського лиману на місці Тіри - давньогрецького поліса V – IV ст. до н. е. Укріплення, що формувалося протягом XIV – XV ст, належить до баштово-стінового типу. Воно складається з таких частин: цитаделі або генуезького замку північного (гарнізонного), південного і портового дворів. У плані це чотирикутник з чотирма наріжними круглими баштами. У південній оборонній стіні цитаделі

влаштовано в'їзну браму, а на замковому подвір'ї розташовувалися пристінні житлові корпуси та каплиця. Могутні оборонні мури завтовшки 3-5 м і заввишки близько 15 м завершувалися зубцями-мерлонами. Кожна башта мала підвальні приміщення, де зберігалися боєприпаси, а верхні яруси використовувалися за певним функціональним призначенням. Так, у південно-західній розміщувалася в'язниця, у північно-західній – скарбниця, а південно-східна була комендантською. Саме в ній 1789 р. комендант турецького гарнізону передав ключі від фортеці М. Кутузову.

Незважаючи на міцність укріплення, у 1484 р. після тривалої облоги його захопили турки й назвали Акерман (Біла фортеця). Понад 300 років перебувала фортеця під турецьким володарюванням. У 1789 р. Акерман перейшов під управління російських військ, а з 1832 р. фортеця втратила військово-оборонну функцію.

До нашого часу в основному збереглися оборонні мури та башти, що визначають історично сформовану планувально-просторову структуру фортеці. З початку ХХ ст. тут ведуться реставраційні роботи, що дало можливість активно використовувати історико-архітектурний комплекс із культурно-туристичною метою. Серед численних башт, що збереглися, особливу зацікавленість викликають башти Овідія та Пушкіна.

Алупкінський (Воронцовський) палац

Воронцовський палац в Алупці і нині вражає відвідувачів пишнотою інтер'єрів і красою архітектури. Під час його будівництва був настільки майстерно використаний рельєф місцевості, що, здається, ніби палац є продовженням навколишньої природи, зокрема, величної гори Ай-Петрі.

Свого часу літня резиденція генерал-губернатора Воронцова була не тільки місцем блискучих прийомів царів й іменитих гостей, але й центром культурного життя Південного узбережжя Криму.

Палац будувався з 1828 по 1848 роки за проектом англійського архітектора Едуарда Блора – «батька» Вестмінстерського абатства та частини фасадів Букінгемського палацу.

При будівництві Воронцовського палацу використовувалася в основному праця кріпаків з Володимирської і Московської губерній – нащадків каменярів, що передавали з покоління в покоління мистецтво зведення і рельєфної обробки прекрасних білокам'яних соборів. Їхнє вміння стало в нагоді, адже для будівництва палацу використовувався непростий матеріал зеленувато-сірого забарвлення, під колір гір і вічнозеленої рослинності, – діабаз з природних розсіпів в Алупці. Навіть фундаментом палацу частково стали діабазові скелі. Це дуже твердий за своєю природою камінь, майже вдвічі твердіший за граніт і дуже примхливий в обробці. Невірний удар молотка майстра – і вся робота марна. З величезних безформних брил висікалися рівні блоки для стін і складні по малюнку прикраси. Ретельно шліфувався діабаз і для оформлення внутрішніх

приміщень. Всі роботи здійснювалися вручну, примітивними інструментами із застосуванням спеціального розчину, яким скріплювалися брили під час будівництва. Мабуть, саме завдяки цьому Воронцовський палац витримав потужний землетрус 1927 року.

Архітектор палацу обрав для свого творіння псевдоготичний стиль. Двоповерховий палац складається з п'яти корпусів, а на півдні розташовані парадні сходи, по обидва боки яких розміщено шість фігур левів. В цілому ж Воронцовський палац нараховує 150 приміщень, в яких збереглося чимало оригінальних меблів часів графа, твори мистецтва, порцелянові вироби та навіть 10 тис. примірників книг знаменитої Воронцовської бібліотеки.

Не був байдужим граф і до краєвиду з вікон палацу – навколо нього був закладений величезний дендропарк площею близько 40 гектарів: із мальовничими алеями, маленькими водоспадами, трьома озерами та екзотичними деревами.

У лютому 1945 р. В Криму проходила Ялтинська конференція керівників трьох союзних держав: СРСР, США і Великобританії. Алупкинський палац став резиденцією англійської делегації.

Луцький Верхній замок

Луцький Верхній замок є центральною спорудою Луцького державного історико-культурного заповідника «Старе місто». Зведений останнім великим князем Галицько-Волинського князівства Дмитром Любартом у 1340–1383 рр. замок слугував його резиденцією. З часом замок став улюбленим місцем перебування великого князя Литви Вітовта. Саме тут взимку 1429 р. Вітовт приймав на з'їзді дипломатичні посольства і монархів країн Центральної та Східної Європи, які вирішували найважливіші проблеми міждержавних відносин.

Протягом століть Луцький Верхній замок залишався могутньою фортецею, адміністративною, політичною і духовною столицею краю. У ньому діяв крайовий уряд, збиралися сейми і станові суди волинської шляхти. Знаменита замкова канцелярія створила і зберегла для України понад мільйон документів з її історії. Свого часу в ній працював і майбутній гетьман України Іван Виговський.

Сьогоднішній архітектурний комплекс Луцького Верхнього замку включає в себе В'їзну, Владичу та Стирову башти, сполучені мурами; будинок шляхетських судів XVIII ст.; повітову скарбницю поч. XIX ст., а також залишки соборної церкви Іоанна Богослова XII ст. та князівського палацу XIV–XVI ст. У приміщенні повітової скарбниці функціонує Музей книги; у будинку шляхетських судів – Художній музей; у В'їзній вежі облаштовано експозиції кераміки, виробів з металу, меблів. У Владичій вежі можна оглянути арсенал і єдиний в Україні Музей дзвонів. Стирова башта використовувалася під архів замкової канцелярії, а у її підвальному поверсі

була в'язниця. У Верхньому замку існує туристичний маршрут, який знайомить із підземеллями замку Любарта, він є не лише денним, а й нічним. За брамою В'їзної вежі чекають (якщо екскурсія відбувається вночі) лицарі зі смолоскипами, дійство супроводжує середньовічна музика.

Палац у Качанівці

Качанівка по праву вважається кращим зразком палацово-паркового мистецтва. Будівництво качанівського маєтку почав російський генерал-фельдмаршал Петро Румянцев-Задунайський. Будівництво здійснювалось за проектом метра російського палацобудівництва Карла Бланка і розпочалося у II пол. 17 ст. Спочатку палац був зовсім не схожим на сучасний. Це був одноповерховий будинок зведений у романтичному стилі з численними шпилями та башточками. Навколо будинку розбили регулярний парк та сад. Після смерті фельдмаршала (1796 р.) Качанівка перейшла до його сина – Сергія, а потім до Григорія Тарновського. Григорій Тарновський був людиною дуже заможною. Він мав величезні земельні наділи, 9 тисяч душ кріпаків, промислові підприємства (цукрові заводи, млини). Але дуже багато грошів Тарновський тратив на твори мистецтва й на допомогу митцям. В нього часто гостювали художники, композитори, письменники і поети. Ціле літо провів у Качанівці Михайло Глінка. Він любив грати у насипному гроті під альтанкою. З тих пір цю споруду називають альтанкою Глінки. Кажуть, що тут Глінка написав частину опери «Руслан і Людмила».

3.8.4 Проект «Туристичні марки»

Туристичні марки (скорочено ТМ) - чеський винахід, що походить з 1998 року. ТМ являє собою дерев'яне кружальце із зображенням певної туристичної атракції - це може бути замок, вершина гори, костел, печера, музей, дерев'яна церква тощо.

ТМ принципово відрізняється від звичайного сувеніра тим, що виконує роль трофея - підтвердження того, що мандрівник відвідав даний об'єкт, адже в іншому місці придбати її неможливо. Кожна ТМ має свій номер, а разом вони утворюють систему з кількох сотень туристично-маркових місць по всій країні. Подорожуючи, мандрівники-колекціонери одночасно збирають ТМ і беруть участь у колекційній грі.

ТМ існують у 9 країнах Європи, а з 2007 року з'явилися і у нас, в Україні, і тепер система активно розвивається.

Історія створення туристичних марок

Одного разу, одинадцять років тому, два скаутські керівники захотіли, щоб діти з їхнього відділку краще пізнали найвищі моравські гори — Єсеніки. Для цього вони виготовили для кожного туристичного притулку, де планували ночувати, дерев'яне кружальце з нанесеною на нього назвою, і

заздалегідь рознесли їх по місцях. Діти мали отримувати такий знак від господаря закладу на підтвердження своїх відвідин. Але яке ж було здивування скаутських наставників, коли, діставшись із дітьми до притулків, вони зрозуміли, що всі кружечки... розпродані ще до їхнього приходу! Виявляється, інші туристи, побачивши ці саморобні сувеніри в господаря, буквально канючили, щоб він їх продав. Зметикувавши, що справа піде, два скаутські керівники зареєстрували свій винахід під назвою «Туристичні марки» й стали підприємцями. Нині у фірмі працює кілька десятків працівників, дерев'яні кружальця виготовляються вже на лазерних верстатах, а туристичні марки від кількох гірських притулків поширилися на всю Чехію та сусідні країни. Нині мало хто з чеських туристів повертається з мандрівки без хоча б однієї нової туристичної марки — як доказу того, що вікенд минув не дарма. Вистачить марок надовго — у Чехії є понад 1600 туристичних атракцій, що мають такий знак.

Де є сувеніри, там знайдуться і колекціонери. Фан-клуб пристрасних збирачів налічує понад 15 тисяч учасників, що й казати про десятки тисяч незареєстрованих. ТМ збирають цілі родини або колективи, наприклад, скаутські відділи. Багато колекціонерів мають уже сотні та тисячі ТМ із різних країн — іноді обкладають ними цілі стіни на дачі або зберігають їх на спеціальних стендах. Пізнати їхні «заслуги» можна за різнобарвними значками «Колекціонер ТМ», які з гордістю носяться на куртках і кашкетах.

Колекціонери об'єднуються на веб-сайтах і форумах, обговорюючи нові ТМ, плануючи спільні подорожі й вихваляючись пригодами в гонитві за жаданими «млинцями». Збирання туристичних марок — це як азартна гра, до якої охоче долучаються дорослі. Це привід не залишитися на вихідні на дивані перед телевізором. Спочатку треба вибрати маршрут, керуючись спеціальним атласом, пізнати нові місця, отримати дозу міні-пригод у полюванні на новий трофей, повернутися в неділю увечері й почепити здобуті кружальця серед інших, на видноті понад каміном...

Додатковий елемент гри — кожна ТМ має паперовий купон. Хто назбирає десятку ТМ (весь масив ТМ розбитий на десятки, кожна з яких знаходиться в межах однієї області) та надішле 10 таких із номерами, що йдуть по порядку, отримує преміальну марку, яку неможливо купити.

Популярність ТМ давно перейшла межі Чеської Республіки і поширилась на Словаччину, Польщу, Німеччину, Австрію, Угорщину, Великобританію. Декілька «колекційних» точок існує в Румунії й навіть у США. А в кінці 2007 року перші туристичні марки з'явилися і на наших теренах.

В Україні систему туристичних марок почав розвивати Владімір Гулін-Мігалец. Чеський скаут, який останні роки найбільше мандрує Україною, що припала йому до серця, і де встиг набути багатьох друзів і колег. За допомогою туристичних марок він намагається познайомити своїх

земляків із принадами нашої країни, а українцям прищепити азарт до полювання на «трофеї».

Україна вже почала вносити до традиційної системи ТМ новинки й іншого плану. В усіх країнах марки класифікуються за тематикою — наприклад, «Замки», «Гори» або «Воєнні пам'ятки». Спеціально для України довелося запровадити «Печерні монастирі та храми», яка охопить об'єкти від наддністрянських скельних храмів до київських лаврських печер. Окрему групу становитимуть ТМ, присвячені фестивалям та іншим акціям, яких у нас теж вистачає.

Контрольні запитання

1. Дати визначення поняттю «історико-культурні ресурси».
2. Яку роль відіграють історико-культурні ресурси в розвитку туризму.
3. На які види поділяються пам'ятки історії й культури?
4. Назвіть і опишіть основні методи оцінки культурно - рекреаційних комплексів.
5. Які основні критерії покладені в основу оцінки історико-культурних ресурсів?
6. Дайте загальну характеристику історико-культурного потенціалу України.
7. Назвіть об'єкти, які належать до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО і розміщені на Україні.
8. Охарактеризуйте нормативно-правову базу для формування та збереження історико-культурних ресурсів України.
9. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників АР Крим.
10. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Донецької області.
11. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Запорізької області.
12. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників м. Києва та Київської області.
13. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Львівської області.

14. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Полтавської області.
15. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Сумської області.
16. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Тернопільської області.
17. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Харківської області.
18. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Хмельницької області.
19. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Черкаської області.
20. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Чернівецької області.
21. Назвіть і дайте коротку характеристику історико-культурних заповідників Чернігівської області.
22. Які основні народні промисли розвинуті на території України? Охарактеризуйте географію їх поширення та значення для розвитку туризму.
23. Охарактеризуйте використання археологічних ресурсів держави як об'єктів туристського показу.
24. Сакральна архітектура України, як ресурс для розвитку релігійного туризму в Україні.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ ТУРИСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1. Соціально-економічні туристські ресурси

До *соціально-економічних ресурсів туризму* прийнято відносити підприємства, заклади та організації матеріального виробництва та невиробничої сфери діяльність яких забезпечує виробництво, розподіл, реалізацію та споживання товарів та послуг туристського призначення. Характеристика, класифікація, технологія роботи особливості менеджменту, взаємозв'язки між цими підприємствами достатньо повно висвітлені в численних публікаціях, тому в даному розділі посібника, виходячи з завдань туристського краєзнавства буде подано лише коротку характеристику основних показників діяльності даних підприємствах в межах України.

Всі підприємства, заклади та організації які надають клієнтам виключно послуги, які задовольняють різноманітні туристські потреби і відповідно отримують доходи тільки від цієї діяльності іноді називають первинні туристські підприємства. Підприємства які забезпечують нормальне функціонування і умови для здійснення туристської діяльності - вторинні підприємства, для даних підприємств туризм - це лише один з напрямів комерційної діяльності і одне з джерел отримання доходу. В будь якому випадку всі названі підприємства виступають невід'ємною і необхідною складовою туристських ресурсів, без роботи яких існування туризму фактично було б неможливим. До когорти підприємств сфери туризму постійно приєднуються все нові й нові підприємства оскільки урізноманітнюються потреби туристів, удосконалюються процеси їх обслуговування що в свою чергу потребує залучення нових видів ресурсів. Узагальнений перелік підприємств туристської інфраструктури включає:

- підприємства, які надають послуги розміщення,
- підприємства санаторно-курортного типу та дитячі оздоровчі табори;
- заклади ресторанного господарства;
- туристські підприємства, які займаються розробкою і реалізацією туристського продукту - туристичні оператори і туристичні агенти;
- екскурсійні підприємства;
- транспортні підприємства і мережа шляхів сполучення;
- установи та заклади культури;
- підприємства сфери дозвілля та розваг;
- підприємства роздрібно́ї торгівлі;
- рекламно-інформаційні організації;
- профільні учбові заклади;

- органи управління;
- наукові і проектні установи;
- підприємства невиробничої сфери – зв'язок, транспорт, страхування, медичне обслуговування, побутове обслуговування;
- підприємства виробничої сфери – які беруть участь у створенні різноманітних туристських об'єктів, випускають товари туристського призначення.

Туризм на сучасному етапі розвитку здебільшого розглядається як окрема галузь економіки, яка включає більшість з перерахованих підприємств організацій та установ, які об'єднуються для створення власного продукту – туристського продукту. При цьому віднесення до сфери туризму засобів розміщення та підприємств, які здійснюють туроператорську і турагентську діяльність, транспортне обслуговування туристів є незаперечним. А такі первинні підприємства як заклади харчування, екскурсійні підприємства, заклади дозвілля і розваг, установи та заклади культури, установи спортивного призначення надають власні послуги як місцевим жителям так і туристам.

Розміщення займає центральне місце в комплексі туристських послуг, що надаються туристам у подорожі та є невід'ємною частиною кожної туристської подорожі. Синонімом даного терміну є поняття надання готельних послуг під яким розуміють - діяльність з розміщування та надавання тимчасового проживання споживачам у засобах розміщування, а також інша діяльність, пов'язана з розміщуванням та тимчасовим проживанням.

Засіб розміщення – будь-який об'єкт, який регулярно або час від часу надає послуги з розміщення для ночівлі.

Класифікація засобів розміщення в Україні визначається державним стандартом ДСТУ 4268 : 2003 «Національний стандарт України. Послуги туристичні. Засоби розміщення. Загальні вимоги». Згідно даного стандарту засоби розміщення поділяють на колективні та індивідуальні.

Колективні засоби розміщення поділяють на:

- а) готелі та аналогічні засоби розміщення;
- б) інші колективні засоби розміщення: помешкання, призначені для відпочинку; майданчики для кемпінгу; стоянки морського та річкового транспорту; інші колективні засоби розміщення;
- в) спеціалізовані засоби розміщення: оздоровчі засоби розміщення; табори праці та відпочинку; громадські транспортні засоби; конгрес-центри.

Індивідуальні засоби розміщення туристів поділяють на:

- а) орендовані засоби розміщення: кімнати, орендовані в сімейних будинках; житло, орендоване у приватних осіб або через агентства;
- б) інші типи індивідуальних засобів розміщення.

До *колективних засобів розміщення* відносять засоби розміщення, що надають місце для ночівлі в кімнаті чи іншому приміщенні, у яких число місць повинно перевищувати певний мінімум для груп осіб, більших ніж одна сім'я, а всі місця підлягають єдиному керівництву та оплаті згідно встановлених цін.

До *готелів та аналогічних засобів розміщення* відносять колективні засоби розміщення, що складаються більше ніж з 7 номерів; мають єдине керівництво; надають готельні послуги, які включають обслуговування в номерах, щоденне заправлення ліжок та прибирання кімнат і санвузлів; згруповані в класи і категорії відповідно до переліку надаваних послуг та наявного обладнання і не входять до категорії спеціалізованих закладів.

В цілому до підприємств готельного господарства – суб'єктів підприємницької діяльності – відносяться такі типи підприємств: готелі, готельно-офісні центри, мотелі, кемпінги, молодіжні турбази та гірські притулки, приміщення, пристосовані під готелі, гуртожитки та інші об'єкти для тимчасового проживання.

Найбільш поширений тип засобу розміщення - готельне підприємство або готель. **Готель** – підприємство будь-якої організаційно-правової форми, яке складається з номерів, надає готельні послуги, які не обмежуються щоденним прибиранням ліжка, прибиранням кімнат та санвузлів.

В Україні діє державний стандарт ДСТУ 4269:2003 «Послуги туристичні. Класифікація готелів». Класифікацію здійснюють за категоріями згідно із загальною характеристикою готелю, яку визначають комплексом вимог до:

- матеріально-технічної оснащеності;
- переліку надаваних послуг;
- кваліфікації персоналу.

Категорії позначають символом – „*” (зірка). Готелі класифікують за п'ятьма категоріями. Найвищу категорію готелю позначають — «*****», найнижчу — «*». Категоризація готелю є добровільною і здійснюється на вимогу і за кошти власника закладу розміщення. В Україні декілька років поспіль проводиться конкурс на виявлення найкращих готелів держави, який має назву «100 best hotels Ukraine» переможці якого наводяться в табл. 4.1.

До *оздоровчих засобів розміщення* відносять лікувальні та оздоровчі заклади, що надають послуги розміщення (санаторії, будинки відпочинку, пансіонати бази відпочинку тощо).

Санаторії та пансіонати з лікуванням – це лікувально-профілактичні заклади, що обладнані ліжками і надають реабілітаційне лікування головним чином на основі цілющих властивостей природних факторів. Усі вони спеціалізовані та можуть бути одно- або багатoproфільними. У них ураховують ліжка, що забезпечені необхідним обладнанням, у місяць максимального розгортання.

Будинки, пансіонати, бази та інші заклади відпочинку – це заклади, що призначені для відпочинку населення, в яких відпочиваючі протягом певного терміну розміщуються і харчуються або тільки розміщуються. Такі заклади можуть діяти протягом цілого року (цілорічні) або протягом сезону (сезонні). Місця враховуються у місяць максимального розгортання.

Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку – постійно або тимчасово діючі, спеціально організовані або пристосовані заклади, призначені для оздоровлення, відпочинку, розвитку дітей, що мають визначене місце розташування, матеріально-технічну базу, кадрове забезпечення та технології для надання послуг з оздоровлення та відпочинку дітей. До дитячих закладів оздоровлення належать дитячі заклади санаторного типу, дитячі центри та позаміські заклади оздоровлення та відпочинку. До дитячих закладів відпочинку належать табори з денним перебуванням, дитячі заклади праці та відпочинку і наметові містечка.

Таблиця 4.1 – Переможці конкурсу «100 best hotels Ukraina – 2011»

КИЇВ	REIKARTZ	ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ
INTERCONTINENTAL KIEV	ЦУНАМИ	СПА –
HYATT REGENCY KIEV	ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ	АРКАДИЯ-ПЛАЗА
OPERA HOTEL	ЗАМОК РАДОМЫСЛЬ	ЮНОСТЬ АККОРД ОТЕЛЬ 3*
ПРЕМЬЕР ПАЛАС ОТЕЛЬ 5 *	ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ	БРИСТОЛЬ
RADISSON BLU KIEV	QUELLE POLYANA	ЛОНДОНСКАЯ
РУСЬ АККОРД ОТЕЛЬ 3*	OLD CONTINENT	МОЦАРТ
КИЕВ	REIKARTZ ПОЛЯНА	ОТРАДА
НАЦИОНАЛЬНЫЙ	КАМЯНКА	ПАЛАС ДЕЛЬ МАР
ПРЕЗИДЕНТ ОТЕЛЬ	СТАР ПРЕМЬЕР ОТЕЛЬ 4 *	МОРСКОЙ
КОСМОПОЛИТ КИЕВ	ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ	ФРЕДЕРИК КОКЛЕН
БУТИК-ОТЕЛЬ РИВЬЕРА	ЗАПОРОЖЬЕ ИНТУРИСТ	ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ
FAIRMONT GRAND HOTEL KYIV	FOUR POINTS BY SHERATON ZAPOROZHYE	ПАЛАЦО
АВТОГРАФ	ОРЕАНДА (Бердянск)	РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ
АРТ-ОТЕЛЬ БАККАРА	ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА	МИР
ДНЕПР	БУКОВЕЛЬ	СУМСЬКА ОБЛАСТЬ
КРИМ	НАДИЯ	ХИМИК
PALMIRA PALACE	КЛУБ-ОТЕЛЬ ЯРЕМЧЕ	ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ
RADISSON ALUSHTA	КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ	ТЕРНОПОЛЬ
RESPECT HALL RESORT&SPA	GRAND ADMIRAL CLUB	REIKARTZ ПОЧАЕВ
БРИСТОЛЬ	ДАЧНЫЙ ОТЕЛЬ ГЛЕБОВКА	ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ
ВИЛЛА ЕЛЕНА	СТАРАЯ ВЕНА	МУСКАТ
КРАСОТЕЛЬ-ЛЕВАНТ	КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ	ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ
КРЫМСКИЙ БРИЗ	REIKARTZ КИРОВОГРАД	АРТ-ОТЕЛЬ КОСМОПОЛИТ 5
WELLNESS SPA ОТЕЛЬ МОРЕ	ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ	БИЗНЕС-ОТЕЛЬ АВРОРА 4 *
ОРЕАНДА ПРЕМЬЕР ОТЕЛЬ 4	CITADEL INN	ХАРЬКОВ
ТАВРИЯ	LEOPOLIS	ХАРЬКОВ ПАЛАС ОТЕЛЬ 5 *

ЯЛТА - ИНТУРИСТ	REIKARTZ ДВОРЖЕЦЬ ЛЬВОВ	БАДЕН - БАДЕН
УКРАЇНА (Симферополь)	REIKARTZ МЕДИВАЛЬ	SUPERIOR GOLF & SPA
ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ	RIXOS PRYKARPATTA	REIKARTZ ХАРЬКОВ
ФЕРИДЕ	MIROTEL	ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ	ДНИСТЕР ПРЕМЬЕР ОТЕЛЬ 4	7 ДНЕЙ
ZALESKI	ОПЕРА	REIKARTZ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДОЛЬСЬКИЙ
ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ	ЭДЕМ	ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ
ROSNE ROYAL СВЯТОГОРСЬК	КИЕВСКАЯ РУСЬ -	КНЯЖА ГОРА
DONBASS PALACE	ШАЛЕ ГРААЛЬ	ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ
ПРАГА	ШВЕЙЦАРСЬКИЙ	ПАРК-ОТЕЛЬ ЧЕРНИГОВ
РАМАДА ДОНЕЦЬК	NOBILIS HOTEL	ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ
ВИКТОРИЯ	ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ	ЧЕРЕМОШ
ШАХТЕР ПЛАЗА	ДРУЖБА	СЕВАСТОПОЛЬ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ	МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ	BEST WESTERN СЕВАСТОПОЛЬ
GOODZONE	REIKARTZ РІВЕР НИКОЛАЄВ	АКВАМАРИН
REIKARTZ АВРОРА КРИВОЙ РОГ		

Різноманіття засобів розміщення дає можливість туристам робити вибір, оцінивши умови проживання та рівень послуг, аби найбільш повно задовольнити попит відповідно до доходу, індивідуальних вимог і потреб та виду туризму.

Так, динаміку розвитку засобів розміщення в Україні на сьогоднішній день можливо оцінити як позитивну. Зростає інтерес до готельного бізнесу з боку страхових, будівельних компаній, збільшується обсяг прямих іноземних інвестицій у розбудову готелів, який складає 1,0 % від загального обсягу прямих інвестицій в економіку України. У містах – мільйонерах і туристичних центрах один за іншим будуються нові та реконструюються існуючі готелі. Кількість готелів та аналогічних закладів розміщення в 2011 році становила 3,1 тис. підприємств. З них сертифікацію пройшли понад 80 % готельних підприємств в тому числі понад 30 % мають сертифікат на відповідність певному класу – зірки. Решта закладів розміщення отримали сертифікат за вимогами безпеки. Загальна кількість номерів перевищує 76,9 тис., а кількість місць становить понад 154,2 тис. Середня кількість місць в готелях та аналогічних закладах розміщення становить 87, а номерів 44. Коефіцієнт використання місткості має доволі низьке значення – 0,22. (Коефіцієнт використання місткості засобів розміщення розраховується як відношення загального часу перебування (ночівель) до місткості (місць) помножено на 365 днів). Загальні показники розвитку готелів та аналогічних закладів розміщення наведені на рис. 4.1

Доходи від діяльності підприємств розміщення в Україні становлять майже 4 027 тис. грн., з них в середньому 72 % становлять доходи від продажу номерів (плата за проживання), решту становлять доходи від надання додаткових послуг. Середньооблікова чисельність штатних

працівників перевищує 33,8 тис. осіб. Готельними підприємствами України щорічно обслуговується понад 4656,8 тис. туристів в тому числі близько 1058,1 тис. іноземних громадян (22,7 %).

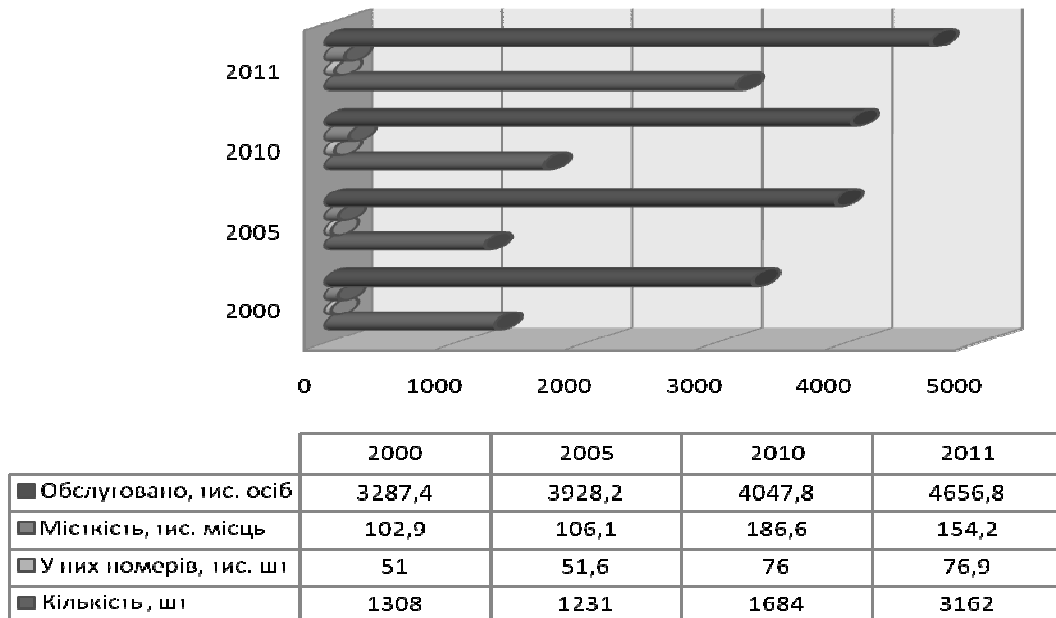

Рис. 4.1 - Динаміка показників розвитку готелів та аналогічних закладів розміщення в Україні за 2000-2011 рр.

В структурі готелів та аналогічних закладів розміщення по кількості переважають туристські бази, гірські притулки та студентські літні табори, готелі знаходяться на другому місці, третю позицію займають гуртожитки для приїжджих, як це показано на рис. 4.2.

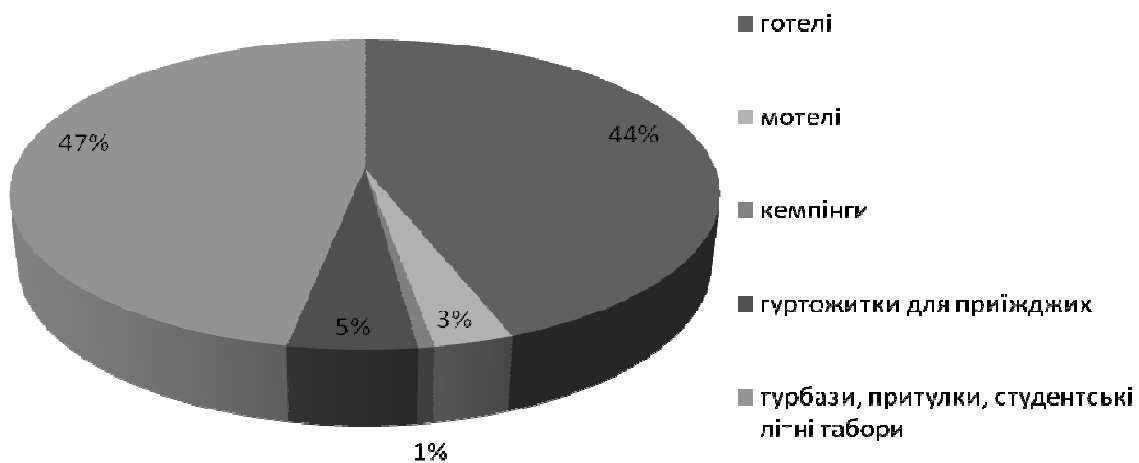

Рис. 4.2 - Структура кількості готелів та аналогічних закладів розміщення, %

В цілому кількість готелів в Україні становить 1398; мотелів 98; кемпінгів 18; гуртожитків для приїжджих 157.

По кількості розміщених осіб левову долю займають готелі на їх частку доводиться – 79 % обслугованих, що становить 3,7 млн. осіб на рік. Загальна структура обслугованих по категоріях представлена на рис. 4.3

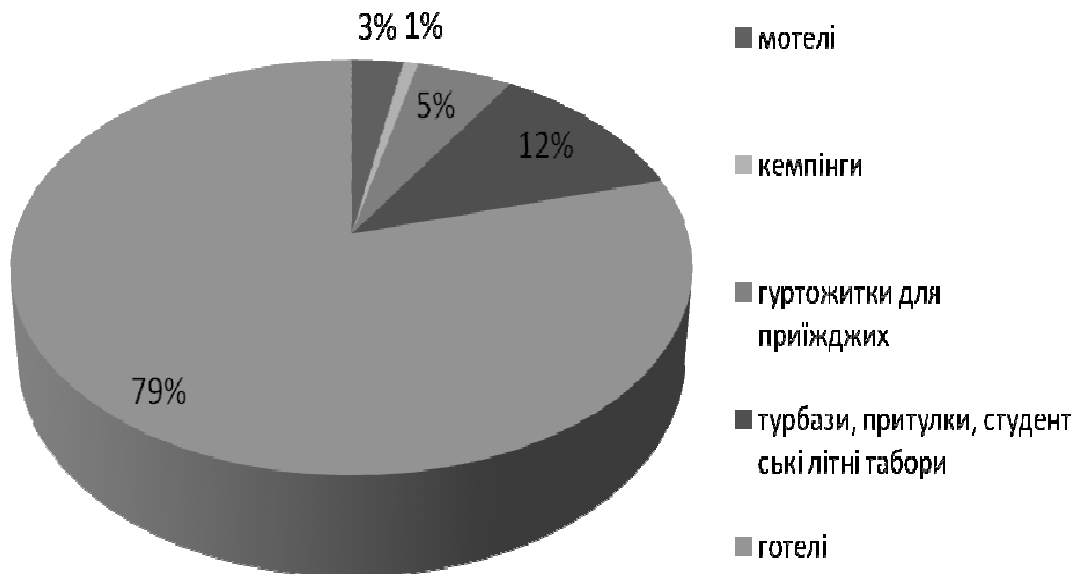

Рис. 4.3 - Структура обслугованих по категоріях готелі та аналогічні засоби розміщення, %

Середня тривалість перебування у готелях та аналогічних закладах розміщення представлена на рис. 4.4.

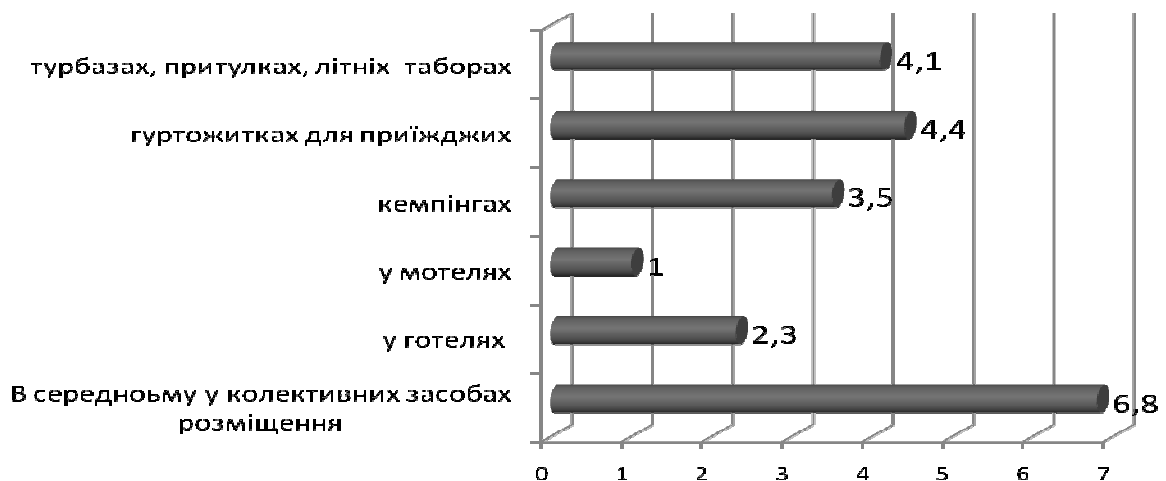

Рис. 4.4 - Середня тривалість перебування у готелях та аналогічних засобах розміщення, дні

В середньому по даній категорії закладів розміщення тривалість перебування становить 6,8 днів. При цьому найменша тривалість перебування у мотелях, а найдовша у гуртожитках для приїжджих. В готелях

тривалість перебування становить в середньому 2,3 дні.

Іншим важливим показником для підприємств сфери готельного господарства виступає кількість номерів. Загальна структура номерного фонду по категоріям підприємств наведена на рис. 4.5.

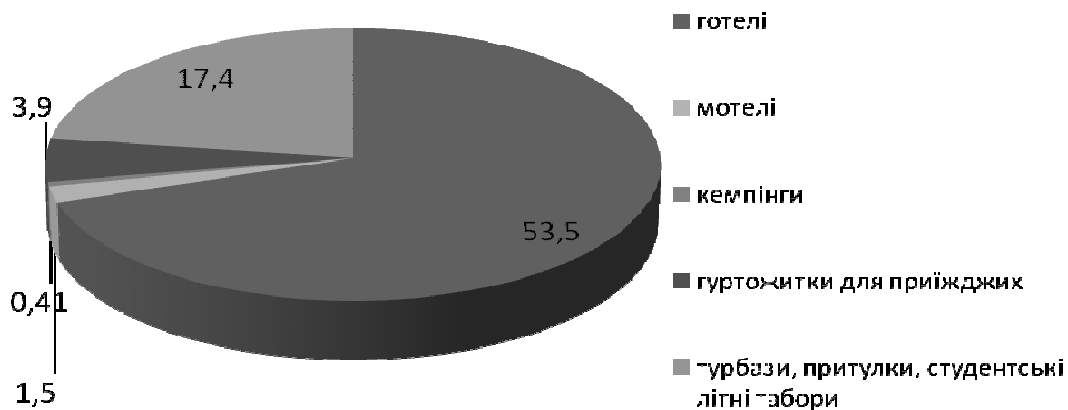

Рис. 4.5 - Розподіл номерного фонду по категоріям готельних підприємств, тис. номерів

Так, найбільша кількість номерів в Україні доводиться на готелі. Не менш важливим є розподіл номерів по категоріям. Доцільним буде ознайомлення зі структурою номерного фонду саме підприємств типу готель, вона наведена на рис. 4.6.

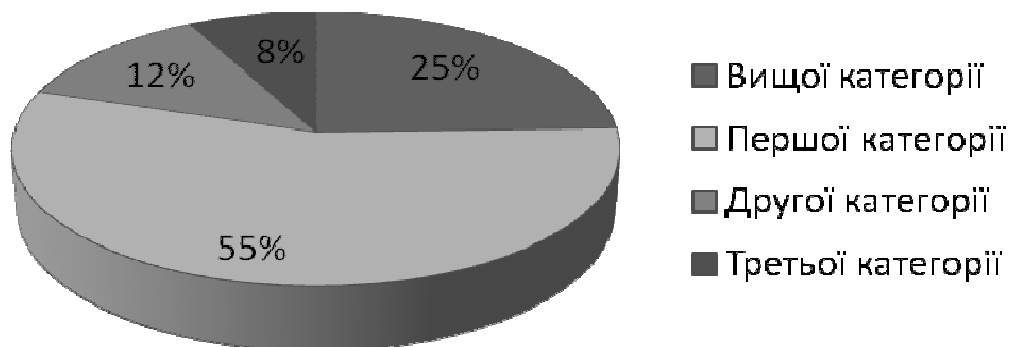

Рис. 4.6 - Розподіл номерного фонду по категоріям на підприємствах типу готель

З приведених даних видно, що найбільш розповсюдженими в структурі номерного фонду готелів є номери першої категорії, на другому місці – номери вищої категорії - це найдорожчі висококомфортні номери класу президентський, апартамент, люкс.

Наявна територіальна диференціація готельного господарства в розрізі адміністративних областей має варіаційні відмінності, помітною залишається значна диспропорція між міською та сільською місцевістю. Основні

показники розвитку та кількості обслугованих на підприємствах готельного типу наведені в таблицях 4.2-4.5.

Аналіз територіального розподілу підприємств готельного типу свідчить, що всі області України умовно за цим показником можливо об'єднати в три групи:

- перша, області в яких кількість підприємств перевищує 200 – це: АР Крим, Донецька, Одеська, Львівська, Дніпропетровська;
- друга де кількість підприємств становить від 100 до 200 – це Запорізька, Миколаївська, м. Київ, Херсонська, Харківська Київська, Волинська, Луганська;
- третя група – кількість підприємств не перевищує 100 – всі інші області держави.

Показник кількість обслугованих приїжджих зі зрозумілих причин в цілому повторює географічний розподіл кількості закладів розміщення. Лідером по цьому показнику виступає м. Київ та АР Крим в яких обслуговано по 1, 2 млн. осіб за рік. Високі, але зі значним відривом показники (на рівні 200-550 тис. обслугованих) мають Львівська обл., Донецька, Дніпропетровська, Одеська, Харківська обл. Всі інші області України обслуговують до 200 тис. осіб на рік. Найменші показники має Житомирська, Сумська та Кіровоградська області.

Мережа санаторно-курортних і оздоровчих закладів в Україні налічує понад 3 тис. підприємств. Але при цьому слід відзначити негативну тенденцію їх постійного щорічного скорочення починаючи з 1990 року. Середньооблікова численність штатних працівників становить – 102, 6 тис. осіб. Доходи від надання послуг складають – 6,8 млн. грн. Найбільшу питому вагу в доходах підприємств даного типу становить реалізації путівок – 80 %; доходи від продажу номерів – 14,3 %; від надання додаткових послуг – 5,7 %.

На сьогодні структура мережі санаторно-курортних та оздоровчих закладів представлена 6 типами і наведена на рис. 4.7.

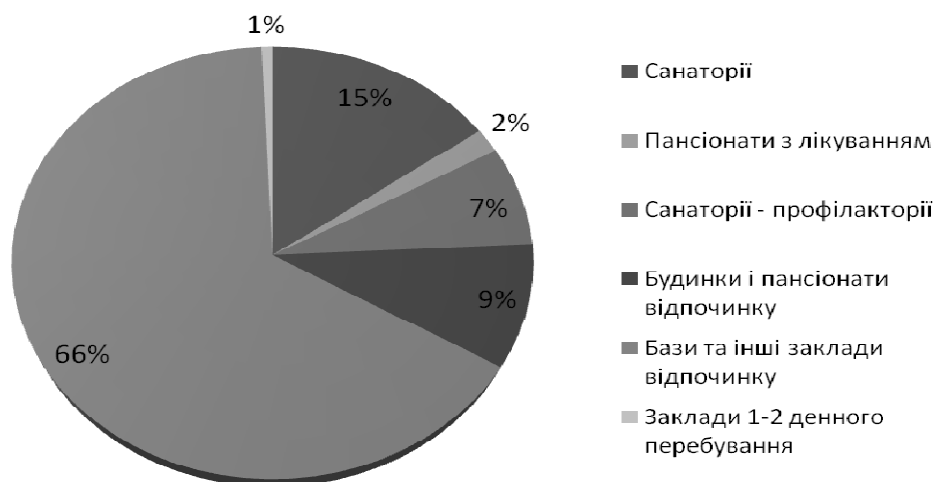

Рис. 4.7 - Структура санаторно-курортних і оздоровчих закладів, одиниць

Таблиця 4.2 - Кількість закладів розміщення готельного типу (юридичні особи)

	Кількість КЗР, всього	(одиниць)							
		готелі та аналогічні засоби розмішу- вання	У тому числі						
			з них						
			готелі	мотелі	готельно- офісні центри	кемпінги	клуби з приміщенням для проживання	гуртожитки для пріятелів	туристські бази, гірські притулки, студентські літні табори
Україна	3 629	1 252	787	29	4	8	-	134	290
АР Крим	620	133	69	1	-	4	-	12	47
Вінницька	52	22	14	-	-	-	-	3	5
Волинська	103	23	16	-	-	1	-	2	4
Дніпропетровська	207	76	51	2	-	-	-	11	12
Донецька	397	76	53	2	2	-	-	10	9
Житомирська	46	27	15	-	-	-	-	1	11
Закарпатська	80	38	26	-	-	-	-	1	11
Запорізька	177	39	20	-	-	-	-	6	13
Івано-Франківська	78	46	31	1	-	-	-	1	13
Київська	122	38	30	1	-	-	-	3	4
Кіровоградська	45	16	11	1	-	-	-	-	4
Луганська	105	54	27	-	-	1	-	3	23
Львівська	218	129	83	10	-	-	-	5	31
Миколаївська	171	34	20	-	-	-	-	3	11
Одеська	275	78	54	-	-	-	-	7	17
Полтавська	88	48	25	3	-	1	-	9	10
Рівненська	39	17	16	-	-	-	-	-	1
Сумська	49	25	15	-	-	-	-	3	7
Тернопільська	37	22	12	1	-	-	-	3	6
Харківська	136	46	27	1	-	1	-	8	9
Херсонська	144	17	9	-	2	-	-	1	5
Хмельницька	49	33	16	3	-	-	-	6	8
Черкаська	89	32	23	2	-	-	-	2	5
Чернівецька	36	14	13	-	-	-	-	-	1
Чернігівська	72	35	15	-	-	-	-	6	14
м. Київ	166	124	89	-	-	-	-	28	7
м. Севастополь	28	10	7	1	-	-	-	-	2

Таблиця 4.3 - Кількість закладів розміщення готельного типу (фізичні особи)

	Кількість КЗР, всього	готелі та аналогічні засоби розмішування	У тому числі							(одиниць)
			з них							
			готелі	мотелі	готельно- офісні центри	кемпінги	клуби з приміщенням для проживання	гуртожитки для приїжджих	туристські бази, гірські притулки, студентські літні табори	
Україна	2 253	1 910	611	69	1	10	-	23	1 196	
АР Крим	521	518	80	3	-	2	-	2	431	
Вінницька	25	24	9	2	-	-	-	-	13	
Волинська	27	23	3	2	-	-	-	-	18	
Дніпропетровська	68	65	32	1	-	-	-	2	30	
Донецька	97	64	38	3	-	-	-	-	23	
Житомирська	22	21	15	1	-	-	-	-	5	
Закарпатська	136	121	74	9	-	-	-	-	38	
Запорізька	135	77	24	1	-	4	-	-	48	
Івано-Франківська	300	299	33	7	-	-	-	1	258	
Київська	20	18	13	1	-	-	-	2	2	
Кіровоградська	16	16	7	1	-	-	-	-	8	
Луганська	7	6	4	-	-	-	-	-	2	
Львівська	99	99	36	12	-	-	-	3	48	
Миколаївська	112	36	19	1	-	-	-	-	16	
Одеська	222	139	27	-	-	-	-	4	108	
Полтавська	38	38	24	4	-	-	-	-	10	
Рівненська	24	24	10	3	-	-	-	-	11	
Сумська	23	23	18	1	-	1	-	1	2	
Тернопільська	25	24	16	-	-	-	-	-	8	
Харківська	61	57	20	7	-	-	-	5	25	
Херсонська	112	57	16	1	-	1	-	3	36	
Хмельницька	27	27	14	-	-	1	-	-	12	
Черкаська	39	38	18	2	1	1	-	-	16	
Чернівецька	53	53	39	7	-	-	-	-	7	
Чернігівська	9	9	6	-	-	-	-	-	3	
м. Київ	32	32	15	-	-	-	-	-	17	
м. Севастополь	3	2	1	-	-	-	-	-	1	

Таблиця 4.4 - Обслуговано приїжджих в колективних закладах розміщення готельного типу (юридичні особи)

(осіб)

	Усього обслуговано осіб	У тому числі							
		у готелях та аналогічних засобах розмішування	з них у						
			готелях	мотелях	готельно- офісних центрах	кемпінгах	клубах з приміщенням для проживання	гуртожитках для приїжджих	туристських баз, гірських притулків, студентських літніх таборів
Україна	6 549 296	3 910 183	3 307 003	76 365	2 274	5 616	-	233 803	285 122
АР Крим	1 227 250	336 690	240 291	4 483	-	1 070	-	6 765	84 081
Вінницька	101 822	42 924	33 929	-	-	-	-	6 800	2 195
Волинська	111 269	79 977	75 994	-	-	903	-	1 733	1 347
Дніпропетровська	302 764	166 425	152 283	2 937	-	-	-	7 808	3 397
Донецька	362 407	157 671	144 780	1 933	1 195	-	-	7 494	2 269
Житомирська	42 279	26 976	25 380	-	-	-	-	-	1 596
Закарпатська	156 602	89 287	79 432	-	-	-	-	502	9 353
Запорізька	197 213	53 159	42 145	-	-	-	-	5 452	5 562
Івано-Франківська	148 298	113 981	82 988	257	-	-	-	14 362	16 374
Київська	216 457	163 735	152 084	752	-	-	-	9 472	1 427
Кіровоградська	55 105	30 449	29 134	142	-	-	-	-	1 173
Луганська	129 432	91 409	65 944	-	-	-	-	2 160	23 305
Львівська	569 075	338 041	273 237	9 453	-	-	-	2 592	52 759
Миколаївська	156 234	69 504	65 759	-	-	-	-	909	2 836
Одеська	400 114	198 606	180 994	-	-	-	-	1 138	16 474
Полтавська	148 570	84 843	73 872	3 465	-	639	-	1 742	5 125
Рівненська	81 760	61 157	61 057	-	-	-	-	-	100
Сумська	54 561	39 686	33 045	-	-	-	-	81	6 560
Тернопільська	70 641	58 783	46 278	418	-	-	-	1 617	10 470
Харківська	254 410	195 570	139 472	41 526	-	3 004	-	8 507	3 061
Херсонська	117 378	18 758	11 764	-	1 079	-	-	1 433	4 482
Хмельницька	155 278	136 337	105 895	8 118	-	-	-	14 514	7 810
Черкаська	80 370	55 305	53 825	660	-	-	-	-	820
Чернівецька	68 625	58 713	58 599	-	-	-	-	-	114
Чернігівська	70 312	57 063	51 336	-	-	-	-	2 395	3 332
м. Київ	1 225 975	1 162 812	1 007 945	-	-	-	-	136 327	18 540
м. Севастополь	45 095	22 322	19 541	2 221	-	-	-	-	560

Таблиця 4.5- Обслуговано приїжджих в колективних закладах розміщення готельного типу (фізичні особи)

(осіб)

	Усього обслуговано осіб	У тому числі							
		у готелях та аналогічних засобах розміщування	з них у						
			готелях	мотелях	готельно- офісних центрах	кемпінгах	клубах з приміщенням для проживання	гуртожитках для прікласик	туристських баз, гірських притулках, студентських літніх таборах
Україна	877 640	746 585	411 579	57 526	850	4 642	-	15 927	256 061
АР Крим	101 272	100 802	38 032	633	-	370	-	207	61 560
Вінницька	12 878	12 648	8 623	1 172	-	-	-	-	2 853
Волинська	5 415	4 646	1 419	1 747	-	-	-	-	1 480
Дніпропетровська	29 952	29 206	18 577	127	-	-	-	764	9 738
Донецька	47 621	33 877	25 074	3 945	-	-	-	-	4 858
Житомирська	19 137	18 687	14 345	1 001	-	-	-	-	3 341
Закарпатська	46 938	42 368	30 464	6 806	-	-	-	-	5 098
Запорізька	65 887	38 549	22 643	10	-	1 062	-	-	14 834
Івано-Франківська	65 354	65 076	24 201	4 728	-	-	-	-	36 147
Київська	5 664	5 382	4 133	140	-	-	-	102	1 007
Кіровоградська	7 019	7 019	3 520	785	-	-	-	-	2 714
Луганська	12 967	4 534	3 699	-	-	-	-	-	835
Львівська	58 171	58 171	24 021	8 088	-	-	-	4 422	21 640
Миколаївська	49 178	20 960	13 124	1 025	-	-	-	-	6 811
Одеська	81 319	48 020	11 164	-	-	-	-	2 321	34 535
Полтавська	29 005	29 005	25 582	436	-	-	-	-	2 987
Рівненська	24 581	24 581	18 285	2 878	-	-	-	-	3 418
Сумська	16 575	16 575	15 246	657	-	100	-	150	422
Тернопільська	20 596	19 746	17 721	-	-	-	-	-	2 025
Харківська	45 203	44 390	17 348	11 936	-	-	-	7 601	7 505
Херсонська	24 223	14 588	5 891	432	-	1 692	-	360	6 213
Хмельницька	23 165	23 165	15 218	-	-	1 298	-	-	6 649
Черкаська	26 668	26 338	14 477	3 700	850	120	-	-	7 191
Чернівецька	29 771	29 771	19 207	7 280	-	-	-	-	3 284
Чернігівська	5 021	5 021	4 483	-	-	-	-	-	538
м. Київ	21 108	21 108	14 092	-	-	-	-	-	7 016
м. Севастополь	2 952	2 352	990	-	-	-	-	-	1 362

Яв видно з рис. 4.7 найбільшу питому вагу за кількістю закладів становлять бази та інші заклади відпочинку, кількість їх на сьогодні становить 1979, кількість об'єктів даного типу розміщення після тривалого періоду скорочення останніми роками має тенденцію до незначного щорічного збільшення. Другу за чисельністю групу становлять санаторії їх загальна кількість в державі налічує 453 в тому числі 167 дитячих. Слід відзначити що з 1990 року санаторна база зменшилися майже на 20 одиниць. Тобто щорічно в Україні закривається по одному закладу даного типу при цьому це найбільші чином торкається дитячих санаторіїв.

Середня тривалість перебування по даному типу закладів становить 13,2 дні, але при цьому значно різниться в залежності від типу закладу, так найбільша вона в дитячих санаторіях, а найменша по даній категорії в будинках відпочинку, що представлено на рис. 4.8.

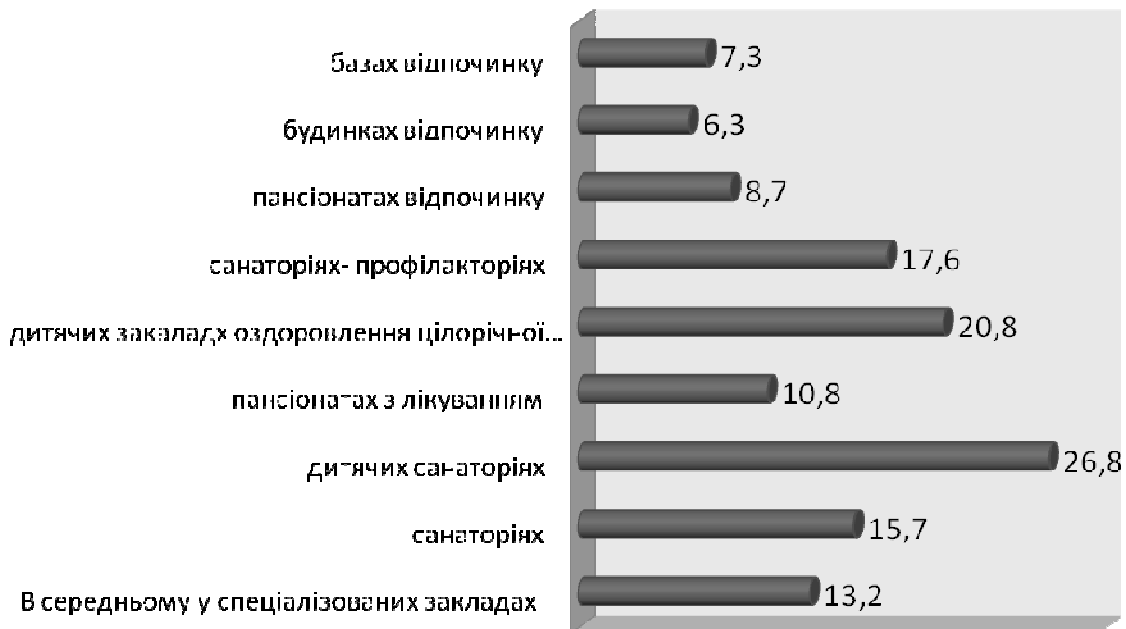

Рис. 4.8 - Середня тривалість перебування у санаторно-курортних та оздоровчих закладах розміщення, дні

Загальна місткість санаторно-курортних і оздоровчих закладів становить 445 тис. місць. Середня місткість – 163. Динаміка цього показника має тривалу (починаючи з 1990 року) тенденцію скорочення: так за даний період кількість місць в закладах цього типу скоротилася майже на 200 тис. місць. Найбільшого скорочення ліжкового фонду, майже вдвічі, зазнали пансіонати та будинки відпочинку. На сьогодні структура ліжкового фонду в цілому повторює кількісну структуру санаторно-курортних закладів: найбільша їх кількість доводиться на бази відпочинку – 225 тис. місць. На другому місці санаторії – 126 тис. (з них дитячі - 32 тис.) місць.

Іншим важливим показником спеціалізованих закладів розміщення

виступає кількість оздоровлених, яка в 2011 році становила 2 942 тис. осіб. (з них 10 % - іноземні громадяни), при цьому основну частку становлять особи оздоровлені протягом тривалого часу (біля 90 %). Відзначимо, що показник кількості оздоровлених скоротився майже вдвічі за останні 20 років. Структура оздоровлених по типах закладів наведена на рис. 4.9.

Як видно з рисунка найвищими показниками оздоровлення відзначаються санаторії, при тому що за показником кількості ліжок вони перебувають лише на 2 місці. При різниці кількості ліжок майже вдвічі санаторії обслуговують найбільшу кількість осіб – 1 278 тис. осіб. На другому місці за показником кількості обслуговуваних стоять бази відпочинку в них щорічно оздоровлюється понад 1 млн. осіб.

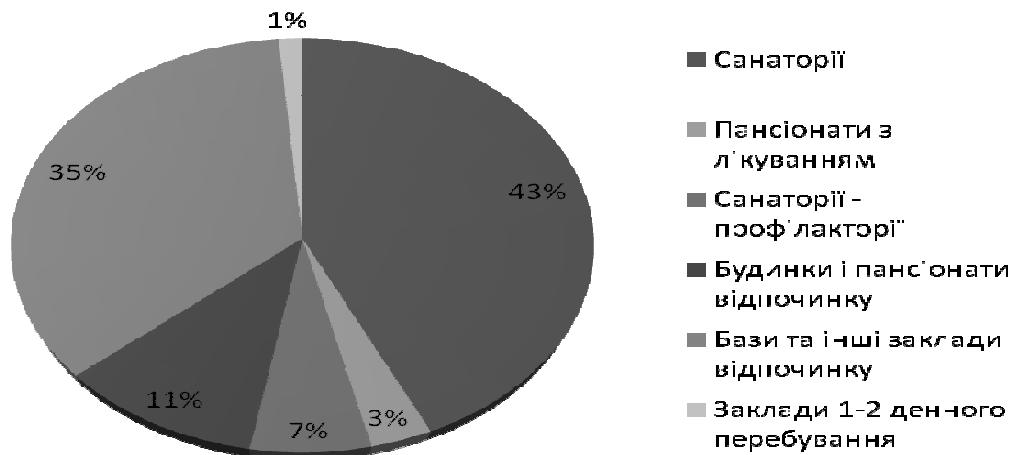

Рис. 4.9 - Оздоровлення в санаторно-курортних закладах, %

Безумовно, що кількість обслугованих безпосередньо залежить від режиму функціонування. Так, з загальної кількості закладів майже половина з них має сезонний характер роботи. Традиційно до закладів цілорічного функціонування належать санаторії з 287 – 246 мають цілорічний режим, санаторії профілакторії (191 з 198). Серед інших категорій оздоровчих закладів переважають заклади сезонного функціонування: з 1712 баз відпочинку лише 103 мають цілорічний режим роботи інші працюють сезонно; з 235 будинків відпочинку лише 36 працюють цілорічно.

Санаторна база значно рівномірніше розподілена по території країни, її регіональний розподіл по кількості одиниць та кількості обслуговуваних наведений у таблицях 4.6 – 4.9.

В цілому відзначається найбільшою кількістю санаторно-курортних і оздоровчих закладів АР Крим, Донецька, Одеська та Дніпропетровська області, за ними йдуть три приморські регіони держави – Запоріжжя, Миколаїв, Херсон. Найменша кількість закладів налічується у Тернопільській, Хмельницькій та Житомирській областях.

Аналіз по категоріях свідчить що найбільша кількість санаторіїв зосереджена у АР Крим, Львівській та Одеській областях. Більшість областей не має в своєму розпорядженні і 10 закладів даного типу.

Найбільш строкатий розподіл кількості баз та пансіонатів відпочинку. Так високими показниками (понад 100) вирізняються найбільш густонаселені та приморські райони це: АР Крим, Донецька Одеська, Миколаївська, Запорізька, Дніпропетровська обл. Найменша кількість закладів такого типу (до 10 закладів) спостерігається у Вінницькій, Житомирській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій обл.

Найбільша кількість осіб оздоровлюється в санаторіях та на базах відпочинку в Криму, Львівській, Донецькій, Одеській, Запорізькій та Дніпропетровській областях.

Спеціалізована мережа дитячих санаторних закладів (місткістю 32 тис. ліжок) становить 36,8 % від загальної чисельності санаторіїв і розрахована переважно на тривале лікування та оздоровлення дітей різного віку. Щорічно в санаторіях оздоровлюються понад 220 тис. Найбільше дитячих санаторіїв зосереджено в Криму, по інших областях їх кількість рівномірно розподіляється в середньому на рівні 6.

В Україні достатньо розвинена мережа дитячих оздоровчих таборів, більшість з яких функціонують під час літнього сезону, їх кількість поступово зростає і становить зараз понад 18 тис., одноразова кількість місць – 225 тис., загальна кількість дітей оздоровлених впродовж літнього періоду - понад 2 млн. Найбільша кількість місць і відповідна найбільша кількість оздоровлених в дитячих оздоровчих таборах спостерігається в АР Крим, Дніпропетровський, Донецький, Запорізький, Луганській, Одеській, Харківській та Херсонській областях.

Громадське харчування є невід'ємною складовою надання рекреаційних послуг. Під **громадським харчуванням** розуміють - сукупність підприємств різних організаційно - правових форм власності які займаються виробництвом, реалізацією і організацією споживання кулінарної продукції. Послуга громадського харчування - результат діяльності відповідних підприємств по задоволенню потреб населення в харчуванні і проведенні дозвілля. Таке визначення послуги громадського харчування вказує на її безпосередню причетність до задоволення рекреаційних потреб.

В Україні для позначення терміну громадське харчування використовується термін ресторанне господарство. **Ресторанне господарство** – вид економічної діяльності суб'єктів господарської діяльності з надання послуг щодо задоволення потреб споживачів в харчуванні з організацією дозвілля або без нього. Суб'єкти господарської діяльності здійснюють діяльність в ресторанному господарстві через заклади ресторанного господарства.

Таблиця 4.6 - Кількість закладів розміщення санаторно-курортного типу (юридичні особи)

	У тому числі										
	спеціалізовані засоби розмішування	з них									
		санаторії	дитячі санаторії	пансіонати з лікуванням	дитячі заклади оздоровлення цілорічної дії, дитячі центри	санаторії-профілакторії	бальнеологічні лікарні, грязелікарні, бальнеогрязелікарні (включаючи дитячі)	будинки відпочинку	пансіонати відпочинку	бази відпочинку, інші заклади відпочинку (крім турбаз)	оздоровчі заклади 1-2 денного перебування
Україна	2 377	287	166	47	19	198	6	22	221	1 392	19
АР Крим	487	86	30	27	3	2	2	7	114	216	-
Вінницька	30	12	10	-	-	7	-	-	-	1	-
Волинська	80	4	2	-	-	3	-	-	1	70	-
Дніпропетровська	131	6	11	-	-	22	-	1	2	89	-
Донецька	321	6	8	2	2	39	-	-	48	216	-
Житомирська	19	3	2	-	-	7	-	-	-	7	-
Закарпатська	42	17	3	1	3	4	-	1	1	12	-
Запорізька	138	9	6	2	-	18	-	3	5	95	-
Івано-Франківська	32	8	4	4	-	4	-	-	1	11	-
Київська	84	6	7	-	2	5	-	1	-	62	1
Кіровоградська	29	2	1	-	-	2	1	-	1	22	-
Луганська	51	5	7	-	1	17	-	-	1	20	-
Львівська	89	42	5	6	-	6	-	-	4	24	2
Миколаївська	137	3	7	2	-	6	-	1	10	108	-
Одеська	197	24	9	-	1	9	-	3	3	147	1
Полтавська	40	9	4	-	-	6	-	1	1	7	12
Рівненська	22	4	4	-	2	4	-	-	-	8	-
Сумська	24	1	3	-	-	4	-	-	-	16	-
Тернопільська	15	5	5	-	-	3	-	-	-	2	-
Харківська	90	9	6	-	-	8	-	1	1	64	1
Херсонська	127	2	6	2	-	4	1	1	23	87	1
Хмельницька	16	8	6	-	-	1	-	-	-	1	-
Черкаська	57	3	5	-	1	4	-	-	-	44	-
Чернівецька	22	1	4	1	-	1	-	-	1	13	1
Чернігівська	37	3	4	-	1	3	-	-	-	26	-
м. Київ	42	9	5	-	2	9	2	1	1	13	-
м. Севастополь	18	-	2	-	1	-	-	1	3	11	-

Таблиця 4.7 - Кількість закладів розміщення санаторно-курортного типу (фізичні особи)

	спеціалізовані засоби розмішування	У тому числі									
		з них									
		санаторії	дитячі санаторії	пансіонати з лікуванням	дитячі заклади оздоровлення цілорічної дії, дитячі центри	санаторії-профілаторії	бальнеологічні лікарні, грязелікарні, бальнеогрязелікарні (включаючи дитячі)	будинки відпочинку	пансіонати відпочинку	бази відпочинку, інші заклади відпочинку (крім турбаз)	оздоровчий заклад 1-2 денного перебування
Україна	343	-	-	-	-	1	-	6	14	320	2
АР Крим	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-
Вінницька	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Волинська	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-
Дніпропетровська	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-
Донецька	33	-	-	-	-	-	-	-	10	23	-
Житомирська	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Закарпатська	15	-	-	-	-	-	-	4	1	10	-
Запорізька	58	-	-	-	-	-	-	2	-	56	-
Івано-Франківська	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Київська	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Кіровоградська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Луганська	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Львівська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Миколаївська	76	-	-	-	-	-	-	-	1	75	-
Одеська	83	-	-	-	-	-	-	-	-	81	2
Полтавська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Рівненська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сумська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Тернопільська	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Харківська	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-
Херсонська	55	-	-	-	-	-	-	-	1	54	-
Хмельницька	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Черкаська	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Чернівецька	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Чернігівська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
м. Київ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
м. Севастополь	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-

Таблиця 4.8 - Обслуговано приїжджих в закладах розміщення санаторно-курортного типу (юридичні особи)

	У тому числі										
	у спеціалізованих засобах розміщення	з них у									
		санаторіях	дитячих санаторіях	пансіонатах з лікуванням	дитячих закладах оздоровлення цілорічної ді, дитячих центрах	санаторіях-профілаторіях	бальнеологічних лікарнях, грязелікарнях, бальнеогрязелікарнях (включаючи дитячі)	будинках відпочинку	пансіонатах відпочинку	базах відпочинку, інших закладах відпочинку (крім турбаз)	оздоровчих закладах 1-2 денного перебування
Україна	2 639 113	943 029	226 450	83 498	54 883	160 667	13 855	28 669	384 625	734 857	8 580
АР Крим	890 560	345 590	94 799	59 955	15 626	-	450	11 122	248 806	114 212	-
Вінницька	58 898	49 579	5 623	-	-	3 447	-	-	-	249	-
Волинська	31 292	12 319	2 976	-	-	800	-	-	3 745	11 452	-
Дніпропетровська	136 339	14 621	6 067	-	-	18 893	-	-	8 970	87 788	-
Донецька	204 736	19 130	7 833	7 770	9 472	21 821	-	-	53 842	84 868	-
Житомирська	15 303	8 226	3 167	-	-	3 910	-	-	-	-	-
Закарпатська	67 315	55 399	1 787	-	2 002	3 520	-	18	208	4 381	-
Запорізька	144 054	24 113	7 884	5 481	-	20 217	-	1 138	4 360	80 861	-
Івано-Франківська	34 317	9 072	5 517	2 644	-	1 903	-	-	9 484	5 697	-
Київська	52 722	6 504	12 020	-	4 349	2 964	-	352	-	26 501	32
Кіровоградська	24 656	639	424	-	-	1 300	3 808	-	3 876	14 609	-
Луганська	38 023	5 128	1 869	-	1 456	16 034	-	-	257	13 279	-
Львівська	231 034	195 842	7 915	2 580	-	4 166	-	-	2 054	18 477	-
Миколаївська	86 730	2 395	4 642	1 268	-	6 618	-	-	15 292	56 515	-
Одеська	201 508	62 524	20 389	-	10 435	16 297	-	10 979	4 041	76 765	78
Полтавська	63 727	46 977	2 023	-	-	5 092	-	44	913	1 137	7 541
Рівненська	20 603	6 348	1 752	-	5 276	2 823	-	-	-	4 404	-
Сумська	14 875	2 580	2 879	-	-	1 895	-	-	-	7 521	-
Тернопільська	11 858	5 794	4 500	-	-	1 289	-	-	-	275	-
Харківська	58 840	20 355	2 972	-	-	8 718	-	-	836	25 917	42
Херсонська	98 620	6 742	5 605	3 132	-	2 572	4 662	1 791	19 078	54 326	712
Хмельницька	18 941	10 717	6 781	-	-	443	-	-	-	1 000	-
Черкаська	25 065	3 512	6 253	-	-	2 240	-	-	-	13 060	-
Чернівецька	9 912	386	991	668	-	-	-	-	1 294	6 398	175
Чернігівська	13 249	1 539	4 049	-	833	1 190	-	-	-	5 638	-
м. Київ	63 163	26 998	4 619	-	2 114	12 515	4 935	2 629	-	9 353	-
м. Севастополь	22 773	-	1 114	-	3 320	-	-	596	7 569	10 174	-

Таблиця 4.9 - Обслуговано приїжджих в закладах розміщення санаторно-курортного типу (фізичні особи)

	у спеціалізованих засобах розміщення	У тому числі									
		з них у									
		санаторіях	дитячих санаторіях	пансіонатах з лікуванням	дитячих закладах оздоровлення цілорічної дії, дитячих центрах	санаторіях-профілаторіях	бальнеологічних лікарнях, грязелікарнях, бальнеогрязелікарнях (включаючи дитячі)	будинках відпочинку	пансіонатах відпочинку	базах відпочинку, інших закладах відпочинку (крім турбаз)	оздоровчих закладах 1-2 денного перебування
Україна	131 055	-	-	-	-	600	-	2 755	8 851	118 690	159
АР Крим	470	-	-	-	-	-	-	-	-	470	-
Вінницька	230	-	-	-	-	-	-	-	-	230	-
Волинська	769	-	-	-	-	-	-	-	-	769	-
Дніпропетровська	746	-	-	-	-	-	-	-	-	746	-
Донецька	13 744	-	-	-	-	-	-	-	7 965	5 779	-
Житомирська	450	-	-	-	-	-	-	-	-	450	-
Закарпатська	4 570	-	-	-	-	-	-	2 600	105	1 865	-
Запорізька	27 338	-	-	-	-	-	-	155	-	27 183	-
Івано-Франківська	278	-	-	-	-	-	-	-	278	-	-
Київська	282	-	-	-	-	-	-	-	-	282	-
Кіровоградська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Луганська	8 433	-	-	-	-	-	-	-	-	8 433	-
Львівська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Миколаївська	28 218	-	-	-	-	-	-	-	235	27 983	-
Одеська	33 299	-	-	-	-	-	-	-	-	33 140	159
Полтавська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Рівненська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сумська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Тернопільська	850	-	-	-	-	-	-	-	-	850	-
Харківська	813	-	-	-	-	-	-	-	-	813	-
Херсонська	9 635	-	-	-	-	-	-	-	268	9 367	-
Хмельницька	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Черкаська	330	-	-	-	-	-	-	-	-	330	-
Чернівецька	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Чернігівська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
м. Київ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
м. Севастополь	600	-	-	-	-	600	-	-	-	-	-

Заклад ресторанного господарства – організаційно-структурна одиниця у сфері ресторанного господарства, яка здійснює виробничо-торгівельну діяльність: виробляє і (або) доготавлює, продає і організує споживання продукції власного виробництва і купувальних товарів, може організовувати дозвілля споживачів.

В Україні класифікація закладів ресторанного господарства здійснюється за державним стандартом – ДСТУ 4281:2004 «Заклади ресторанного господарства. Класифікація». Класифікація закладів ресторанного господарства базується на комплексі вимог до:

- асортименту продукції;
- рівню обслуговування й надаваних послуг.

Відповідно до цих вимог заклади ресторанного господарства поділяють на наступні групи:

- Продаж блюд і напоїв, як правило, призначених для споживання на місці з показом розважальних програм або без них. Ця група охоплює: ресторан, ресторан – бар, кафе, кав'ярню, кафе – бар, кафе - пекарню, чайний салон; кафетерій; закусочну; шинок.

- Продаж напоїв і блюд до них, як правило, призначених для споживання на місці, з показом розважальних програм або без них Ця група охоплює: бар, нічний клуб, пивний зал.

- Продаж блюд і напоїв для споживачів, об'єднаних по професійних ознаках. Ця група охоплює: їдальня, буфет.

Динаміка кількості підприємств ресторанного господарства в Україні наведена на рис. 4.10

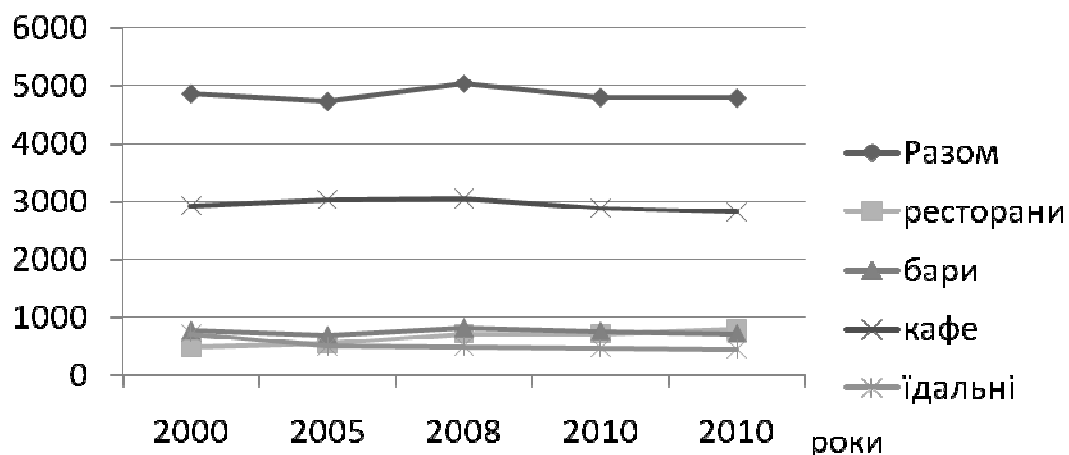

Рис. 4.10 - Динаміка кількості підприємств ресторанного господарства в Україні за 2000-2010 рр.

Кількість підприємств ресторанного господарства на має стійких однозначних тенденцій по всім категоріям. Так за останні десять років їх

кількість коливалась від 4,7 до 5,1 тис. Найбільшого зменшення зазнали ідальні їх кількість стійко зменшувалася протягом всього періоду з 709 до 434 підприємств. Чисельність кафе в середньому становить 2,8 тис, барів 750. Найбільше зростання спостерігається по категорії ресторани: їх кількість за досліджуваний період збільшилася з 468 до 792.

Разом зі зміною кількості підприємств змінюється і показник кількості місць на об'єктах ресторанного господарства, так за досліджуваний період він зменшився з 1,9 тис до 1, 6 тис.

Географічний розподіл кількості підприємств ресторанного господарства свідчить про їх найбільшу кількість в наступних областях – Львівська, Донецька та Харківська (по 1.7 тис. підприємств), висока кількість – м. Київ, АР Крим та Дніпропетровська області (1,0-1,4 тис.); найменша кількість – Кіровоградська, Херсонська, Черкаська, Чернівецька обл. (до 0,4. тис. підприємств). При цьому найбільша кількість місць в підприємствах ресторанного господарства зафіксована в м. Києві (148 тис.), Донецькій (132 тис.) та Харківській (116 тис.) областях.

Для розвитку туризму велике значення мають **транспортні ресурси**, до яких належать мережа шляхів сполучення, транспортні підприємства та їх рухомий склад. Транспортна мережа об'єднує залізниці, автомобільні шляхи, морський, річковий, авіаційний види транспорту. Транспорт як ресурс для розвитку туристської діяльності можливо розглядати з декількох позицій:

- по-перше розвинута транспортна мережа дозволяє дістатися до необхідних туристських об'єктів. Нерозвиненість шляхів сполучення, їх низька якість, робить незручним, а іноді унеможлиблює користування наявними ресурсами;

- по-друге – як невід'ємну складову обслуговування при туристичних подорожах. Транспортне забезпечення входить до основного комплексу послуг, що включають до складу туристського продукту, на нього припадає значна частина вартості туру (в залежності від тривалості та дальності подорожі вона коливається від 20 до 60%). Під транспортним перевезенням розуміють доставку туристів від місця постійного проживання до місця призначення та у зворотному напрямі, трансфер, транспортне обслуговування під час екскурсій і програмних заходів;

- по – третє, на основі використання різних видів транспорту сформувалися окремі різновиди туризму, наприклад, залізничний, круїзний в яких транспортні засоби одночасно виступають засобами розміщення туристів.

Перевезення туристів здійснюються як регулярними рейсами так і спеціально організованими на замовлення туристських підприємств – чартерними рейсами. Саме з цієї причини достатньо важко достовірно оцінити скільки саме транспортних послуг було надано туристам.

Завдяки своєму географічному положенню Україна володіє значними транзитними якостями території, яке сприяє її розвитку через будівництво

комунікацій транспортних коридорів, що дає можливість здійснювати широкомасштабні економічні, в тому числі туристичні, зв'язки. Україна займає вигідне транспортно-географічне положення, на її території розвинуті всі види сучасного транспорту. Через Україну проходить дев'ять залізниць, держава має розгалужену мережу автомобільних магістралей, що з'єднують Росію з країнами Європи, на основі яких діють 6 міжнародних транспортних коридорів. Через практично незамерзаючі порти Чорного та Азовського моря здійснюються воднотранспортні зв'язки з багатьма країнами, які активно використовуються для цілей розвитку туризму. При цьому відстань до багатьох країн незначна: морем від Одеси до Констанци (Румунія), наприклад, — 180 км, від Одеси до Варни (Болгарія) — 340 км, від Одеси до Стамбула (Турецька Республіка) — 630 км. Для організації річкового круїзного туризму використовуються Дунай і Дніпро. Останніми роками активно розвиваються авіаційні чартерні перевезення туристів в масових напрямках на більш віддалені відстані.

Для більш інтенсивного використання вигідного транспортного потенціалу України для цілей туризму у 2004-2010 рр. впроваджувалася Програма розбудови туристичної інфраструктури за напрямками національної мережі міжнародних транспортних коридорів та основних транспортних магістралей.

Заклади культури об'єднують театри, філармонії, організації телебачення та радіомовлення, демонстратори фільмів, видавництва, музеї, бібліотеки, клубні заклади, цирки, парки культури та відпочинку, школи естетичного виховання. Зрозуміло що послугами цих закладів користуються здебільшого місцеві мешканці, але деякі досить активно відвідуються і туристами. Частково ці ресурси вже були описані у розділі історико-культурних ресурсів, тому в даному підрозділі наводяться тільки загальні відомості щодо цих ресурсів. Загальна кількість музеїв в Україні сягає 570, театрів - 133, бібліотек - 19, 3 тис., клубних закладів 18,5 тис.

Розваги активні і пасивні, організовані і самодіяльні є невід'ємною частиною туристської діяльності людини, відповідно підприємства і об'єкти на яких ці потреби можуть бути реалізовані становлять частину соціально-економічних туристських ресурсів. *Підприємства сфери дозвілля та розваг* являють собою дуже ємну категорію різнорідних підприємств основною метою діяльності яких є задоволення потреб туристів у організації розваг і змістовного проведення відпочинку у вільний час. До таких підприємств належать: клуби, дискотеки, культурно-розважальні центри, ігрові центри, парки відпочинку, тематичні парки, парки атракціонів, аквапарки, клуби по інтересам (наприклад, танцювальні, військово-історичні, професійні і ін.), заклади спортивно – оздоровчого спрямування – ковзанки, стадіони, басейни, спортивні клуби, боулінг – центри, тенісні корти, гольф-поля, лижні центри. Деякі дослідники виділяють шопінг як один з видів сучасних розваг. За останнє десятиріччя кількість зазначених закладів в Україні стрімко зростає, урізноманітнюється їх структура та тематична спрямованість, підвищується

класність обслуговування.

Центральним органом виконавчої влади що забезпечує реалізацію державної політики у сфері туризму та курортів в Україні є Державне агентство України з туризму та курортів (Держтуризмкурорт України). Діяльність Держтуризмкурорт спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України – Міністра інфраструктури України.

Згідно з Положенням про Державне агентство України з туризму та курортів, затвердженого Указом Президента України від 8 квітня 2011 року № 444 Держтуризмкурорт України відповідно до покладених на нього завдань здійснює цілу низку функцій: узагальнює практику застосування законодавства; бере участь у діяльності міжнародних організацій та забезпечує виконання зобов'язань, що випливають з членства в таких організаціях; видає ліцензії на право здійснення туроператорської діяльності та здійснює контроль за дотриманням ліцензійних умов; видає свідоцтва про присвоєння об'єктам туристичної інфраструктури (готелям, іншим об'єктам, призначеним для надання послуг з розміщення, установам харчування, курортним установам тощо) відповідної категорії; видає дозволи на право здійснення туристичного супроводу; веде активну інформаційну діяльність щодо поширення інформації та соціальної реклами про Україну і її туристичні можливості на міжнародному туристичному ринку та всередині держави; формує та веде Державний реєстр суб'єктів туристичної діяльності; організовує ведення обліку туристичних ресурсів України, забезпечує їх раціональне використання та охорону; виконує ряд інших функцій.

В Україні діє понад 50 вищих навчальних закладів різного рівня акредитації, та форм власності, які займаються як вузькоспеціалізованою підготовкою кадрів для цілей туризму, готельно-ресторанної справи та соціально-культурної сфери, так і в напрямках підготовки менеджмент, економіка, географічні і спортивні спеціальності. Головними центрами підготовки є Київ, Харків, АР Крим, Донецьк, Львів. Слід зазначити, що вищі навчальні заклади окрім підготовки фахівців ведуть активну науково-дослідну та методичну роботу у даній галузі. Крім того, в Україні створений і працює Науковий центр розвитку туризму (НЦРТ), яким розроблено Стратегію сталого розвитку туризму і курортів України, метою якої є забезпечення розвитку в'їзного та внутрішнього туризму, а також екскурсійної діяльності, впровадження та належне ведення державного реєстру туристських ресурсів, раціональне використання туристських ресурсів і туристського районування. Впровадження Стратегії має створити сприятливі передумови для концентрації наявних організаційно-фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів держави на розв'язанні найгостріших проблем сфери туризму, розвитку найцінніших туристських ресурсів, забезпеченні захисту економічних інтересів держави від реальних та потенційних загроз у сфері туризму на внутрішньому та міжнародному туристських ринках.

4.2. Сучасний стан розвитку туристської діяльності

Сучасний стан розвитку туристської діяльності можливо оцінити в контексті даних які надаються Міністерством інфраструктури України та даними які збираються згідно форм державного статистичного спостереження № 1 – туризм (річна) «Звіт про туристичну діяльність», які надають підприємства – суб'єкти туристичної діяльності України. В зв'язку з чим в даному підрозділі пропонується розглянути спочатку визначення використовуваних понять.

За змістом та характером своєї основної діяльності туристські підприємства – суб'єкти туристичної діяльності є своєрідним посередниками між споживачами (туристами) та виробниками окремих туристських послуг (засобами розміщення, транспортними організаціями, підприємствами ресторанного господарства, екскурсійними підприємствами та ін.).

Комерційних туристських підприємства функціонують і розвиваються за власні фінансові кошти за рахунок отримання прибутку розподіляються на два види: туроператори і турагенти. Ці підприємства функціонують у різних організаційно-правових формах (туроператори виключно юридичні особи, турагенти - юридичні чи фізичні особи), на різних сегментах ринку туристських послуг (в'їзний туризм, виїзний туризм, внутрішній туризм).

Туристські оператори - юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристського продукту, реалізація та надання туристських послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність.

Туроператор є свого роду оптовим підприємством, продукти якого реалізуються через мережу роздрібних турагенцій.

Турпродукт – це попередньо розроблений комплекс туристських послуг, який поєднує не менш 2 таких послуги, що пропонуються для реалізації або реалізуються за певною ціною, до складу якого входять послуги з перевезення, послуги розміщення та інші туристські послуги не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідування об'єктів культури, відпочинку, розваг, реалізації сувенірної продукції тощо).

Туристські агенти - юридичні особи, створені згідно із законодавством України, а також фізичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристського продукту туроператорів та туристських послуг інших суб'єктів туристської діяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг.

Турагенти – підприємства, що займаються роздрібною реалізацією турпродуктів, створених туроператорами, та окремих туристських послуг (транспортних, екскурсійних та інших).

Екскурсійні підприємства – це комерційні підприємства, основною

метою діяльністю яких є організація екскурсійної діяльності для широких верств населення. Під організованою екскурсійною діяльністю розуміється діяльність з організації ознайомлення туристів і екскурсантів з екскурсійними об'єктами без надання послуг розміщення (нічлігу). Основним продуктом екскурсійних підприємств є екскурсія. В широкому розумінні екскурсія це - цілеспрямований та запрограмований наочний процес пізнання особистістю оточуючого світу, побудований на поєднанні зорових, слухових та інших вражень, який проходить під керівництвом кваліфікованого фахівця – екскурсовода. *Екскурсія* як вид послуг - туристська послуга тривалістю до 24 годин у супроводі екскурсовода за заздалегідь затвердженим маршрутом для забезпечення задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб споживачів. Екскурсійні підприємства розробляють, організовують та проводять екскурсії. Надаватися можуть як окремі екскурсії так і стандартизовані екскурсійні програми (цикли екскурсій).

Для цілей статистичного обліку також слід з'ясувати два центральних поняття: турист і екскурсант.

Турист особа, яка подорожує у місцях, що знаходяться поза межами її постійного перебування, впродовж періоду, що не перевищує одного року підряд, з метою дозвілля і відпочинку, лікування, спорту та оздоровлення, відвідання знайомих і родичів, вирішення службових питань тощо.

Екскурсант особа, яка отримує послуги з організації подорожей на території України, що не перевищують 24 годин, у супроводі фахівця-екскурсовода за заздалегідь складеними маршрутами з метою ознайомлення з пам'ятками історії, культури, природи, музеями, з визначними місцями тощо.

Загальна характеристика туристських потоків України за останній десятирічний період представлена в табл. 4.10.

Таблиця 4.10 - Туристські потоки України, 2000-2011 рр.

Роки/Категорії	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Кількість громадян України, які виїжджали за кордон	13422	15488	16454	16875	17335	15499	15334	17180	19773
Кількість іноземних громадян, які відвідали Україну	6431	15629	17631	18936	23122	25449	20798	21203	21415
Кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності України	2014	1890	1826	2206	2864	3042	2290	2281	2343

Продовження табл. 4.10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
З них:									
іноземні туристи	378	436	327	299	373	373	282	336	344
туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон	285	442	567	868	336	1282	914	1296	1359
внутрішні туристи	1351	1012	932	1039	2155	1387	1094	649	605
Кількість екскурсантів	1644	1502	1705	1769	2393	2406	1909	1953	1323

Отриманими згідно з рекомендаціями Всесвітньої туристської організації (ЮНВТО) та національною Методикою розрахунку обсягів туристичної діяльності, дані свідчать про наступні тенденції в розподілі туристських потоків:

- всі показники туристських потоків, окрім кількості екскурсантів та внутрішніх туристів, зростають протягом аналізованого періоду;
- починаючи з 2005 р. кількість в'їзних туристів в Україні незначно перевищує кількість виїзних: співвідношення в середньому по роках становить 52 % до 48 %;
- значним падінням характеризується кількість внутрішніх туристів, але слід розуміти, що в наведених даних враховані лише ті туристи, які звернулися за отриманням послуг до суб'єктів туристської діяльності тобто організовані туристи. Відповідно до цих викладок кількість внутрішніх туристів в реальності набагато більша;
- негативною тенденцію спаду (останні три роки) вирізняється показник кількості екскурсантів. Це є дуже тривожним моментом і свідчить про падіння інтересу як місцевих мешканців так і приїжджих туристів до національних туристських ресурсів. Така ситуація потребує обов'язково втручання з боку органів державної влади на предмет більш широкої пропаганди та реклами національних туристських ресурсів.

На українському турринку в 2011 р. туристичні послуги надавали 4793 суб'єктів туристської діяльності:

- 877 туроператорів;
- 3512 – турагентів (з них юридичні особи – 1471; фізичні особи-підприємці - 2041);
- 404 суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність (з них юридичні особи – 94; фізичні особи-підприємці - 310).

Найбільша кількість суб'єктів туристичної діяльності (всіх видів і форм власності) працює на ринках м. Києва – 885 одиниць. Набагато відстають від нього навіть такі розвинені туристські регіони як АР Крим (555), Донецька (408), Дніпропетровська (397), Харківська (296), Одеська (261), Львівська (230) області. Найбільша кількість туроператорів природно зафіксована в

містах скупчення потужних туристських потоків, (їх формування та подальшого відправлення) та в регіонах з розвиненим транспортним сполученням, в тому числі авіаційним: м. Київ (275 підприємств, що становить частку рівну 31,3 % від всіх туроператорів України); АР Крим (129 підприємств - 14,7 %) та Одеська обл. (116 підприємств – 13,2). Тобто можливо зауважити, що в цих трьох регіонах держави зосереджено майже 60 % підприємств туроператорів. На фоні областей які залишилися можливо відзначити лише Львівську обл. в якій працює 60 підприємств.

Концентрація турагенцій припадає на найбільш густонаселені регіони держави, де проходить формування основного попиту на туристські послуги. Незаперечним лідером по кількості турагентів є м. Київ (600); далі йдуть: Донецька (368), Дніпропетровська (365), Харківська (272) області та АР Крим (196).

Аналіз кількості суб'єктів, що здійснюють екскурсійну діяльність показує, що найвища кількість їх зосереджена в АР Крим (230, причому переважну більшість становлять фізичні особи підприємці). На другому місці знаходиться Львівська обл. (55). Але вражаючим є той факт, що виявилися області, в яких не зафіксовано жодного підприємства даного типу, це - Луганська та Чернігівська обл.

Середньооблікова кількість штатних працівників суб'єктів туристичної діяльності становить 14,4 тис. осіб: з них на підприємствах туроператорів працює 42 % працівників; в турагенціях – 49,8 %; на підприємствах, що здійснюють екскурсійну діяльність - 8,2 %. Серед усіх працівників вищу або середню спеціалізовану освіту в галузі туризму мають 40 % працюючих. Традиційно в нашій державі в сфері туризму спостерігається серед працюючих найбільший відсоток жінок, так в 2011 році він становив – 64,7 %.

Кількість туристів та екскурсантів, обслугованих туроператорами та турагентами за регіонами наведена в табл. 4.11.

Аналіз даної таблиці свідчить, що по кількості обслугованих в'їзних туристів перші місця в рейтингу займають м. Київ, АР Крим, м. Севастополь, Одеська та Львівська області. Серед громадян інших країн, що були обслуговані суб'єктами туристичної діяльності найбільше прибуло з Російської Федерації, Білорусі, Німеччини, Туреччини, Туркменістану, Польщі.

По кількості обслугованих виїзних туристів лідерами є м. Київ, Харківська, Львівська, Донецька і Одеська області. Серед основних країн виїзду найбільшою популярністю у наших громадян користуються вже багато років поспіль Туреччина, Єгипет, Греція, Іспанія, Болгарія, Чехія, Сербія і Чорногорія.

По кількості обслугованих внутрішніх туристів відзначаються АР Крим, м. Київ, м. Севастополь, Івано-Франківська та Запорізька області.

По кількості обслугованих екскурсантів перші місця в рейтингу займають Івано-Франківська обл., Одеська обл., АР Крим, м. Київ, м. Севастополь.

Таблиця 4.11 – Кількість туристів та екскурсантів, обслугованих туроператорами та турагентами, у 2011 р. за регіонами, осіб

	Кількість обслугованих туристів					Кількість обслугованих екскурсантів	
	усього	у тому числі				усього	з них іноземні громадяни
		громадян України			громадян інших країн		
		усього	у тому числі подорожуючих в межах території України	за кордоном			
Україна	1888036	1658108	569982	1088126	229928	656139	86630
АР Крим	206285	124842	116768	8074	81443	43276	13897
Вінницька	17404	17390	8892	8498	14	10786	-
Волинська	8050	6899	4329	2570	1151	10623	-
Дніпропетровська	38087	38079	10351	27728	8	3231	-
Донецька	60016	59198	20969	38229	818	2523	-
Житомирська	6367	6367	2168	4199	-	4086	-
Закарпатська	18013	17291	9444	7847	722	10246	-
Запорізька	42730	41476	24723	16753	1254	27170	11468
Івано-Франківська	51882	48636	43861	4775	3246	337541	3330
Київська	8694	8690	1213	7477	4	1186	4
Кіровоградська	15590	15242	10048	5194	348	4479	441
Луганська	7842	7771	2280	5491	71	1834	85
Львівська	92147	79269	31331	47938	12878	17446	332
Миколаївська	22078	18119	12081	6038	3959	2100	-
Одеська	61021	43992	17171	26821	17029	55588	27703
Полтавська	12591	12371	7032	5339	220	16821	-
Рівненська	6536	6471	3035	3436	65	1172	-
Сумська	6488	6408	3497	2911	80	11071	-
Тернопільська	10575	10575	8301	2274	-	5290	-
Харківська	58717	58194	8964	49230	523	7298	-
Херсонська	19454	19200	16910	2290	254	3158	-
Хмельницька	15058	15058	7325	7733	-	7371	-
Черкаська	4002	4002	1303	2699	-	4106	-
Чернівецька	31684	29458	20587	8871	2226	4604	295
Чернігівська	11109	10962	7517	3445	147	12086	-
м. Київ	924934	860039	86188	773851	64895	26953	9705
м. Севастополь	130682	92109	83694	8415	38573	24094	19370

Розподіл туристів обслугованих туроператорами і турагентами, за метою поїздки та видами туризму у 2011 році наведений на рис. 4.11-4.13.

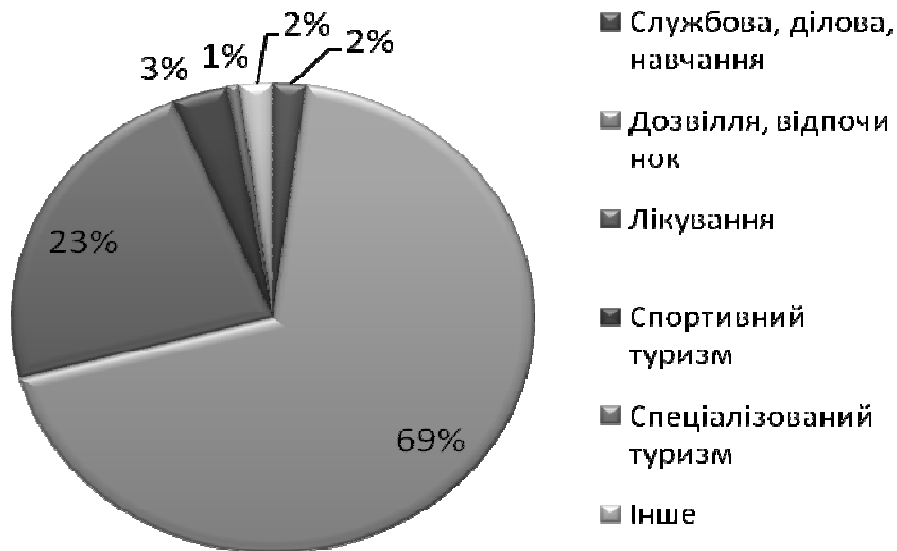

Рис. 4.11 - Розподіл візних туристів за метою поїздки

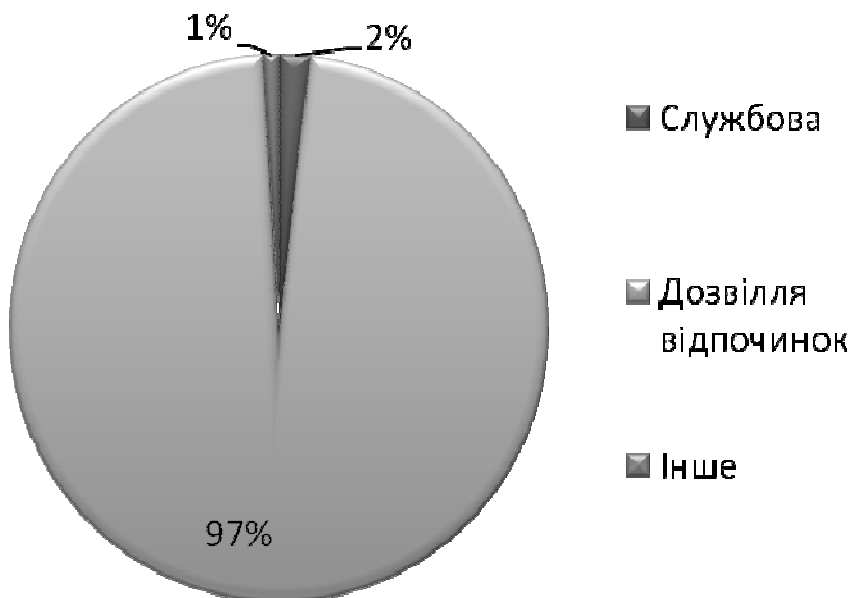

Рис. 4.12 - Розподіл виїзних туристів за метою поїздки

Так, для в'їзних туристів головною метою поїздки в Україну виступає дозвілля та відпочинок, другу позицію займає лікування набагато менші долі мають інші види туризму.

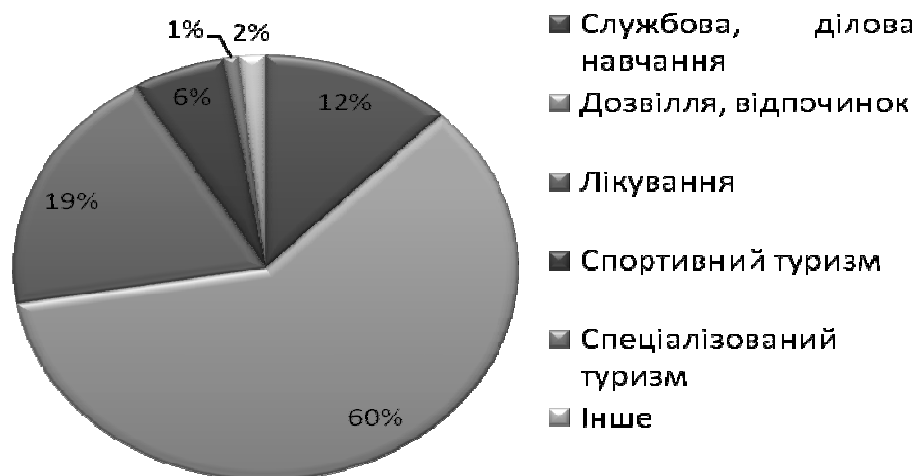

Рис. 4.13 - Розподіл внутрішніх туристів за метою поїздки

Пріоритетною метою виїзду українських громадян з метою туризму є так само відпочинок і дозвілля в структурі він займає левову частку на другому місці – службові і ділові цілі, всі інші виділені цілі поїдок довелося об'єднати в інші, оскільки долі виявилися незрівнянно малими навіть для відображення на діаграмі.

Розподіл внутрішніх туристів більш строкатий проте найбільшу частку все ж таки займають цілі відпочинку, далі за обсягами йде лікування, а за ним службові, ділові цілі та навчання.

Доход від надання туристичних послуг становить 4 937 716 тис. грн., з загальної суми доходів на туроператорів доводиться – 89, 5 % турагентів – 9,3 %; на суб'єктів, що здійснюють екскурсійну діяльність – 1,2 %. В розрізі регіонів лідерами по отриманню доходів від туристської діяльності виявляються АР Крим, м. Київ, Івано-Франківська обл., Донецька та Львівська обл.

Контрольні запитання

1. Перелічіть підприємства, які належать до соціально-економічних туристських ресурсів.
2. Назвіть основні групи на які поділяються в країні засоби розміщення.
3. Дайте визначення основним типам засобів розміщення в Україні.
4. Охарактеризуйте динаміку основних показників розвитку готельного господарства в державі.

5. Проаналізуйте територіальну диференціацію готельного господарства за регіонами.
6. Охарактеризуйте динаміку основних показників розвитку санаторно-курортних і оздоровчих закладів в Україні.
7. Проаналізуйте територіальну диференціацію санаторно-курортних і оздоровчих закладів за регіонами.
8. Оцініть розвиток та структури ресторанного господарства в Україні в цілому та по окремих регіонах.
9. Дайте оцінку транспортним ресурсам держави.
10. Назвіть завдання та напрями діяльності Державного агентства України з туризму та курортів.
11. Назвіть та дайте коротку характеристику змісту діяльності окремих суб'єктів турринку України.
12. Опишіть загальні тенденції розвитку турпотоків в Україні за останні 10 років.
13. Оцініть розрізі регіонів діяльність туроператорів турагентів та суб'єктів, що надають екскурсійні послуги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лісовий кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 35.
2. Положення про порядок оголошення заказників, заповідних урочищ та пам'яток природи [Електронний ресурс] : наказ Державної служби заповідної справи Мінекоресурсів України від 25 грудня 2003 р. № 30. – Режим доступу: <http://ecology.odessa.gov.ua/Main.aspx?sect=Page&IDPage=30175&id=280>.
3. Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України [Електронний ресурс] : наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 22 червня 2009 № 330. – Режим доступу : <http://www.uapravo.net/akty/administracija-osnovni/akt5dlxd6j.htm>.
4. Про внесення змін до Закону України “Про туризм” [Електронний ресурс] : закон України від 18 листопада 2003 № 1282-IV. – Режим доступу : <http://www.uazakon.com>.
5. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки : закон України від 21 вересня 2000 року № 1989-III // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 47. – С. 405.
6. Про затвердження програми розбудови туристичної інфраструктури за напрямками національної мережі міжнародних транспортних коридорів та основних транспортних магістралей у 2004–2010 роках [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2004 р. № 612. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/612-2004-%D0%BF>.
7. Про невідкладні заходи щодо відродження Софії Київської як загальнонаціонального духовного центру : указ Президента України від 30 грудня 2005 року № 1881/ 2005 // Культура і життя. – 2006. – 25 січня.
8. Про охорону культурної спадщини : закон України від 8 червня 2000 року № 1805-III // Офіційний вісник України. – 2009. – № 27. – С. 32–40.
9. Про природно-заповідний фонд України : закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – С. 1130–1156.
10. Про природно-заповідний фонд України [Електронний ресурс] : закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII. – Режим доступу : <http://www.uazakon.com>.
11. Активний туризм в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.atour.com.ua>.
12. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). – К., 1999. – Ч. I. – С. 226–283.
13. Афанасьєв О. Є. Скансени України як важливий туристичний ресурс / О. Є. Афанасьєв, Є. В. Бурлака, Ю. М. Маркіна // Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., Луганськ, 6–7 травня 2009 р. – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 80–84.
14. Багрова Л. А. География Крыма : учебное пособие для учащихся общеобразоват. учеб. заведений / Л. А. Багрова, В. А. Боков, Н. В. Багров. – К. : Лыбидь, 2001. – 304 с.
15. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія / О. Бейдик. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. – 395 с.
16. Бейдик О. О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії / О. О. Бейдик. – К. : «Палітра», 1997. – 130 с.
17. Бейдик О. О. Рекреаційне районування / О. О. Бейдик // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. Т. 3. – К., 1990. – С. 120.
18. Бистрицька Т. А. Перлини України / Т. А. Бистрицька. – К. : Либідь, 2002. – 60 с.

19. Бондарчук В. Г. Геологические памятники Украины / В. Г. Бондарчук. – К., 1961. – 80 с.
20. Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – К. : Наукова думка, 1990.
21. Бурдуланюк В. Пам'ятки культури Івано-Франківщини / В. Бурдуланюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1998. – 56 с.
22. Бурнашов Г. Скелі Довбуша : нарис / Г. Бурнашов. – Івано-Франківськ : Просвіта, 1994. – 32 с.
23. Быкова Л. М. Курорти Закарпаття / Л. М. Быкова, А. А. Сочка, Г. Л. Тронь. – К. : Здоров'я, 1974.
24. Варивода І. Курорти Прикарпаття / І. Варивода, В. Кушнір. – К. : Здоров'я, 1989. – 158 с.
25. Вацебу О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху / О. Вацебу. – Л., 1994. – 264 с.
26. Вечерський В. В. Пам'ятки містобудування й архітектури України та перспективи їх використання як туристичних об'єктів / В. В. Вечерський // Туристично-краєзнавчі дослідження : зб. наук. статей : у 2-х ч. Ч. 1. Вип. 1. – К. : "КМ-Трейдінг", 1998.
27. Випуск "Галицьке краєзнавство" // Галицька брама. – 1995. – № 5–6.
28. Вишгородський історико-культурний заповідник // Музеї України. – 2005. – № 3. – С. 25.
29. Вісьтак О. Країнознавчі студії у Галичині у міжвоєнні роки / О. Вісьтак // Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-ту. – 2000. – №2. – С. 52–56.
30. Водзинський Є. Є. Історичні міста України: дослідження і охорона / Є. Є. Водзинський // Архітектурна спадщина України. – 1996. – № 3 – С. 243–255.
31. Гавдяк М. Завдання українського краєзнавства / М. Гавдяк // Наша Батьківщина. – 1937. – Перший річник. – С. 4–9.
32. Гаврилів Б. Давній Галич в пам'ятках історії та культури / Б. Гаврилів, І. Деркач, В. Кафарський. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. – 148 с.
33. Гаспарян А. А. Розвиток гірського туризму в Україні / А. А. Гаспарян // Бізнес. – 2006. – № 5.
34. Генсирук С. А. Рекреационное использование лесов / С. А. Генсирук, М. С. Нижник, Р. Р. Возняк. – К. : Наукова думка, 1987. – 248 с.
35. Географічна енциклопедія України : в 3-х т. – К. : "Українська радянська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1989.
36. Географічні ландшафти і охорона природи. – К. : Наук. думка, 1976. – 178 с.
37. Геоекологія рекреаційних зон України. – К. : Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1996. – 200 с.
38. Геологические памятники Украины : справочник-путеводитель / под ред. Н. Е. Коротенко, А. С. Щирици, А. Я. Каневского. – К. : Наук. думка, 1987. – 156 с.
39. Геологічні пам'ятки природи: природно-заповідні території та об'єкти Івано-Франківщини. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 115–124.
40. Гладких М. І. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування / М. І. Гладких // Археологія. – 1972. – № 6. – С. 106–107.
41. Гошовский И. Всемирное наследие Украины / И. Гошовский // Украинский туризм. – 2008. – № 4. – С. 34–36.
42. Грищенко В. П. Геологічні пам'ятки природи України: проблеми вивчення, збереження та раціонального використання / В. П. Грищенко, А. А. Іщенко, Ю. О. Русько, В. І. Шевченко. – К. : ЦНПМ НАН України, 1995. – 60 с.
43. Гуменюк Г. Краєзнавство в українських гімназіях Галичини (початок ХХ ст.) / Г. Гуменюк // Шлях освіти. – 2003. – № 2. – С. 46–50.
44. Даниш В. Заповідні геологічні об'єкти Гуцульщини / В. Даниш // Історія Гуцульщини. Т. 4. – Львів : Логос, 1999. – С. 41–56.

45. Демідієнко О. Я. Основи краєзнавства : навч. посіб. / О. Я. Демідієнко, О. М. Іонова, В. І. Кузнецова. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 861 с.
46. Державний історико-архітектурний заповідник у Збаражі // Музеї України. – 2005. – № 4. – С. 30–32.
47. ДСТУ 3862-99. Ресторанне господарство. Терміни та визначення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nau.kiev.ua/nau10/ukr/getcnt.php?uid=1022.260.0&nobreak>.
48. ДСТУ 4268:2003. Послуги туристичні. Засоби розміщування. Загальні вимоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kurort-service.com/uploads/assets/file/per.pdf>.
49. ДСТУ 4269:2003. Послуги туристичні. Класифікація готелів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukr-hotels.com/files/File/4269-2003.pdf>
50. ДСТУ 4281:2004. Заклади ресторанного господарства. Класифікація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://3umf.com/doc/449/>.
51. ДСТУ 4527:2006. Послуги туристичні. Засоби розміщування. Терміни та визначення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prohotel.tv/forum/index.php?autocom=downloads&showfile=439>.
52. Електронна бібліотека туристської літератури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tourlib.net>.
53. Енциклопедія українознавства : у 3-х т. / гол. ред. В. Кубійович. – Львів : НТШ, 1993. – Т. 2. – С. 583–589.
54. Енциклопедія українознавства : у 3-х т. / гол. ред. В. Кубійович. – Львів : НТШ, 1993. – Т. 3. – С. 1189.
55. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні : навч. посібник / Я. І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 204 с.
56. Жупанський Я. І. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства / Я. І. Жупанський, В. Круль // Краєзнавство. – 1994. – № 1–2. – С. 3–7.
57. Жупанський Я. І. Стародавня картографічна інформація про Україну / Я. І. Жупанський // Український географічний журнал. – 1993. – № 1. – С. 46–50.
58. Зайцева З. І. Мирон Кордуба й українські наукові товариства / З. І. Зайцева // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 108–122.
59. Заклинський Р. Географія Русі. Русь галицька, буковинська і угорська / Р. Заклинський. – Львів : Просвіта, 1887. – 150 с.
60. Заповідні екосистеми Карпат / за ред. С. Стойка. – Львів : Світ, 1991. – 248 с.
61. Заставний Ф. Д. Географія України : у 2-х кн. / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.
62. Захар'єв В. А. Археологічно-екскурсійний потенціал Хмельниччини / В. А. Захар'єв // Туристичні ресурси України. – К. : 1996. – С. 88–99.
63. Здравниці України : [адреси, профіль, лікування, сезон] // Все про бухгалтерський облік. – 2002. – № 109 (дод.). – 25 листопада. – С. 1–24.
64. Зинько В. Н. Сохранение и музеефикация памятников античной археологии / В. Н. Зинько // Историческое Наследие Крыма. – № 2. – 2003. – С. 92–95.
65. Знайомтесь Україна [Карти] : атлас / за ред. Н. О. Крижова, Л. М. Веклич. – К. : ДНВП «Картографія», 2009. – 144 с.
66. Зорин И. В. Энциклопедия туризма : справочник / И. В. Зорин, В. А. Квартальнов. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 368 с.
67. Івченко А. С. Вся Україна / А. С. Івченко – К. : ДНВП «Картографія», 2006. – 656 с.
68. Історико-культурна спадщина України: пам'ятники історії, мистецтво, архітектура [Електронний ресурс] : портал Науково-дослідного інституту пам'ятко-охоронних досліджень. – Режим доступу : <http://www.spadshina.org.ua>.

69. Кадастр мінеральних вод України / гол. ред. М. В. Лобода. – К. : “ТАМЕД”, 1996. – 27 с.
70. Кандя А. Академік С. Рудницький і розвиток українського краєзнавства / А. Кандя // Академік Степан Рудницький – основоположник географічної науки : зб. наук. праць / відп. ред. О. І. Шаблій. – Львів : ЛДУ імені Івана Франка, 1994. – С. 73–84.
71. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва. – К. : «Мистецтво», 1993.
72. Карпатский рекреационный комплекс : монография / отв. ред. М. Долишний. – К. : Наук. думка, 1984. – 148 с.
73. Кепін Д. В. Зарубіжний досвід популяризації пам’яток первісної археології та його використання для потреб туризму в Україні / Д. В. Кепін // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 548–549.
74. Коваленко В. Архитектурные памятники Новгорода-Северского эпохи «Слова о полку Игореве» / В. Коваленко // «Слово о полку Игореве» й Путивльщина. – Путивль, 1987. – С. 32–33.
75. Ковалюк Р. Українська мандрівка в Галичині в ХІХ ст. / Р. Ковалюк // З історії вітчизняного туризму : зб. наук. ст. – К. : ФПУ, 1997. – С. 32–38.
76. Колективні засоби розмішування в Україні у 2011 році : статистичний бюлетень. – К. : Держстат України, 2012. – 190 с.
77. Костриця М. Витоки українського краєзнавства / М. Костриця // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 1. – С. 31–32.
78. Костриця М. Витоки українського краєзнавства / М. Костриця // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 2. – С. 34–36.
79. Кравчук Я. С. Геоморфологія Передкарпаття / Я. С. Кравчук. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – 187 с.
80. Кравчук Я. С. Геоморфологія Скибових Карпат / Я. С. Кравчук. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 232 с.
81. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм / М. П. Крачило. – К. : Вища школа, 1994.
82. Курорти України. Минуле і сучасне. Санаторно-курортні заклади ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» / за ред. М. В. Лободи. – К. : ТАМЕД, 2002. – 304 с.
83. Курортні ресурси України. – К. : ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», «ТАМЕД», 1999. – 344 с.
84. Лечебные грязи (пелоиды) Украины / под ред. М. В. Лободы, К. Д. Бабова, Т. А. Золотаревой, Е. М. Никипеловой. – К. : Куприянова, 2006. – 320 с.
85. Лисик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лисик. – Львів : Світ, 1993.
86. Лукьянова Л. И. Рекреационные комплексы : учеб. пособие / Л. И. Лукьянова. – К. : Вища школа, 2004. – 364 с.
87. Львівщина туристська : путівник. – Львів : Каменяр, 1986.
88. Манюк В. В. Геологічні пам’ятки Дніпропетровщини / В. В. Манюк // Бористен. – 1998. – № 2 (80). – С. 2–4.
89. Манюк В. В. Зберегти скарби геологічної спадщини Дніпропетровщини / В. В. Манюк // Свята справа. – 1999. – № 3. – С. 19–25.
90. Масляк П. О. Рекреаційна географія : навч. посіб. / П. О. Масляк. – К. : Знання, 2008. – 343 с.
91. Матеріали та документи ІІ з’їзду Всеукраїнської спілки краєзнавства, 25 грудня 1996 р. – К. : Рідний край, 1997.
92. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / В. І. Мацола. – Львів : НАН України, Інститут регіональних досліджень, 1997. – 156 с.
93. Металлогения Украины и Молдавии. – К. : Наукова думка, 1974. – 512 с.

94. Методология оценки рекреационных территорий / В. Ф. Данильчук, Г. М. Алейникова, А. Я. Бовсуновская, С. Н. Голубничая. – Донецк : ДИТБ, 2003. – 197 с.
95. Миланова Е. В. Использование природных ресурсов и охрана природы : учебник / Е. В. Миланова, А. М. Рябчиков. – М. : Высшая школа, 1986. – 280 с.
96. Минеральные лечебно-столовые воды Украины : справочник / под ред. К. Д. Бабова, М. В. Лободы, Е. М. Никипеловой. – К. : ВАФК, 1998.
97. Мінеральні води України / за ред. Е. О. Колесника, К. Д. Бабова. – К. : ВАФК, 2005.
98. Музейний простір України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrmuseum.org.ua>.
99. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2010 році. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2011. – 254 с.
100. Нестерук Ю. Рослинний світ Українських Карпат: Чорногора. Екологічні мандрівки / Ю. Нестерук. – Львів : БаК, 2003. – 520 с.
101. Никифорок В. Старожитності Городенківщини (у фактах, легендах, домислах) / В. Никифорок, Р. Смеречанський. – Снятин : Над Прутом, 1995. – 111 с.
102. Оленковська Л. Історико-археологічні пам'ятки Херсонщини як об'єкти туризму та патріотичного виховання / Л. Оленковська, М. Оленковський // Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя. – К. : Реформа, 1998. – С. 196–199.
103. Оленковський М. Л. Археологічні туристичні ресурси Херсонщини / М. Л. Оленковський // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 472–486.
104. Оленковський М. Л. Пам'ятки археології Нижньодніпровського регіону як можливі об'єкти масового туризму / М. Л. Оленковський // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Ч. 2. – Вип. 1. – С. 69–75.
105. Олеський замок : путівник. – Львів : Каменяр, 1981.
106. Організація туризму : підручник / І. М. Писаревський, С. О. Погасій, М. М. Покоłodна та ін. ; за ред. І. М. Писаревського. – Х. : ХНАМГ, 2008. – 541 с.
107. Основи курортології : посібник / за ред. М. В. Лободы, Е. О. Колесника. – К. : ВАФК, 2003.
108. Офіційний сайт Всесвітньої туристської організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unwto.org>.
109. Офіційний сайт Всеукраїнського проекту «7 чудес України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.7chudes.in.ua>.
110. Офіційний сайт Державного агентства України з туризму та курортів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tourism.gov.ua>.
111. Офіційний сайт «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
112. Паламарчук М. М. Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах : тези доповідей міжнар. наук.-метод. семінару. – Х., 1994. – С. 3–4.
113. Пам'ятники архітектури та містобудування України : довідник Державного реєстру національного культурного надбання. – К. : Техніка, 2000. – 664 с.
114. Памятники истории и монументального искусства. Государственный реестр недвижимых памятников истории и культуры Республики Крым (по состоянию на 01.01.95 г.). – Симферополь, 1995.
115. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство : навч. посіб. / Є. В. Панкова. – К. : Альтерпрес, 2007. – 352 с.
116. Папирян Г. А. Международные экономические отношения: экономика туризма / Г. А. Папирян. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 208 с.

117. Полканов Ю. А. Открытие подземного хода у стен древней крепости Чуфут-Кале / Ю. А. Полканов, Ю. И. Шутов // Крым : историко-краеведческий альманах. – М., 2004. – Вып. 1. – С. 232–236.
118. Попович С. І. Туристично-екскурсійні ресурси України: вступ до проблеми / С. І. Попович // Туристичні ресурси України : зб. наук. статей. – К. : Типографія ФПУ, 1996.
119. Природно-заповідні території та об'єкти Івано-Франківщини. – Івано-Франківськ, 2000. – 272 с.
120. Реестр туристских ресурсов Автономной Республики Крым и г. Севастополя. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2002. – 268 с.
121. Рутинський М. Й. Географія туризму України : навч.-метод. посіб. / М. Й. Рутинський. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 160 с.
122. Рутинський М. Й. Сільський туризм : навч. посіб. / М. Й. Рутинський, Ю. В. Зінько. – К. : Знання, 2006. – 271 с.
123. Семенченко Ю. В. Цветные камни Украины / Ю. В. Семенченко, Т. Н. Агафонов, И. С. Солонина и др. – К. : Будівельник, 1974. – 188 с.
124. Середін В. Ліс – база відпочинку / В. Середін, В. Парпан // Ужгород : Карпати, 1988. – 107 с.
125. Скрипник А. Етнографічні музеї України / А. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1989.
126. Словник-довідник з археології. – К., 1996. – 136 с.
127. Соловьев В. О. Туризм в Украине : словарь-справочник / В. О. Соловьев, Л. Д. Божко, М. Н. Поколотная. – Х. : Мачулин, 2008. – 224 с.
128. Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2011. – 560 с.
129. Статистичний щорічник України за 2011. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2012. – 559 с.
130. Стафійчук В. І. Рекреалогія : навч. посіб. / В. І. Стафійчук. – 2-е вид. – К. : Альтерпрес, 2008. – 264 с.
131. Степанов Е. Г. Основы курортологии и санаторно-курортное лечение : учеб. пособие / Е. Г. Степанов. – К. : ВАФК, 2007.
132. Стойко С. Карпатський заповідник / С. Стойко, Д. Саїк, К. Татаринів. – Ужгород : Карпати, 1982. – 128 с.
133. Терлецький В. Ботанічні скарбниці Карпат / В. Терлецький, С. Фодор, Я. Гладун. – Ужгород : Карпати, 1985. – 136 с.
134. Титова О. М. Пам'ятки археології як об'єкти організованого туризму / О. М. Титова // Туризм і завдання національно-культурного відродження України : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – К. ; Черкаси, 1992. – С. 125.
135. Титова О. М. Проблеми музеєфікації первісної археології як ресурсної бази туризму / О. М. Титова, Д. В. Кепін // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 110–120.
136. Титова О. М. Фортеці козацьких часів на Поділлі та Волині. Проблеми охорони та використання / О. М. Титова // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Ч. 2. Вип. 1. – С. 88.
137. Титова О. Принципи організації «археопарків» / О. М. Титова, Д. В. Кепін // Вісник УТОPIK. – 2000. – № 1. – С. 55–64.
138. Торохтин М. Здравниці Карпат : путеводитель-справочник / М. Торохтин, В. Денисюк. – Ужгород : Карпати, 1975. – 96 с.

139. Туризм і охорона культурної спадщини: український та польський досвід : монографія / В. Вакуленко, І. Валентюк, В. Грибан, С. Коротич та ін. ; за заг. ред. Ю. Лебединського, В. Вакуленка, І. Валентюка. – К. : Вид-во К.І.С., 2003. – 176 с.
140. Туристична діяльність в Україні у 2011 році : статистичний бюлетень. – К. : Держстат України, 2012. – 76 с.
141. Туристичні ресурси України / під ред. О. І. Лугової. – К. : Інститут туризму федерації профспілок України, 1996. – 352 с.
142. Україна у цифрах. 2011 : статистичний збірник. – К. : Держстат. України, 2012. – 251 с.
143. Україна. Туристична карта [Карти] / уклад. та підгот. до видання Державним науково-виробничим підприємством “Картографія” у 2002 р. – 1 : 1 250 000. – К. : ДНВП „Картографія”, 2002. – 1к. : цв., табл.
144. Фоменко Н. Рекреаційні ресурси та курортологія : підручник / Н. Фоменко. – Івано-Франківськ : Ін-т менеджменту та економіки, 2001. – 240 с.
145. Художні промисли України. – К. : «Мистецтво», 1979.
146. Шварцбах М. Великие памятники природы. Известные места геологических исследований / М. Шварцбах. – М. : Мир, 1973. – 331

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

АРХІТЕКТУРНИЙ АНСАМБЛЬ - гармонійна єдність просторової композиції, що включає будинки, інженерні спорудження й зелені насадження.

АТРАКТИВНІСТЬ - основна системна властивість рекреаційних ресурсів, природних і культурно-історичних об'єктів, що свідчить про їхню туристську цінність.

БІОСФЕРНІ ЗАПОВІДНИКИ - природоохоронні, науково-дослідні установи міжнародного значення, що створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових екологічних моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

БОТАНІЧНІ САДИ - науково-дослідні природоохоронні установи, які створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної і освітньої роботи.

БУДИНКИ, ПАНСІОНАТИ, БАЗИ ТА ІНШІ ЗАКЛАДИ ВІДПОЧИНКУ – це заклади, що призначені для відпочинку населення, в яких відпочиваючі протягом певного терміну розміщуються і харчуються або тільки розміщуються. Такі заклади можуть діяти протягом цілого року (цілорічні) або протягом сезону (сезонні). Місця враховуються у місяць максимального розгортання.

ВІДНОВЛЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ - природний (регульований і нерегульований) і штучний процес збільшення запасів та відновлення якісних характеристик природних туристських ресурсів.

ВІДПОЧИНОК - будь-яка людська діяльність, що не спрямована на задоволення фізіологічних потреб; - будь-яка діяльність або бездіяльність, спрямована на відновлення сил людини, що може здійснюватися як на території постійного проживання людини, так і за її межами.

ВИСТАВКИ – заходи, пов'язані з демонстрацією продукції та послуг, просуванням їх на внутрішній та зовнішній ринок і вивченням з цією метою кон'юнктури ринку.

ВИСТАВКОВІ ЦЕНТРИ – підприємства, основна діяльність яких пов'язана з організацією та проведенням виставок, з наданням послуг у сфері організації та проведення виставок (ярмарків). Виставкові центри повинні мати штат кваліфікованих працівників, відповідну матеріально-технічну базу (спеціальні виставкові площі та обладнання) та можуть надавати ці площі та обладнання для проведення виставок та ярмарків.

ВСЕСВІТНЯ СПАДЩИНА - видатні культурні й природні цінності, що становлять надбання всього людства.

ГЕОГРАФІЯ ТУРИЗМУ - 1) галузева географічна дисципліна, що досліджує територіальне поширення природних і антропогенних ресурсів туризму та напрямки, динаміку та потужність туристських потоків; 2) наукова дисципліна, що вивчає територіальну диференціацію сфери туризму, передумов його розвитку, процеси формування туристських районів.

ГОТЕЛЬНІ ПОСЛУГИ - діяльність з розміщування та надавання тимчасового проживання споживачам у засобах розміщування, а також інша діяльність, пов'язана з розміщуванням та тимчасовим проживанням.

ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ - сукупність підприємств різних організаційно - правових форм власності які займаються виробництвом, реалізацією і організацією споживання кулінарної продукції

ДЕНДРОЛОГІЧНІ ПАРКИ - науково-дослідні природоохоронні установи, які створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

ДИТЯЧІ ЗАКЛАДИ ОЗДОРОВЛЕННЯ ТА ВІДПОЧИНКУ – постійно або тимчасово діючі, спеціально організовані або пристосовані заклади, призначені для оздоровлення, відпочинку, розвитку дітей, що мають визначене місце розташування, матеріально - технічну базу, кадрове забезпечення та технології для надання послуг з оздоровлення та відпочинку дітей. До дитячих закладів оздоровлення належать дитячі заклади санаторного типу, дитячі центри та позаміські заклади оздоровлення та відпочинку. До дитячих закладів відпочинку належать табори з денним перебуванням, дитячі заклади праці та відпочинку і наметові містечка.

ЕКЗОТИЧНІСТЬ - ступінь контрастності місця відпочинку стосовно постійного місця проживання.

ЕКСКУРСАНТ - особа, яка отримує послуги з організації подорожей на території України, що не перевищують 24 годин, у супроводі фахівця-екскурсовода за заздалегідь складеними маршрутами з метою ознайомлення з пам'ятками історії, культури, природи, музеями, з визначними місцями тощо.

ЕКСКУРСІЯ - туристська послуга тривалістю до 24 годин у супроводі екскурсовода за заздалегідь затвердженим маршрутом для забезпечення задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб споживачів.

ЕКСКУРСІЙНІ ПІДПРИЄМСТВА – це комерційні підприємства, основною метою яких є організація екскурсійної діяльності для широких верств населення.

ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ - діяльність з організації ознайомлення туристів і екскурсантів з екскурсійними об'єктами без надання послуг розміщення (нічлігу).

ЗАКАЗНИКИ - природні території (акваторії) створені з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів.

ЗАКЛАДИ КУЛЬТУРИ - театри, філармонії, організації телебачення та радіомовлення, демонстратори фільмів, видавництва, музеї, бібліотеки, клубні заклади, цирки, парки культури та відпочинку, школи естетичного виховання (початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади).

ЗАПОВІДНА СПРАВА - теорія й практика організації й способів збереження природних комплексів на території заповідників, заказників і інших форм адміністративно оформлених ділянок охоронюваних і особливо охоронюваних природних територій.

ЗАПОВІДНІ УРОЧИЩА - лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, створюються з метою збереження їх у природному стані.

ЗАПОВІДНИЙ ФОНД - сукупність всіх ділянок особливо охоронюваних природних територій.

ЗАСІБ РОЗМІЩЕННЯ – будь-який об'єкт, який регулярно або час від часу надає послуги з розміщення для ночівлі.

ЗЕЛЕНА ЗОНА - 1) територія за межами міської зони, зайнята лісами й лісопарками, що виконують захисні й санітарно-гігієнічні функції і є місцями відпочинку населення; 2) широкий пояс навколо міста або іншого населеного пункту, де зберігається деревна рослинність, чагарники, трав'яний покрив і тваринний світ з метою створення умов для очищення середовища від забруднення, збагачення повітря киснем і підтримки умов для відпочинку населення.

ЗЕМЛІ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ - виділені у встановленому порядку ділянки землі, призначені й використовуються для організованого масового відпочинку й туризму населення. На землях рекреаційного призначення забороняється діяльність, що перешкоджає використанню їх по цільовому призначенню.

ЗООЛОГІЧНІ ПАРКИ – природоохоронні, культурно-освітні установи, які створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ – це історичні особливості, об'єкти і явища матеріальної і духовної культури, які були створені в процесі історичного розвитку і створюються в сучасних умовах, певної території та можуть бути використані для задоволення духовних, пізнавальних і інтелектуальних туристських потреб.

ІСТОРИЧНІ МІСТА Й МІСЦЕВОСТІ - міста й місцевості з високим туристським потенціалом, що створюють поряд із природними, в тому числі особливо охоронюваними об'єктами туристський "каркас" країни, регіону, території.

КАДАСТР - систематизований звід даних, що включає якісний і кількісний опис об'єктів або явищ, у ряді випадків з їхньою еколого-соціально-економічною оцінкою.

КАДАСТР ТУРИСТСЬКИХ РЕСУРСІВ - узагальнена (економічна або екологічна, вартісна або бальна) оцінка туристських ресурсів.

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА - матеріальні й духовні цінності народів, створені в минулому, а також пам'ятники й історико-культурні території й об'єкти, значимі для збереження й розвитку самобутності народів.

КУРОРТ – місцевість, що має природні лікувальні фактори та необхідні умови використання їх з лікувально-профілактичною метою. Курорт, окрім природних лікувальних ресурсів, повинен мати спеціальне обладнання для раціонального застосування курортних ресурсів (бурові свердловини, пункти грязедобування, лікувальні пляжі, теренкури тощо) і рекреаційні заклади, передбачає також наявність культурно-освітніх, спортивних, торгівельних та інших установ, а також транспорту доступність та інші умови, необхідні для забезпечення нормальної життєдіяльності, відпочинку, лікування та оздоровлення. За характером природних лікувальних ресурсів курорти діляться на три групи: кліматичні, бальнеологічні й грязьові.

КУРОРТНА МІСЦЕВІСТЬ - місцевість із природними лікувальними факторами (клімат, мінеральні води, лікувальні грязі й ін.) сприятливими для зміцнення здоров'я, лікування й профілактики захворювань. У міру освоєння природних лікувальних факторів курортна місцевість стає курортом державного або місцевого значення.

КУРОРТНІ (ПРИРОДНО-ЛІКУВАЛЬНІ) ФАКТОРИ - природно-лікувальні фактори, що використовуються для цілей профілактики, терапії й медичної реабілітації хворих на курортах і курортних місцевостях.

МЕМОРІАЛЬНИЙ АНСАМБЛЬ - архітектурний художній комплекс, споруджений на честь полеглих героїв, видатних діячів і подій, що поєднує в архітектурно-організованому просторі спорудження, монументальну скульптуру й живопис, написи, іноді звукові й світлові образи.

МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК - група особливо охоронюваних культурних об'єктів які знаходяться як в природних умовах так і у межах населених пунктів. Музеї-заповідники бувають таких видів: історико-архітектурні, історико-культурні, історико-меморіальні, історико-археологічні, історико-етнографічні. Музеї-заповідники також мають різний статус, в тому числі державний та національний.

ЛІКУВАЛЬНІ МІНЕРАЛЬНІ ВОДИ - природні води, які містять у собі в підвищених концентраціях ті чи інші мінеральні (рідше органічні) компоненти і гази і мають які-небудь фізичні властивості (радіоактивність, температура, реакція середовища та ін.), що визначає їхню лікувальну дію на організм людини, і яка відрізняється «у тій чи іншій мірі від дії прісної води».

НАЦІОНАЛЬНІ ПРИРОДНІ ПАРКИ - природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

НАЦІОНАЛЬНА СПАДЩИНА - сукупність культурних центрів, пам'ятників архітектури й інших цінностей, що становлять загальне надбання народів країни.

НОМЕР – ізольоване, мебльоване житлове приміщення, призначене для тимчасового проживання. Номер може складатися з однієї, двох та більше кімнат.

ОБ'ЄКТИ ТУРИСЬКОГО ІНТЕРЕСУ - визначні пам'ятки, природні об'єкти й природно-кліматичні зони, соціокультурні об'єкти показу й інші, здатні задовольнити потреби туриста в процесі здійснення туристської поїздки або подорожі й потреби туристських послуг і/або туристського продукту й/або тура.

ОБСЛУГОВАНО ПРИЇЗДЖИХ В ЗАКЛАДАХ РОЗМІЩЕННЯ – статистичний показник, що показує чисельність осіб, які тимчасово мешкали у готелях та інших місцях для тимчасового проживання протягом звітного року, яка визначається по даних анкети для приїжджих та журналу обліку громадян.

ОДНОРАЗОВА МІСТКІСТЬ ЗАКЛАДІВ РОЗМІЩЕННЯ – статистичний показник, що характеризує загальну кількість місць, яка визначається по кількості розміщених ліжок (койок) в усіх номерах на кінець звітного року. В цей показник не включаються тимчасові (додаткові) місця, місця в номерах, які постійно зайняті не за прямим призначенням, або зайняті мешканцями, які оплачують займану площу за діючими тарифами для житлових будинків.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ Й КУЛЬТУРИ - система державних заходів щодо збереження, відновлення, використання й пропаганди пам'ятників.

ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ - окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне пізнавальне значення, створюються з метою збереження їх у природному стані.

ПАМ'ЯТНИК - об'єкт, що становить частину культурного надбання країни, народу, людства й охороняється спеціальними законами.

ПАМ'ЯТНИК ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ - 1) пам'ятник культури або унікальна по властивостях природна територія, включені в міжнародний Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; 2) пам'ятник природної або культурної спадщини, що представляє винятковий інтерес і всесвітню цінність, статус якого визначений Комітетом ЮНЕСКО.

ПАМ'ЯТНИК КУЛЬТУРИ - архітектурно-будівельні, археологічні, культові та інші об'єкти, особливе значення яких закріплено юридично або традиційно.

ПАМ'ЯТНИК НАЦІОНАЛЬНИЙ - 1) будь-який об'єкт, у тому числі природний, з рисами національної культури або пов'язаний із цією культурою: від виду тварини або рослини до усного або письмового літературного твору; 2) синонім поняття "державний пам'ятник", тобто, що перебуває під охороною держави.

ПАРКИ-ПАМ'ЯТКИ САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА - природоохоронні рекреаційні установи, які являють собою найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва і створюються з метою їх охорони і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

ПРИРОДНІ ЛІКУВАЛЬНІ ГРЯЗІ - різні за генезисом утворення (переважно відклади боліт, озер, лиманів та морських заток), які складаються з води, мінеральних та органічних речовин і являють собою однорідну тонкодисперсну пластичну масу з певними тепловими та іншими фізико-хімічними властивостями.

ПРИРОДНІ ЛІКУВАЛЬНІ (КУРОРТНІ) РЕСУРСИ – це складова туристських природних ресурсів, які мають обмежене поширення або невеликі запаси у місцевостях з особливо сприятливими і ефективними для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань. До них належать: мінеральні і термальні води, лікувальні грязі, озокерит, ропа лиманів та озер, морська вода, природні об'єкти і комплекси із сприятливими для лікування кліматичними умовами.

ПРИРОДНІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ - природні та природно-технічні геосистеми, природні об'єкти явища і процеси, що мають необхідні якісні і кількісні параметри для організації туристської діяльності.

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД - включає ділянки гео- та акваторії окремі об'єкти, що мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного та рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу, забезпечення моніторингу довкілля. До природно-заповідного фонду України належать: природні території та об'єкти (природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища) та штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва).

ПРИРОДНІ ЗАПОВІДНИКИ - природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

РЕГІОНАЛЬНІ ЛАНДШАФТНІ ПАРКИ - природоохоронні рекреаційні установи місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

САДИБА - комплекс житлових, господарських, паркових і інших будівель, що становлять єдине господарське й архітектурне ціле.

САНАТОРІЇ ТА ПАНСІОНАТИ З ЛІКУВАННЯМ - це лікувально-профілактичні заклади, що обладнані ліжками і надають реабілітаційне лікування головним чином на основі цілющих властивостей природних факторів. Усі вони спеціалізовані та можуть бути одно- або багатопрофільними. У них ураховують ліжка, що забезпечені необхідним обладнанням, у місяць максимального розгортання.

СКАНСЕН - це розповсюджена форма етнографічних музеїв, що створюються на ґрунті музеєфікації репрезентативних фрагментів етноландшафтного середовища й об'єктів нематеріальної етнокультурної спадщини, являє собою своєрідний архітектурно-етнографічний комплекс під відкритим небом з міні-музеями в окремих будівлях. У них проводиться комплексна реконструкція минулого, історичні побудови якого є не просто окремими експонатами, а утворюють взаємозв'язаний комплекс. Таким чином, відвідувачі дістають можливість побувати в реконструйованому населеному пункті минулого, отримуючи загальне уявлення про історію відповідної країни або місцевості.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ - вся сукупність підприємств, закладів та організацій матеріального виробництва та невиробничої сфери, відповідні трудові ресурси, які забезпечують виробництво, розподіл, реалізацію та споживання товарів та послуг, здатних задовольняти туристські потреби.

ТЕРМАЛЬНІ ВОДИ - підземні води з температурою понад + 20 °С; за іншим визначенням - вище пересічної температури повітря для даної місцевості.

ТУРИЗМ - тимчасовий виїзд людей з місця свого постійного проживання в іншу країну або місцевість у межах своєї країни з метою оздоровлення, пізнання, професійно-ділових та інших цілях, без заняття оплачуваною діяльністю у відвідуваному місці на термін, що перевищує 24 години до одного року й із зобов'язанням покинути країну або місце перебування в певний строк.

ТУРИСТ особа, яка подорожує у місцях, що знаходяться поза межами її постійного перебування, впродовж періоду, що не перевищує одного року підряд, з метою дозвілля і відпочинку, лікування, спорту та оздоровлення, відвідання знайомих і родичів, вирішення службових питань тощо.

ТУРИСТСЬКА КАРТА - карта, що відображає напрямки і умови маршруту, а також об'єкти, що представляють інтерес для туристів (місця туристського інтересу).

ТУРИСТСЬКА ТЕРИТОРІЯ АБО АКВАТОРІЯ - вид комплексного туристського ресурсу – місцевість концентрації найцінніших туристських ресурсів та окремих об'єктів туристського інтересу, в межах якої встановлюється режим пріоритетного цільового (туристського) функціонування й використання.

ТУРИСТСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО - це наукова дисципліна, яка має за мету всебічне наукове та методично обґрунтоване вивчення різноманітних складових туристсько-ресурсного потенціалу, історію туристського освоєння та сучасний стан розвитку туризму в межах певних територій.

ТУРИСТСЬКЕ ОСВОЄННЯ - це багатобічний процес пристосування території для різних видів туристських занять і їхніх комбінацій.

ТУРИСТСЬКІ АГЕНТИ - юридичні особи, створені згідно із законодавством України, а також фізичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристського продукту туроператорів та туристських послуг інших суб'єктів туристської діяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг.

ТУРИСТСЬКІ ОПЕРАТОРИ - юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристського продукту, реалізація та надання туристських послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність.

ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ - це об'єкти і явища природного і антропогенного походження, які мають сприятливі якісні і кількісні характеристики і використовуються на даний час або можуть бути використані в майбутньому для організації туристської діяльності; -1 природні, історичні й соціально-культурні об'єкти, що включають об'єкти туристського показу, а також інші об'єкти, здатні задовольняти духовні потреби туристів, сприяти відновленню й розвитку фізичних сил

ТУРИСТСЬКИЙ ЦЕНТР - територія, що має в своєму розпорядженні різноманітні туристські ресурси які вирізняються потужною пропускнуою спроможністю для обслуговування значних туристських потоків; - місцевість, що залучає туристів у силу наявності специфічних туристських ресурсів, зручностей транспортно-географічного положення й доступної для туриста інформації про нього.

ТУРИСТСЬКО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ - сукупність наявних ресурсів та умов необхідних для організації туристської діяльності на певній території.

ТУРПРОДУКТ - це попередньо розроблений комплекс туристських послуг, який поєднує не менш 2 таких послуги, що пропонуються для реалізації або реалізуються за певною ціною, до складу якого входять послуги з перевезення, послуги розміщення та інші туристські послуги не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідування об'єктів культури, відпочинку, розваг, реалізації сувенірної продукції тощо).

ЯРМАРКИ – заходи, безпосередньо пов'язані з торгівлею (роздрібною чи оптовою), що проводяться в певному місці й у визначені терміни, на сьогодні являються потужним засобом привертання туристів.

Додаток А

Найбільші озера й лимани України

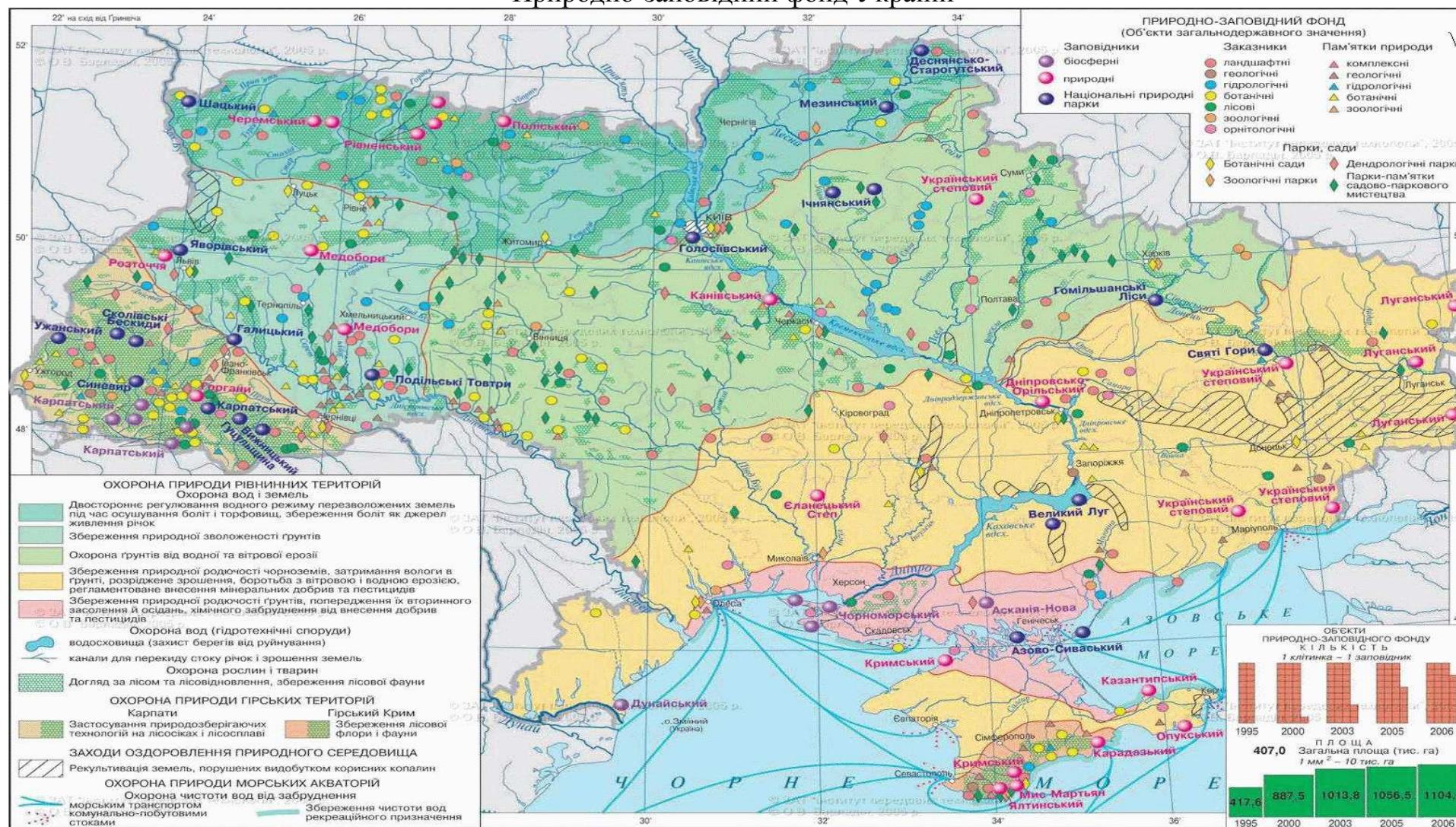
Озеро, лиман	Де перебуває	Площа, км	Довжина, км	МАХ ширина, км	МАХ Глибина, м
Дністровський лиман	Узбережжя Чорного моря	360,0	42,0	12,0	2,7
Сасик (Кундук) озеро	Узбережжя Чорного моря	204,8	35,0	11,0	3,9
Тилигульський лиман	Узбережжя Чорного моря	170-150	80,0	3,5	21,0
Молочний лиман	Узбережжя Азовського моря	168,0	35,0	10,0	3,0
Ялпуг озеро	Басейн Дунаю	149,0	39,0	5,0	6,0
Кугурлуй озеро	Басейн Дунаю	93,5	20,0	10,0	2,0
Кагул озеро	Басейн Дунаю	90,0	25,0	8,0	7,0
Шагани озеро	Узбережжя Чорного моря	74,0	11,5	9,3	2,0
Алібей лиман	Узбережжя Чорного моря	72,0	15,0	11,0	2,5
Сасик (Сасик- Сиваш) озеро	Кримський п-ів	71,0	18,0	12,0	1,2
Хаджибейський лиман	Узбережжя Чорного моря	70,0	40,0	3,5	13,0
Катлабуг озеро	Басейн Дунаю	67,0	21,0	6,0	4,0
Китай-озеро	Басейн Дунаю	60,0	24,0	3,5	5,0
Куяльницький лиман	Узбережжя Чорного моря	60-56	28,0	2,5	3,0
Донузлав озеро	Кримський п-ів	48,2	30,0	8,5	27,0
Будацький лиман	Узбережжя Чорного моря	30,0	15,0	2,7	2,0
Актаське озеро	Кримський п-ів	26,8	8,0	3,5	0,1
Світязь озеро	Басейн Південного Бугу	24,2	9,3	27,5	58,4
Узунларське озеро	Кримський п-ів	21,2	10,0	5,5	0,1
Кирлеуцьке озеро	Кримський п-ів	20,8	13, 2	3,0	0,6

Найвідоміші водоспади України

Назва	Річка	Висота, м	Найближчий туристський центр
Учансу	Учансу	98,5	Ялта
Кизил-Кобинський (каскад)	Кизил- Коба	50	с. Перевальне, Сімферопільський р-н
Шипіт	Шипіт	24	Перечин
Джур-Джур	Улу- Узень	17	Алушта
Червоногородський	Джурин	16	Заліщики
Головкінського	Узень- Баш	12	Алушта
Манявський	Манявка	12	Яремча
Скакало	Синявка	10	Мукачів
Сріблясті водоспади, Гук	Пістинька	4-5	Шешори
Гук	Рибниця	4	Косів

Природно-заповідний фонд України

Перелік біосферних заповідників, природних заповідників, національних природних парків України

№ з/п	Назва	Розташування	Підпорядкування	Рік створення	Загальна площа, га	Площа земель, наданих у постійне користування, га
1	2	3	4	5	6	7
Біосферні заповідники						
1	"Асканія-Нова"	Херсонська область	УААН	1985	33307,6	11312,2
2	Чорноморський	Херсонська та Миколаївська область	НАН України	1985	89129	70509
3	Карпатський	Закарпатська область	Мінприроди	1993	53630	31977
4	Дунайський	Одеська область	НАН України	1998	50252,9	22715
Природні заповідники						
1.	Кримський	АРК	Державне управління справами	1923	44175,5	44175,5
2.	Канівський	Черкаська область	Національний університет ім. Т.Г.Шевченка	1923	2049,3	2049,3
3.	Український степовий	Донецька, Сумська, Запорізька області	НАНУ	1961	2768,4	2768,4
4.	Луганський	Луганська область	НАНУ	1968	2109,3	2109,3
5.	Поліський	Житомирська область	Держкомлісгосп	1968	20104	20104
6.	Ялтинський гірсько-лісовий	АРК	Держкомлісгосп	1973	14176	14176
7.	"Мис Мартъян"	АРК	УААН	1973	240	240
8.	Карадазький	АРК	НАНУ	1979	2855,2	2855,2
9.	"Розточчя"	Львівська область	Міносвіти	1984	2084,5	2084,5
10.	"Медобори"	Тернопільська область	Держкомлісгосп	1990	10516,7	10516,7
11.	Дніпровсько -Орільський	Дніпропетровська область	Держкомлісгосп	1990	3766,2	3766,2
12.	"Єланецький степ"	Миколаївська область	Мінприроди	1996	1675,7	1675,7
13.	Горгани	Івано-Франківська область	Мінприроди	1996	5344,2	5344,2
14.	Казантипський	АРК	Мінприроди	1998	450,1	450,1
15.	Опукський	АРК	Мінприроди	1998	1592,3	1592,3
16.	Рівненський	Рівненська область	Держкомлісгосп	1999	47046,8	47046,8

Продовження табл.

1	2	3	4	5	6	7
17.	Черемський	Волинська область	Держкомлісгосп	2001	2975,7	2975,7
18.	Древлянський	Волинська область	Мінприроди	2009	30872,8	-
19.	Михайлівська цілина	Сумська область	Мінприроди	2009	202,4	-
Національні природні парки						
1.	Карпатський	Івано-Франківська область	Мінприроди	1980	50495	38591
2.	Шацький	Волинська область	Держкомлісгосп	1983	48977	18810
3.	"Синевир"	Закарпатська область	Мінприроди	1989	40400	27208
4.	Азово-Сиваський	Херсонська область	Державне управління справами	1993	52154	52154
5.	Вижницький	Чернівецька область	Мінприроди	1995	7928,4	7013,4
6.	"Подільські Товтри"	Хмельницька область	Мінприроди	1996	261316	3015
7.	"Святі Гори"	Донецька область	Мінприроди	1997	40589	11878
8.	Яворівський	Львівська область	Мінприроди	1998	7078,6	2885,5
9.	"Сколівські Бескиди"	Львівська область	Держкомлісгосп	1999	35684	24702
10.	"Деснянсько-Старогутський"	Сумська область	Мінприроди	1999	16215,1	7272,6
11.	Ужанський	Закарпатська область	Мінприроди	1999	39159,3	14904,6
12.	"Гуцульщина"	Івано-Франківська область	Мінприроди	2002	32271	7606
13.	"Гомільшанські ліси"	Харківська область	Держкомлісгосп	2004	14314,8	3377,3
14.	Галицький	Івано-Франківська область	Держкомлісгосп	2004	14684,8	12159,3
15.	Ічнянський	Чернігівська область	Мінприроди	2004	9665,8	4686,1
16.	"Великий Луг"	Запорізька область	Мінприроди	2006	16756	9324
17.	Мезинський	Чернігівська область	Мінприроди	2006	31035,2	8543,9
18.	Прип'ять-Стохід	Волинська область	Мінприроди	2007	39315,5	5961,93
19.	Голосіївський	Київська область	Мінприроди	2007	4521,29	1890,20
20.	«Білобережжя Святослава»	Миколаївська область	Мінприроди	2009	35223,15	28587,74
21.	«Бузький Гард»	Миколаївська область	Мінприроди	2009	6138,13	2650,85
22.	«Залісся»	Київська область	Мінприроди	2009	14836	14836
23.	«Кармелюкове Поділля»	Вінницька область	Мінприроди	2009	20203,4	16518
24.	«Кременецькі гори»	Тернопільська область	Держкомлісгосп	2009	6951,2	3968,6
25.	«Північне Поділля»	Львівська область	Мінприроди	2009	15587,92	5434,4
26.	«Синьогора»	Івано-Франківська область	Мінприроди	2009	10866	10866
27.	«Чарівна гавань»	АРК	Мінприроди	2009	10900	6150

Продовження табл.

1	2	3	4	5	6	7
28.	Білоозерський	Київська та Черкаська область	Мінприроди	2009	7014,44	7014,44
29.	Гетьманський	Сумська область	Мінприроди	2009	23360,1	11673,2
30.	Дворічанський	Харківська область	Мінприроди	2009	3131,2	3131,2
31.	Дермансько-Острозький	Рівненська область	Мінприроди	2009	5448,3	1647,6
32.	Джарилгацький	Херсонська область	Мінприроди	2009	10000	9115,0
33.	Нижньосульський	Черкаська область	Мінприроди	2009	18635,11	1315
34.	Пирятинський	Полтавська область	Мінприроди	2009	12028,42	5555,14
35.	Сіверсько-Донецький	Луганська область	Мінприроди	2009	7007	3020
36.	Слобожанський	Харківська область	Держкомлісгосп	2009	5244	5244
37.	Черемоський	Чернівецька область	Мінприроди	2009	7117,5	5556
38.	Верховинський	Івано-Франківська область	Мінприроди	2010	12022,9	9131,1
39.	Приазовський	Запорізька область	Мінприроди	2010	78126,92	48053,20
40.	«Тузовські лимани»	Одеська область	Мінприроди	2010	27865	2022
41.	Хотинський	Чернівецька область	Мінприроди	2010	9446,1	2832,2
42.	Ківерцівський НПП «Цуманська пуша»	Волинська область	Мінприроди	2010	33475,34	-
43.	«Дністровський каньон»	Тернопільська область	Мінприроди	2010	10829,18	-
44.	«Олешківські піски»	Херсонська область	Мінприроди	2010	8020,36	-
45.	«Нижньосульський»	Полтавська область	Мінприроди	2010	9357,9	-
46.	«Північне Поділля»	Львівська	Мінприроди	2010	15587,92	-
47.	«Міотида»	Донецька область	Мінприроди	2010	8763,9	-

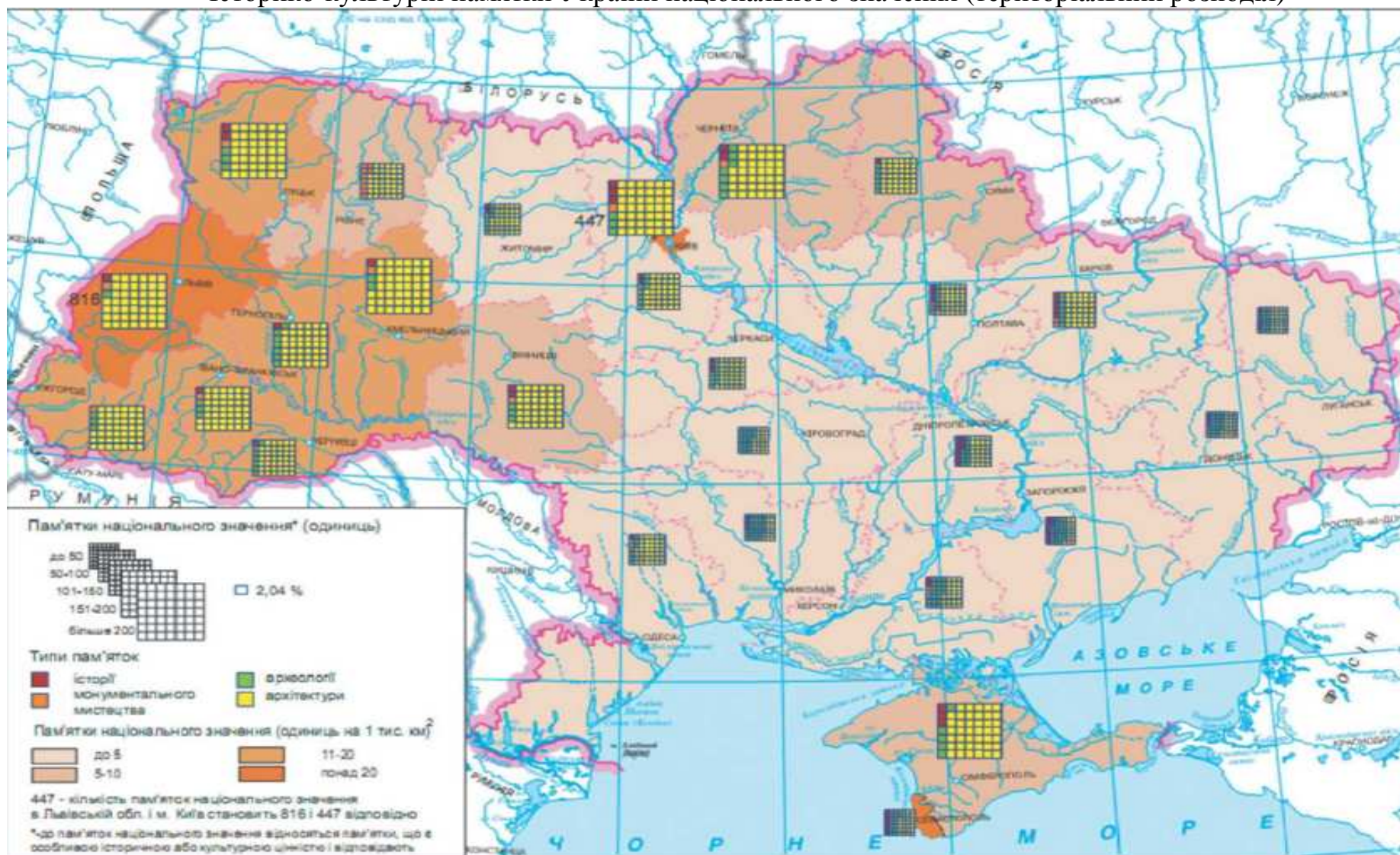
Ботанічні сади України загальнодержавного значення

№	Ботанічний сад	Місцезнаходження	Площа, га	Дата закладення (отримання статусу)	Кількість видів і форм флори
1	2	3	4	5	6
1.	Державний Нікітський	смт. Ботаніче, АР Крим	876,6	1812 (1983)	15000
2.	Державної агроекологічної академії України	м. Житомир	35,4	1933 (1983)	1000
3.	Дніпропетровського національного університету	м. Дніпропетровськ	33,0	1930 (1972)	3000
4.	Донецький	м. Донецьк	262,21	(1964)	8600
5.	Ім. академіка Фоміна	м. Київ	22,5	1839 (1983)	10000
6.	Кам'янець-Подільський	м. Кам'янець-Подільський	17,5	1930 (1983)	2800
7.	Кременецький	м. Кременець, Тернопільська обл.	200,0	(1990)	
8.	Криворізький	м. Кривий Ріг	81,0	1981 (1983)	
9.	Луцький	м. Луцьк	10,0	1977 (1983)	500
10.	Львівського державного лісотехнічного університету	м. Львів	22,7	(1991)	
	Львівського національного університету імені Івана Франка	м. Львів	18,5	1911 (1983)	1200
11.	Національний ім. М. Гришка НАН України	м. Київ	130,0	1936 (1983)	13000
12.	Одеського національного університету	м. Одеса	16,0	1880 (1983)	2000
13.	Ужгородського державного університету	м. Ужгород	98,5	1946 (1979)	300
14.	Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна	м. Харків	41,9	1804 (1998)	1700
15.	Чернівецький	м. Чернівці	3,5	1877 (1983)	1300

Історико-культурні ресурси України

Історико-культурні пам'ятки України національного значення (територіальний розподіл)

Історико-культурні заповідники України

№	Найменування	Адреса	Підпорядкованість	Ким створений (дата і № рішення)
1	2	3	4	5
Київ				
1	Національний заповідник "Софія Київська"	вул. Володимирська, 24	Держбуд	ЦК КП(б)У і РНК УРСР 27.03.44
2	Національний КиєвоПечерський історикокультурний заповідник	вул. Січневого повстання, 21	Київська МДА	ВУЦВК і РНК УСРР 29.09.26
3	Державний історико-архітектурний заповідник "Стародавній Київ"	Андріївський узвіз, 5	Київська МДА	РМ УРСР 18.05.87 № 183
4	Державний історико-меморіальний заповідник "Лук'янівське кладовище"	вул. Дорогожицька, 7	Київська МДА	КМУ 01.07.94
5	Державний історико-меморіальний заповідник "Биківнянські могили"	селище Биківня	Київська МДА	КМУ 22.05.01 № 546
Севастополь				
6	Національний заповідник "Херсонес Таврійський"	вул. Древня, 1	Мінкультури	КМУ 08.02.94 № 77
	Автономна Республіка Крим			
7	Державний історико-культурний заповідник у м. Керчі	м. Керч, вул. Свердлова, 7 (вул. Айвазовського, 5)	АР Крим	РМ УРСР 05.03.87 № 66
8	Державний історико-культурний заповідник у м. Бахчисараї	м. Бахчисарай вул. Річна, 133	АР Крим	Кримська облрада 08.09.90
9	Державний палацо-парковий музей-заповідник у м. Алушці	м. Алушка Палацове шосе, 10	АР Крим	Кримська облрада 08.09.90
10	Державний архітектурно-історичний заповідник "Судацька фортеця" (філія Національного заповідника "Софія Київська")	м. Судак	Держбуд	РНК РРФСР 1928р.
11	Республіканський історико-археологічний заповідник "Калос Лімен"	смт Чорноморське	АР Крим	

Продовження табл.

1	2	3	4	5
12	Історико-культурний заповідник "Старий Крим" Кіровський район,	м. Старий Крим	АР Крим	
Вінницька				
13	Державний історико-культурний заповідник "Буша"	с. Буша Вінницька	ОДА КМУ	18.08.2000 № 1275
Волинська				
14	Луцький історико-культурний заповідник	м. Луцьк, вул. Драгоманова, 23	Волинська ОДА	РМ УРСР 26.03.85 № 130
15	Державний історико-культурний заповідник "Володимир"	м. Володимир Волинський	Волинська ОДА КМУ	17.11.01 №
Донецька				
16	Державний історико-архітектурний заповідник у м. Слов'яногірську	Слов'яногірськ1	Донецька ОДА	ЦК КПУ, РМ УРСР 27.05.80 № 365
Запорізька				
17	Національний заповідник "Хортиця"	м. Запоріжжя, о. Хортиця	Мінкультури	РМ УРСР 18.09.65; КМУ 06.04.93 № 254
18	Державний історико-археологічний заповідник "Кам'яна Могила"	Мелітопольський район	Запорізька ОДА	РМ УРСР 07.07.54
19	Історико-архітектурний музей-заповідник "Садиба Попова" у м. Василівці	м. Василівка	Запорізька ОДА	Запорізька ОДА 29.01.93
Івано - Франківська				
20	Національний заповідник "Давній Галич"	Галицький район, м.Галич, вул. І.Франка, 1	Мінкультури	КМУ 08.02.94 № 81
Київська				
21	Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав"	м. ПереяславХмельницький, вул. Т.Шевченка,8	Київська ОДА	ЦК КПУ, РМ УРСР 13.03.79 №123
22	Державний історико-культурний заповідник у м. Вишгороді	м. Вишгород, вул. Шкільна, 58	Київська ОДА	Указ Президента України 06.07.94 № 379/94
23	Державний музей заповідник "Битва за Київ у 1943 році"	Вишгородський район, с. Нові Петрівці	Київська ОДА	КМУ 12.03.96 № 309

Продовження табл.

1	2	3	4	5
Кіровоградська				
24	Державний музей-заповідник І.КарпенкаКарого (Тобілевича) "Хутір Надія"	Кіровоградський район, с. Миколаївка	Кіровоградська ОДА	РМ УРСР 01.08.56
Львівська				
25	Державний історико-архітектурний заповідник у м. Львові	м. Львів, вул. Валова, 20	Львівська міськрада	РМ УРСР 12.06.75 № 297
26	Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві	м. Жовква	Львівська ОДА	КМУ 10.08.94 № 546
27	Державний історико-культурний заповідник у м.Белз	м. Белз	Львівська ОДА	КМУ 13.12.01 № 1678
28	Державний музей заповідник "Одеський замок"	Буський район, смт Олесько	Львівська ОДА	Львівський облвиконком 19.01.89
29	Державний історико-культурний заповідник "Тустань"	Сколівський район, с. Урич	Львівська ОДА	КМУ 05.10.94 № 687
30	Державний історико-культурний заповідник "Нагуєвичі"	Дрогобицький район, с. Нагуєвичі	Львівська ОДА	КМУ 10.03.94 № 154
31	Історико-культурний заповідник "Личаківський цвинтар"	м. Львів, вул. Личаківська	Львівська ОДА	
32	Музей заповідник "Золочівський замок"	м. Золочів	Львівська ОДА	
Миколаївська				
33	Історико-археологічний заповідник "Ольвія"	Очаківський район, с. Парутино	Президія НАН України	РНК УСРР 31.05.26
Полтавська				
34	Національний музей-заповідник українського гончарства в смт Опішні	Зіньківський район, смт Опішня	Полтавська ОДА	РМ УРСР 03.11.89
35	Державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви"	м. Полтава, u1074 вул. Шведська могила, 32	Полтавська ОДА	ЦК КПУ, РМ УРСР 31.03.81 № 153
36	Державний музей - заповідник М.В.Гоголя	Шишацький район, с. Гоголеве	Полтавська ОДА	ЦК КПУ, РМ УРСР 17.07.79 № 353

Продовження табл.

1	2	3	4	5
Рівненська				
37	Національний історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви"	Радивилівський район, с. Пляшева	Мінкультури	КМУ 12.06.91 № 20
38	Державний історико-культурний заповідник у м. Острозі	м. Острог, вул. Академічна, 5	Рівненська ОДА	ЦК КПУ, РМ УРСР 11.08.81 № 413
39	Державний історико-культурний заповідник у м. Дубно	м. Дубно, вул. Замкова, 7	Рівненська ОДА	КМУ 14.06.93 № 444
Сумська				
40	Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові	м. Глухів, вул. Шевченка, 30	Держбуд	КМУ 08.02.94 № 80
41	Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі	м. Путивль, вул. Радянська, 60	Сумська ОДА	РМ УРСР 30.12.86 № 453
42	Державний історико-культурний заповідник «Посулля» у с. Пустовойтівка	с. Пустовойтівка, Роменський р-н	Сумська ОДА	КМУ 26.07.06 № 1021
Тернопільська				
43	Державний історико-архітектурний заповідник у м. Збаражі	м. Збараж	Держбуд	КМУ 08.02.94 № 78
44	Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник	м. Кременець	Держбуд	КМУ 29.05.01 № 583
45	Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережанах	м. Бережани	Держбуд	КМУ 17.11.01 № 1508
Харківська				
46	Історико-археологічний музей-заповідник "Верхній Салтів"	Вовчанський район, с. Верхній Салтів	Харківська ОДА	
47	Чугуївський історико-культурний заповідник ім. І. Рєпіна	м. Чугуїв	Харківська ОДА	
Хмельницька				
48	Національний історико-архітектурний заповідник "Кам'янець"	м. Кам'янець-Подільський, вул. К.Маркса, 20	Хмельницька ОДА	РМ УРСР 18.05.77 № 298

Продовження табл.

1	2	3	4	5
49	Державний історико-культурний заповідник "Самчики"	Старокостянтинівський район, с. Самчики	Хмельницька ОДА	КМУ 05.08.97 № 844
50	Державний історико-культурний заповідник "Межибіж"	Летичівський район, смт Меджибіж	Хмельницька ОДА	КМУ 27.12.01 № 1759
Черкаська				
51	Національний історико-культурний заповідник "Чигирин"	м. Чигирин, вул. Грушевського, 26	Мінкультури	РМ УРСР 07.03.89 № 77
52	Шевченківський національний заповідник у м. Каневі	м. Канів, Тарасова гора	Мінкультури	РНК УСРР 20.08.25; РМ УРСР 21.11.89 № 287
53	Державний історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка"	Звенигородський район, с. Шевченкове, вул. Петровського, 3	Черкаська ОДА	КМУ 25.03.92 № 156
54	Державний історико-культурний заповідник "Трахтемирів"	Канівський район, с. Григорівка	Черкаська ОДА	КМУ 01.07.94
55	Державний історико-культурний заповідник у м. Корсуні Шевченківському	м. Корсунь-Шевченківський, острів Коцюбинського, 4	Черкаська ОДА	КМУ 08.02.94 № 79
56	Державний історико-культурний заповідник у м. Кам'янці	м. Кам'янка, вул. Леніна, 42	Черкаська ОДА	КМУ 21.07.95 № 541
Чернівецька				
57	Державний історико-архітектурний заповідник	"Хотинська фортеця" м. Хотин	Держбуд КМУ	12.10.2000 № 1539
Чернігівська				
58	Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній"	м. Чернігів, вул. К.Маркса, 1	Чернігівська ОДА	РМ УРСР 22.06.78 № 344
59	Національний історико-культурний Заповідник "Качанівка"	Ічнянський район, селище Качанівка	Мінкультури	ЦК КПУ, РМ УРСР 24.11.81 №584
60	Державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця"	Бахмацький район, смт Батулин, вул. Леніна, 70	Чернігівська ОДА	КМУ 14.06.93 № 445
61	Державний історико-культурний Музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім"	м. Новгород-Сіверський, вул. Пушкіна, 1	Чернігівська ОДА	РМ УРСР 22.06.78 № 344

Осередки народних промислів

Місце знаходження	Назва підприємства	Продукція
1	2	3
м. Київ	Київська фабрика сувенірно-подарункових виробів	Асортимент продукції: коробочки з пресованої тирси, пудрениці тощо. Вироби покривають підлаковим розписом, виконаним олійними фарбами. Із залишків шкіри виготовляють декоративно-ужиткові вироби, прикрашені витисненим мальованим і різьбленим орнаментом. Виготовляють дерев'яні сувеніри, а також сувенірні металеві вироби, виконані технікою філіграні та фініфті
м. Київ	Київський комбінат монументально-декоративного мистецтва	Виготовляє сувенірні вироби з м'якого каменю (овруцький шифер): статуетки, кулони, браслети. З кореня сосни плетуть коробочки та вази. Шиють жіночі та дитячі сукні, прикрашені орнаментом, виконаним технікою вибілювання народними орнаментальними мотивами Київщини
Київська область	Богуславська фабрика художніх виробів "Перемога"	Виготовляє килимові та декоративні тканини і килими, налавники, скатертини, рушники, штори, покривала, серветки, доріжки, фартухи, наволочки тощо
Київська область	Васильківський майоліковий завод	Випускає вироби 70 найменувань: вази, миски, тарілки, кашпо, кераміку тощо
Київська область смт. Баришівці	Розвинуте кустарництво	Виготовляють жіночі блузи, сукні, скатертини, вишиті хрестиком, гладдю, штапівкою, виколюванням, занизуванням, вирізанням, а також постільну білизну, оздоблену ажурною вишивкою
Київська область с. Веселинівці	Майстри-кустарі	Тчуть килими
Київська область	Броварське виробниче мебелеве об'єднання "Броваримеблі"	Випускає кухонні меблі, прикрашені рослинним орнаментом Зразки орнаментів розробляються в конструкторському бюро підприємства на основі народних розписів Київщини
м. Чернігів	Чернігівська дослідно-експериментальна фабрика лозових виробів	В асортименті – гарнітури плетених меблів (столи, крісла, диванчики, дитячі крісла), кошики, декоративні вази, хлібниці, підставки, корзини для квітів тощо. Добре знання властивостей різних видів лози, досконале володіння технікою плетіння – важливі чинники художньої якості виробів, що гармонійно поєднують форму та декор, довготривалість і зручність у користуванні

Продовження табл.

1	2	3
м. Чернігів	Чернігівська фабрика художніх виробів	Традиції вишивання Чернігівщини творчо розвиваються художниками та майстрами фабрики, які постійно працюють над розробкою нових орнаментально-композиційних рішень одягової та інтер'єрної вишивки. Вишивають жіночі та дитячі блузи, чоловічі сорочки, купони чоловічих і жіночих сорочок, рушники, скатертини, білизну, серветки, занавіски тощо. Використовують різноманітну техніку вишивання: гладь, настил, виколювання, хрестик та ін. Творчо розвиваються відомі чернігівські змережування “шеляжок”, “шабак” тощо
смт. Дігтярі (Срібнянського району Чернігівської області)	Центр художнього ткацтва	Тчуть килими, рушники, плахтові тканини, скатертини, покривала, порт'єри, занавіски, накидки на крісла та дивани, купони жіночих суконь, спідниці тощо
смт. Дігтярі	Фабрика художніх виробів	Різнорманітні інтер'єрні та одягові тканини, що виробляють на фабриці, свідчать про досконалу майстерність дігтярівських майстрів у використанні різної техніки ткацтва: полотняного, узорного, перебірного, саржевого, килимового тощо. Ткалі розвивають багаті традиції класичних плахтових тканин, поєднуючи різні прийоми ткацької техніки для виготовлення однієї плахтової тканини. Це створює неповторність українського народного плахтового ткацтва. Досягненням фабрики є також розвиток художніх традицій килимарського мистецтва. Гребінковою технікою тчуть килими з рослинним орнаментом, що є своєрідним символом розквіту цього виду ткацького орнаменту
м. Прилуки Чернігівської області	Фабрика художніх виробів	В асортименті – скатертини, серветки, рушники тощо. Художники та майстри постійно працюють над новими орнаментально-композиційними рішеннями ручної та машинної вишивки, удосконалюють і полегшують вишивання такою технікою, як двостороння гладь, стеблівка, хрестик з використанням різних швів
м. Кролевець Сумської області	Центр художнього ткацтва та вишивання	Кролевецькі рушники, скатертини, покривала, наволочки, сумки, фартухи здобули визнання далеко за межами України. Різнорманітна техніка виконання: односторонній перебір з вибором, ремізно-човниковий, дрібноузорний, геометричний орнамент

Продовження табл.

1	2	3
Полтавська область	Виробничо-художнє об'єднання "Полтавчанка"	Історія розвитку вишивального промислу на Полтавщині нараховує кілька століть. Тут виготовляли чоловічі сорочки, жіночі блузи, скатертини, доріжки, рушники, прикрашені традиційним рослинним і геометричним орнаментом. Колорит створювався м'якими пастельними барвами. В оздобленні виробів широко застосовували техніку вишивання "білим по білому". Виробничо-художнє об'єднання "Полтавчанка", створене в 1971 р., поєднало художні артілі Полтави, Опішні, Кременчука, Лубен, Нових Санжар, зберігаючи спеціалізацію філій. Так, в Опішні виготовляють чоловічі сорочки ручної вишивки, у Нових Санжарах – купони жіночих блуз, прикрашені ручною вишивкою, у Великих Сорочинцях – постільну білизну, в Кременчуці – вироби для дітей і постільну білизну, в Полтаві – чоловічі сорочки, блузи, сукні, халати, вироби для дітей. Характерними рисами вишивок Полтавщини є поєднання геометричного та рослинного орнаментів, ніжна кольорова гама блакитних, вохристих, зеленуватих, сірих і білих тонів. Славляться полтавські вишивки з мережками, що виконують різною технікою виколювання, вирізування та вишиванням "білим по білому"
сmt. Опішнтя	Давній центр гончарного промислу	Керамічні майстерні, засновані Полтавським губернським земством, працювали вже з кінця XIX ст. Вони збували свою продукцію на місцевих ринках і в сусідніх губерніях. У 1929 р. за ініціативою кустарів-одинаків Опішні та навколишніх сіл, загальною кількістю близько 200 осіб, заснована кооперативно-промислова артіль "Художній керамік". У 1960 р. цю артіль реорганізовано в однойменний завод. Тепер він – найбільше підприємство України з виготовлення художньої майоліки. В асортименті переважають три основні групи виробів. Найбільшу питому вагу має гончарний мальований посуд: баклаги, глечики, макітри, миски, горщики для квітів, куманці, барильця. Посуд виготовляють на гончарному крузі та розписують, переважно рослинним орнаментом, технікою різькування та флендрування. Теплий колорит створюється коричневими, червоними та вохристими барвами. Друга група виробів – ліпний посуд скульптурного характеру анімалістичної тематики. Третя група виробів – дрібна керамічна пластика: різноманітні анімалістичні іграшки за традиційними народними зразками

Продовження табл.

1	2	3
смт. Решетилівка	Центр ручної вишивки	Історія розвитку організованого промислу в Решетилівці починається з 1905 р., коли губернське земство відкрило тут пункт для роботи селянок-надомниць і школу-майстерню. У 1960 р. решетилівську артіль реорганізовано у фабрику художніх виробів. Нині вона – одне з провідних килимарсько-ткацьких підприємств України. Тут виготовляють килими як з рослинним квітковим, так і з геометричним орнаментом. Орнаментальні квіткові килими з бордюрами – найтиповіші вироби решетилівських майстрів. Їх композиції надзвичайно різноманітні: “квітучі дерева”, “гірлянди”, “галузки квітів” на світлому тлі. У ткацькому цеху на жакардових верстатах виготовляють скатертини та покривала з геометричним орнаментом. Цех ручної вишивки випускає традиційні полтавські жіночі блузи, купони, чоловічі сорочки, рушники. Машинну вишивку застосовують для виготовлення дитячого одягу та постільної білизни
с. Петриківка Царичанського району Дніпропетровської області	Фабрика художніх виробів “Дружба”	<p>Випускає сувеніри, виготовлені з пресованої тирси, виточені та видовбані з липи, прикрашені традиційним місцевим розписом. Петриківські вироби відомі далеко за межами України. Становленню, розвитку та сучасній популярності петриківський художній розпис завдячує творчості кількох поколінь талановитих майстрів. Уже у ХІХ ст. селяни Петриківки та околиць розмальовували пишними квітами хати, побутові речі: скрині, дерев’яний посуд тощо. Класичні риси петриківського народного розпису набувають чіткої виразності в 30-і рр. ХХ ст. у творах майстрів старшого покоління: Т. Я. Пати, Н. Ф. Білокінь, В. М. Вовка, сестер Павленко та ін. Їхні традиційні композиції з квіткових мотивів (гілка, букет, вінок, стрічка) у різних поворотах і площинах відзначалися барвистістю колориту, іноді з несподіваною грою переходів від червоного через зелений до жовтого тощо.</p> <p>Властивістю сучасного петриківського художнього розпису є багатство орнаментальних мотивів, вишуканість, ефективні прийоми накладання мазків. Петриківці дбають про збереження та розвиток локальних традицій розпису, розширення асортименту та вдосконалення художньої якості виробів – декоративних тарілок, ваз, ложок, ополоників, кухонних і рибальських наборів тощо. Експериментальний цех петриківського розпису. Заснований 1970 р. у с. Петриківці з метою розробки нових видів художньої продукції та її малосерійного випуску.</p> <p>В асортименті – виточені з дерева та розписні вазы, тарілки, салатниці, кухлі, набори для сирих продуктів, розписні пластмасові тарілки, металеві таці, фарфорові сервізи, фаянсові плитки тощо. Цех працює над розвитком і збагаченням традицій петриківського розпису та застосуванням його як декору на виробах з різних матеріалів. Художні твори підприємства демонстрували на вітчизняних і міжнародних виставках у Канаді, Франції, Японії, Іспанії, Угорщині, Нідерландах, на Кіпрі</p>

Продовження табл.

1	2	3
м. Львів		Місто багате мистецькими традиціями. Народне мистецтво репрезентують львівські музеї: музей етнографії та художнього промислу, народної архітектури та побуту, українського мистецтва
м. Стрий Львівської області		Перші письмові згадки про Стрий датуються 1396 та 1398 рр. Наприкінці XIV ст. він був уже значимим економічним і адміністративним осередком. Згідно з королівською привілеєю 1431 р., Стрий одержав самоврядування за так званим Магдебурзьким правом. У XVII ст. виникли 4 братства та школи при них, що стали найважливішими осередками розповсюдження рукописної та друкованої книги. Збереглися гарно орнаментовані рукописи. У Стрию діяла майстерня перепису та художнього оформлення книг. Відоме ім'я художника XVI ст. Василя зі Стрия. Нині у місті діє музей художника та гравера Петра Обаля. Далеко за межами Стрия відоме ім'я талановитого різьбяр М. М. Бумби. Розвивається також і вишивка
сmt. Воловець Закарпатської області		Це старовинне верховинське поселення. Воно виникло на важливому шляху, що вів з Русі до Угорщини. Перші письмові згадки про Воловець датовані XV ст. Нині Воловець – високогірне селище. Тут є картинна галерея закарпатських художників. Розвивається різьбярство по дереву
м. Свалява Закарпатської області		Уперше згадується в документах XII ст. Етимологія назви Свалява походить від слов'янського кореня “сіль” (золява, солява, сольва). Виникнення її відноситься до тих стародавніх часів, коли сіль з відси транспортувалася в сусідні краї. Здавна тут виготовлялися вироби з глини та дерева. У кінці XIX ст. розвиваються кустарні промисли, зокрема виробництво дерев'яних та плетених меблів. Серед народних умільців різьбяр по дереву В.М. Асталош, самодіяльні художники І. Д. Бердар, І. І. Шустер, Ю. І. Зінич та ін. У місті є краєзнавчий музей. У Сваляві Бистрій знаходиться дерев'яна церква XVIII ст., визначна пам'ятка початкового етапу формування лемківських храмів
сmt. Іршава Закарпатської області		Перша письмова згадка датується 1341 р. Навколо Іршави були споруджені оборонні фортеці. Залишки земляних валів збереглися й донині. Зараз при школі діє краєзнавчий музей. Розвивається виробництво гончарних виробів. З Іршавою пов'язані життя та творчість художників-пейзажистів Є.А. Ганнел, Є.В. Максим, М. Лесьо, вишивальниці Г.І. Фітас

Продовження табл.

1	2	3
с. Іза Хустського району Закарпатської області		Перші письмові згадки про село відносяться до кінця XIV ст. Здавна тут розвивається такий старовинний промисел, як кошикарство. У кінці XIX ст. кошикарський промисел значно розширюється. Крім звичайних кошиків, тут обплітали лозовим пруттям скляні пляшки, бутлі для виноградних районів Севлющини та Берегівщини. До цього промислу залучались і діти. Вони, головним чином, готували лозу та плели феделки – накривки на кошики. У 20-30 рр. XX ст. в Ізі, крім кошикарського промислу, значного розвитку набули столярство, теслярство, домашнє виробництво тканин для одягу. Ізянські столяри були відомі далеко за межами села. Багато з них працювали в Хусті на меблевій фабриці. Нині тут розвинені лозоплетіння та художня вишивка. У селі є картинна галерея
с. Вишкове Хустського району Закарпатської області		Перші письмові згадки про Вишкове датовані 1271 р. Тут у 1281 р. побудована земляна фортеця, головним призначенням якої стала охорона соляних копалень Мармароша та контроль за транспортуванням солі по Тисі. У 1300-1350 рр. ця фортеця була центром Мармароського комітату. У 1329 р. Вишкове одержало право королівського (коронного) міста. Протягом XVI-XVII ст. у селі поряд із землеробством розвивається ремесло, зокрема ковальство, швацтво, кравецтво, різництво, гончарство, броварство, мистецтво золотих та срібних виробів, столярство, млинарство, лимарство. Розвиваються й такі промисли, як домашнє ткання полотна з льону та конопель. На сьогодні найбільш популярним промислом є виготовлення з обгорток кукурудзяних качанів красивих речей, що прикрашають житло, дарують естетичну насолоду: різнокольорових кошиків, жіночих сумочок, доріжок, іграшок тощо.
с. Біла Церква Рахівського району Закарпатської області		У письмових джерелах село вперше згадується 1373 р. Назва походить від монастиря, який називали Білою Церквою. Руїни монастирських будівель збереглися і дотепер на східних околицях села, що ще й досі зветься “Монастирище”. Тривалий час село належало власникам Хустського замку. Багато у селі народних умільців з виготовлення вовняних килимів, ковдр, в'язання та вишивання. Серед них килимниця М. Ю. Шіман, вишивальниця І. Д. Тіводар. В. І. Марина – майстер з виготовлення національного весільного вбрання, розпису стін житлових будинків у національному стилі

Продовження табл.

1	2	3
м. Рахів Закарпатської області		Перша документальна згадка датується 1447 р. Рахів сьогодні - один із центрів гірського туризму Закарпаття. Рахівська меблева фабрика випускає художні меблі. Розвинені художні промисли: виготовлення виробів зі шкіри, різьбярство по дереву
сmt. Ясіня Рахівського району Закарпатської області		Перша документальна згадка датується 1555 р. У селищі збереглася Струківська церква XVI-XVIII ст., хрещата, одноверха, з маленькою дзвіничкою поруч. У храмі збереглися ікони більш раннього періоду, можливо XVI ст., серед них виділяється “Преображення”. Образи на іконі зовсім народні, а дія відбувається на тлі реального карпатського ландшафту. У місті діє картинна галерея. Розвиваються народні промисли: килимарство, вишивка, різьбярство по дереву. Вишивальниці нитками та бісером, ткали ліжників, різьбяри по дереву працюють у стилі гуцульських народних традицій
м. Яремче Івано-Франківської області		Яремче – одне з давніх гуцульських поселень в Україні і далеко за її межами відома художня продукція різьбярських, килимарських, керамічних та інших художньо-промислових колективів міста
с. Космач Косівського району Івано-Франківської області		Космач – село, в побуті жителів якого збереглося багато елементів старовини. У селі існує невеличкий музей гуцульського мистецтва. Збереглася архітектурна пам’ятка – дерев’яна церква XVIII ст. Інтерес викликає космацький гуцульський одяг. Гуцульська “вберя” – справжнє торжество барв. Космач – центр писанкарства. Писанка здавна була символом весни і сонця, усього радісного. Раніше вона була невід’ємним атрибутом свята Пасхи, а тепер – це один з видів народного мистецтва

Продовження табл.

1	2	3
м. Коломия Івано-Франківської області		<p>Літописна згадка про Коломию датується 1240р. Тривалий час Коломия залишалася важливим культурним осередком Прикарпаття. Тут працювали талановиті майстри, що творили шедеври мистецтва. І досі тут стоять дерев'яна Благовіщенська церква і дзвіниця, збудовані у 1587 р. Церква Благовіщення належить до стародавніх гуцульських храмів. Пізніше, у XVIII ст. була перебудована. Але майстер дбайливо зберіг її первісний вигляд.</p> <p>Чудові мистецькі вироби виходили з рук умільців-гончарів. Це свічники, ставники, глечики. Збереглися відомості про коломийських майстрів середини XVII ст. Петра Піскозуба, Івана Батистяка, Миколу Юркевича.</p> <p>Великим культурним надбанням стали фольклорні твори – коломийки. Перші згадки про них належать до XVII ст.</p> <p>У Коломиї народився відомий український композитор А. Й. Кос-Анатольський, автор опери “Заграва”, широковідомої пісні на слова І. Франка “Ой, ти, дівчино, з горіха зерня”.</p> <p>У Коломиї знаходиться один з кращих в Україні музеїв народного мистецтва. В експозиції Коломийського державного музею народного мистецтва Гуцульщини представлено інкрустацію, випалювання по дереву, різьбу, кераміку, художнє ткацтво, вишиванку, килимарство, писанковий розпис, прикраси з бісеру. Тут експонують твори майстрів минулого та сучасного</p>
м. Косів Івано-Франківської області		<p>Перші письмові згадки про Косів датуються 1424 роком.</p> <p>У 20-30 рр. XX ст. Косів стає центром гуцульського ужиткового мистецтва. І тепер Косів вважається столицею мистецької Гуцульщини. У художньо-виробничих майстернях створюють чудові різьблені шкатулки, декоративні тарелі, топірці, різноманітні дерев'яні прикраси.</p> <p>Від Юрія Шкрібляка, а особливо від його синів, починається ширше використання інкрустації. За цією технікою візерунки викладають зі шматочків колірного чорного, жовтого, зеленого, червоного, білого дерева, які заглиблюють у поверхню оздоблюваної речі. Пізніше стали використовувати для інкрустації не тільки дерево, а й перламутр, різноколірний бісер, кольоровий метал, кручений дріт, каучук, металеві цвяхи.</p> <p>Цікаві твори давнього мистецтва гончарів. Продукція виробничо-художнього об'єднання “Гуцульщина” користується попитом як в Україні, так і закордоном.</p> <p>У місті існує музей при технікумі народних промислів, де зібрано зразки різьби, художньої обробки металу, шкіри, випалювання, гончарства. Є також музей гуцульського мистецтва та побуту, музей гуцульської архітектури та побуту</p>

Продовження табл.

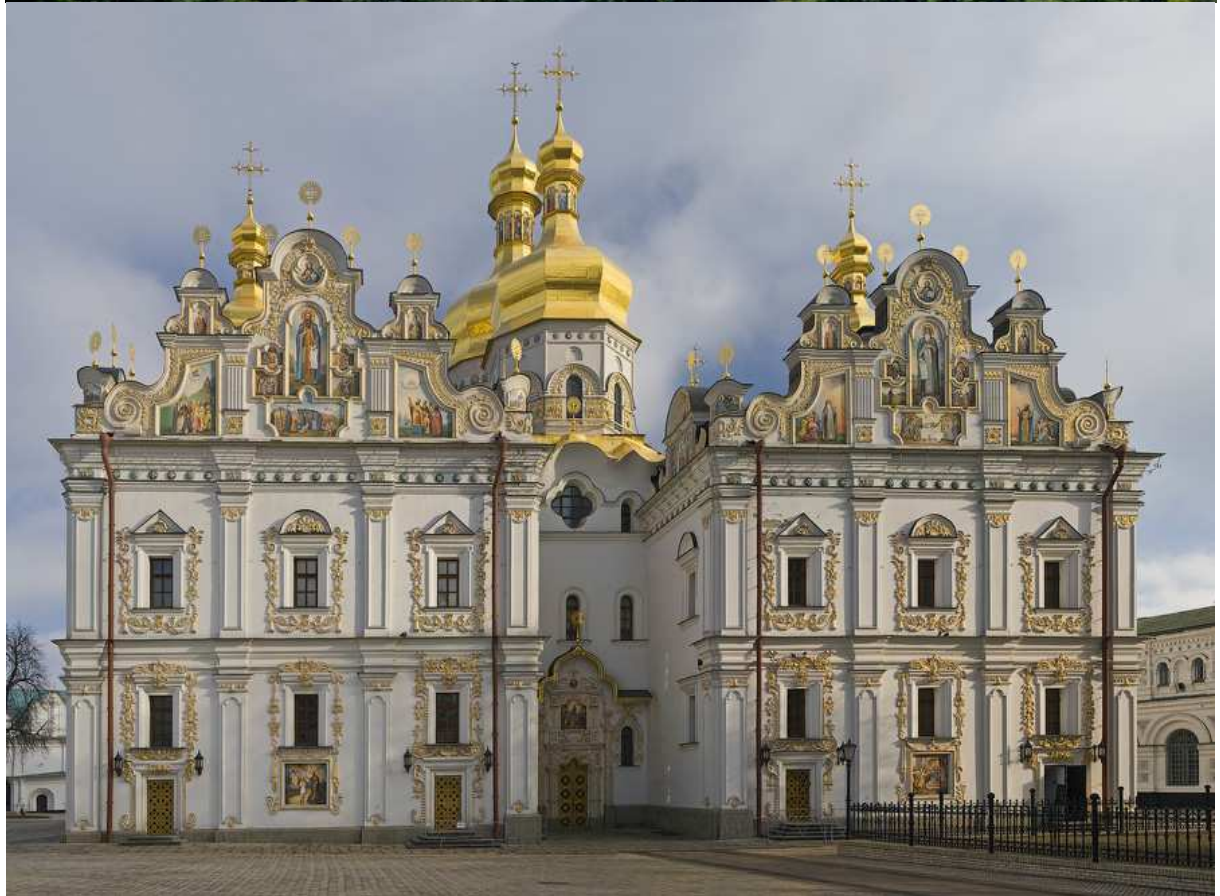
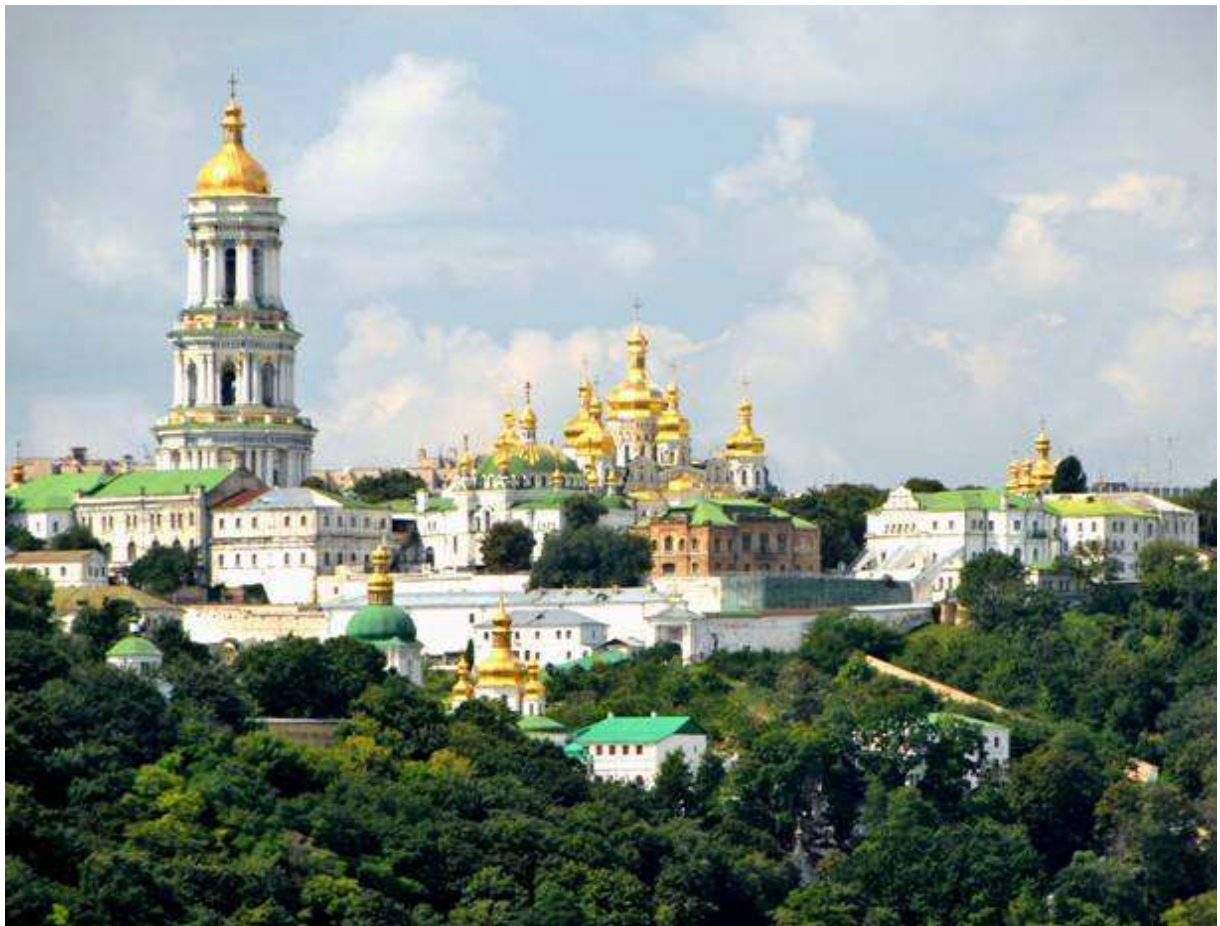
1	2	3
м. Вижниця Чернівецької області		<p>Найдавніша згадка про місто відноситься до XVст. Вижниця здавна розвивалася як торгове поселення. У 1767 р. отримало право торгового містечка. На ярмарках у Вижниці продавали різні вироби, в тому числі і пов'язані з народними промислами.</p> <p>Нині Вижницьке училище ужиткового мистецтва готує техніків-художників обробки дерева, моделювання одягу, конструювання промислових виробів побутового призначення з металу та пластмаси, ткацтва. Високохудожніми виробами прославила училище викладач О. О. Гасюк. Вишиті нею панно, рушники, скатертини, сорочки експонувались на багатьох виставках України і за її межами. Славнозвісний буковинський різьбяр М. І. Гайдук – учень В. Шкібляка та В. Девдюка.</p> <p>Відомими є багатофігурні композиції “Танець лісорубів” і “Трембітарі”, а також мініатюрні скульптури “На полонину”, “Млин” О. Гаїдука з села Виженки; інкрустовані вироби (касєтки, ракви та топіріці, прикрашені різнокольоровим деревом, бісером, металом, перламутром)</p> <p>К. Товариницького; сувеніри майстра художнього випалювання М. Фірчука</p>
м. Вашківці Вижницького району Чернівецької області		<p>Перша письмова згадка про Вашківці належить до 30-х рр. XV ст.</p> <p>Уродженець міста – заслужений майстер народної творчості України, художник-орнаменталіст Г. О. Гарас. Усе своє життя він присвятив збиранню барвистих народних орнаментів та вишивок. Близько 2500 зразків орнаменту створив сам Гарас. Його твори експонувались на багатьох виставках і здобули визнання як у нашій країні, так і за її межами.</p>
сmt. Лужани Кіцманського району Чернівецької області		<p>Уперше згадується у 1453 р., коли його купив молдавський боярин Федір Вітольт і спорудив тут кам'яний Успенський храм, найстаріший з уцілілих на Буковині. Фрески, написані водночас з побудовою храму, є дорогоцінною пам'яткою буковинського малярства XV ст. Вони свідчать про високий рівень культури майстрів, їх вірність традиціям українського монументального живопису</p>

1	2	3
м. Чернівці		<p>Стародавній літописний Черн, попередник сучасного міста Чернівці, виник на давньому важливому торговому шляху, що з'єднував землі басейну Дунаю та Балкан з галицько-волинськими та подніпровськими землями, а також з Волинню та Угорщиною. Під час монголо-татарської навали Черн було зруйновано. Місто з сучасною назвою відродилося на протилежному березі Прута. Забудова міста належить до XIX – початку XXст. і виконана у стилі віденської еклектичної архітектури в її провінційному варіанті.</p> <p>Найбільшої уваги у Чернівцях заслуговують пам'ятки дерев'яного народного зодчества – церкви Св. Миколая, Успенія, Вознесіння, а також кам'яний храм Різдва Богородиці у передмісті Горечі. Цікавим зразком архітектури модерну другої половини XIX ст. є колишня резиденція митрополита. Дерев'яні храми Чернівців представляють типи буковинської школи дерев'яного зодчества. Найдавніші з них церква – Св. Миколая, збудована 1607 р., перебудована в XVIII ст.</p> <p>Серед найбільш розвинених видів декоративного мистецтва Чернівців – різьбярство по дереву. Відомий різьбяр, заслужений майстер народної творчості України Т. Герцюк – продовжувач традицій гуцульського різьбярства на Буковині. Розвивається і тематична скульптурна різьба по дереву. Чільне місце в розвитку народного мистецтва належить Чернівецькій фабриці художніх виробів ім. Ю. Федьковича. Кращі роботи вишивальниці В. Г. Леки експонувались на багатьох міжнародних виставках. Розвивається килимарство. Гобелени З. Давиденко за технікою близькі до полтавських квіткових килимів. Є в Чернівцях і майстри художньої обробки шкіри, металу. З народних витоків вийшла і творчість Н. Косаревої, чиї шкіряні сумки нагадують аналогічні вироби гірських буковинців. Народне мистецтво Буковини репрезентує і Чернівецький музей народної архітектури та побуту</p>

**Об`єкти історико-культурної та природної спадщини України
Об`єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Україні станом на 2011 р.**

Собор святої Софії в Києві: мозаїки і фрески

Києво-Печерська Лавра

Історичний центр м. Львів

Пункти геодезичної дуги Струве

Букові праліси Карпат

Резиденція митрополитів Буковини (м. Чернівці)

Логотип акції «7 природних чудес України»

Біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Херсонська обл.)

Регіональний-ландшафтний парк “Гранітно-степове Побужжя”
(Миколаївська область)

Дністровський каньйон (Вінницька, Івано-Франківська, Тернопільська,
Хмельницька обл.)

Печера Мармурова (АР Крим)

НПП “Подільські Товтри” (Хмельницька обл.)

Озеро Світязь (Волинська обл.)

НПП «Синевир» (Закарпатська обл.)

Логотип акції «7 історико-архітектурних чудес України»

Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»
(Хмельницька обл.)

Національний дендрологічний парк «Софіївка», Черкаська обл.

Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»,
Чернівецька обл.

Херсонес Таврійський, м. Севастополь, АР Крим

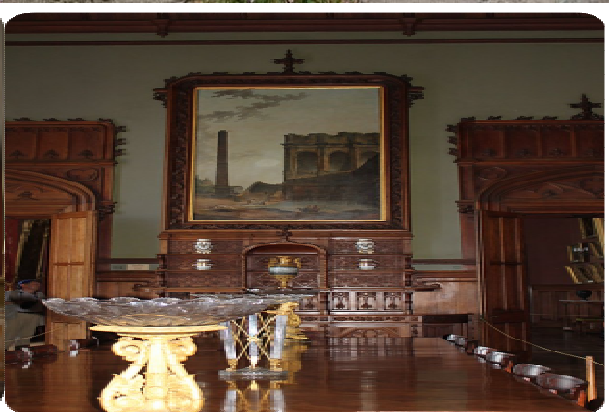
Національний заповідник-острів «Хортиця», м. Запоріжжя

Логотип акції «7 чудес України: замки, фортеці, палаци»

Аккерманська (Білгород –Дністровська) фортеця (Одеська, обл.);

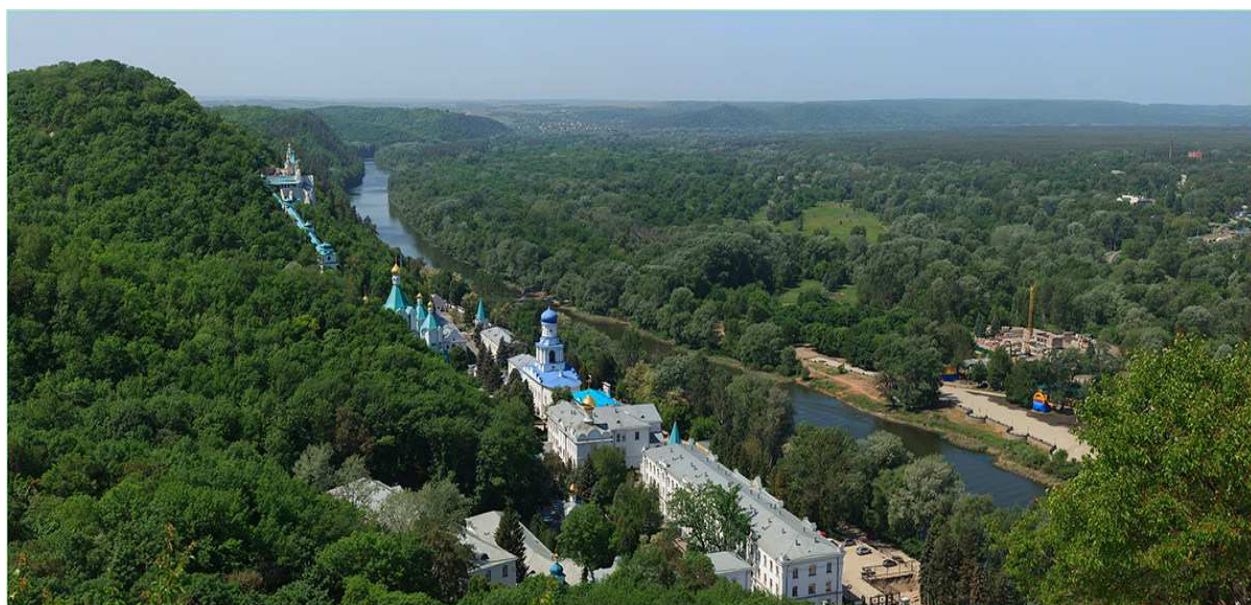
Алупкінський (Воронцовський) палац (АР Крим);

Луцький верхній замок (Волинська обл.);

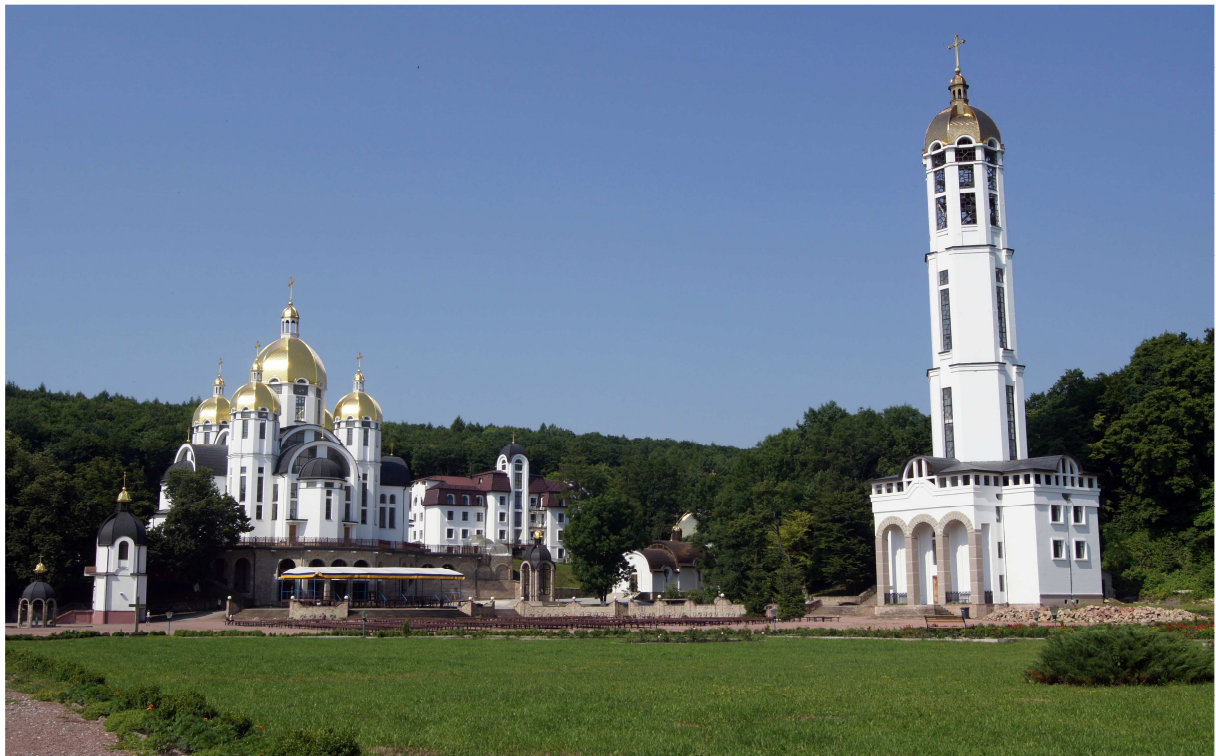
Палац у Качанівці (Чернігівська обл.)

Святогорська Свято-Успенська Лавра

Свято-Успенська Почаївська Лавра

Зарваниця

Дерев'яні храми України

Навчальне видання

ПОКОЛОДНА Марія Миколаївна
БОЖКО Любов Дмитрівна

ТУРИСТСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск *І. М. Писаревський*

Редактор *З. І. Зайцева, О. В. Тарасюк*

Комп'ютерне верстання *О. А. Балашова*

Дизайн обкладинки *І. П. Шелехов*

План 2010, поз. 40Н

Підп. до друку 29.06.10

Друк на ризографі.

Зам.№

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 18.3

Тираж 500 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@ksame.kharkov.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4064 від 12.05.2011